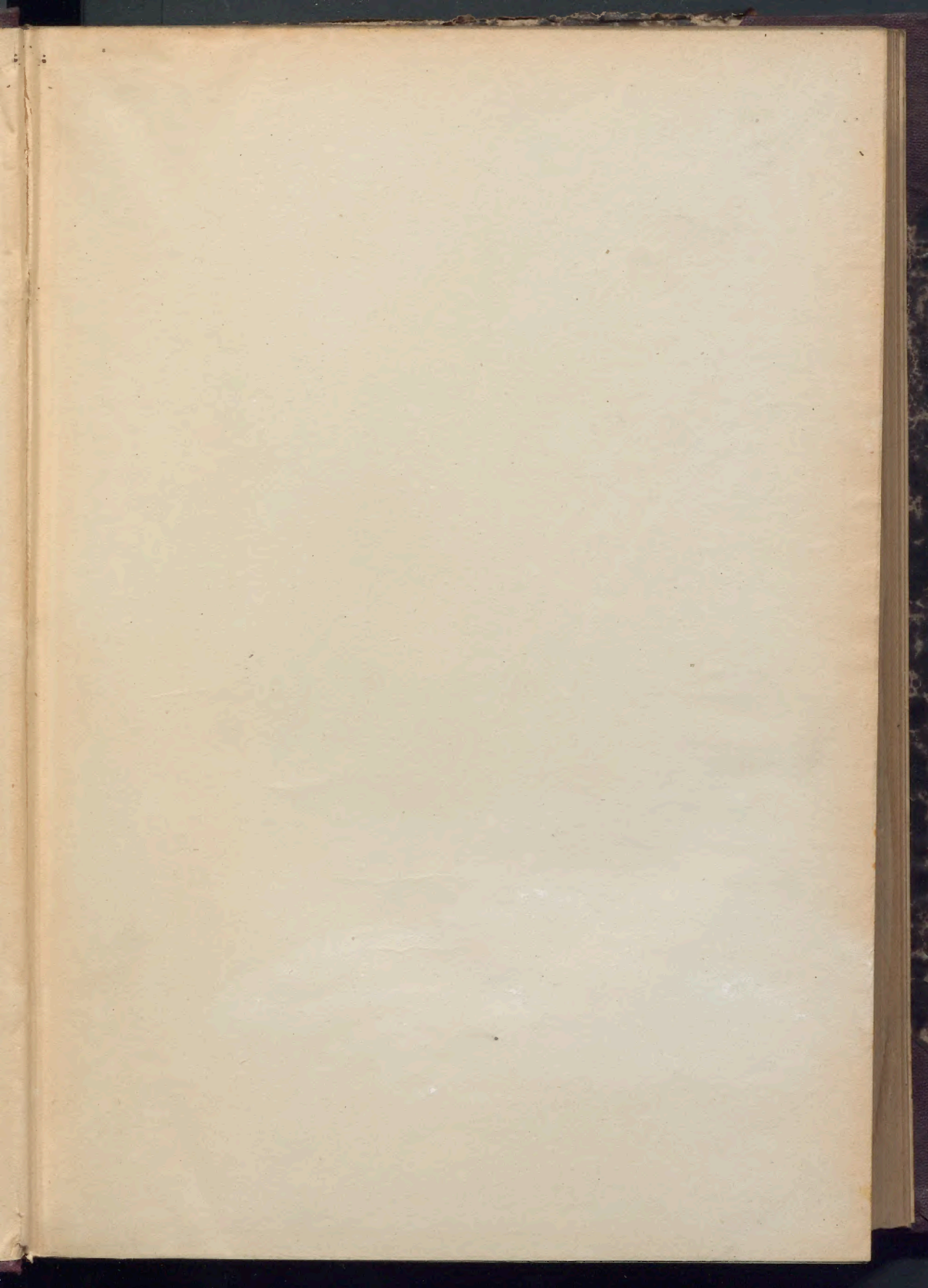

1016

15 II.

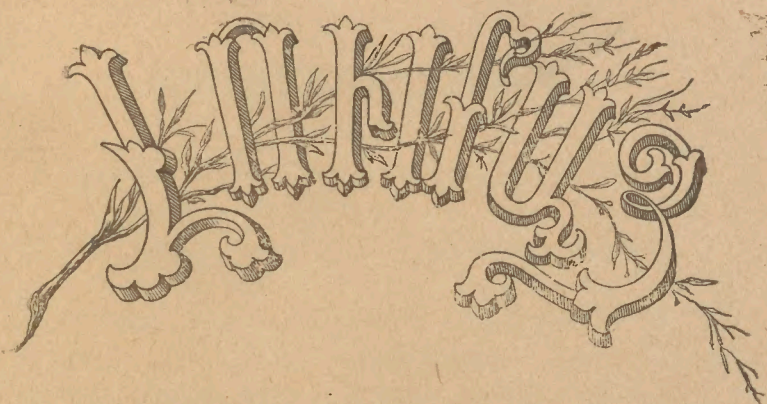

ԲԱՅՈՒՆԾ Ի 1904 ԹՈՒՐ ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

1904

№ 1

ՅՈՒՆ.-ՓԵՏՐ.

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1904

№ 1

ՅՈՒՆ.-ՓԵՏՐ.

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Ա. Գուլթաթիլաձեի

1904

Дозволено цензурою, Тифлист, 26-го Февраля 1904 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I Ալեմգիր. պատմավէպ պարսիկների կեանքից. Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ	5
II Մոռացուած աստուած. Վ. Վենդտի. թարգմ. Զ. Զ.	44
III Հարիւր տարի առաջ. Ն. ԲԱՐԱՄԵԱՆ	52
IV Եզդի քրդերը. Ա. ԳԻՐԶԵԱՆ	75
V Փիլիսոփայական զրոյցներ. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ	94
VI Գամառ Բաթիպայի «Մեզնից շատ առաջը» Ա. ԳԵԱՆՋԵՑԵԱՆ	111
VII Բահանային. նուագ Վ. Օպօչինինի. Ն. ՅԱՐՈՅ	118
VIII Սերգէյ Պետրովիչի պատմութիւնը. Լ. Անդէեւի. թարգմ. Պ. Ս. ՉՈՒԲԱՐԵԱՆ	119
IX Սուտի հոգեբանութիւնը. ԴԱՐ. ԵՆԳԻԲԱՆՐԵԱՆ	136
X Դէպի Օշական. Ա. ԿԱՅԺՈՒՆԻ	151
XI Բանական ինչպէս ազատեցի. Կօնան Դոյլի թարգմ. Տ. Վ.	155
XII Հայնէի մտքերից. գերմ. թարգմ. Ա. Ե. ԴԻԳԱՐ.	170
XIII Նախշվանցիները Մոսքովի «Զիժովսկիյ փառվոդի»-ին մէջը. պատկեր իրական կեանքից. Ն. Նախիջեւանի ըստ ըստով Ղ. ԲԵՄԵԶԷՃԵԱՆ	172
XIV Կանանց հարցի մասին. Ա. ՉԻԼԻՆԿԱՆՐԵԱՆ	183
XV ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ.	

1. Տնական դաստիարակութիւն: 2. Ազգային կրթարան-որրանոց ի Կիպրոս. 3. Կիպրոս կղզի. 4. Д. Ведрбисели (Д. К. Малёва) Нетронутый уголок. Грузинские рассказы т. I. ՄԻՆԱՍ ԲԵՐ.

ԲԵՐԵԱՆ: — 1. Կ. Կոստանեանց. Նոր ժողովածու, դ. պրակ. միջնադարեան Հայոց տաղեր եւ ոտանաւորներ: 2. Նոյն. Յակովբ Կարնեցի. Տեղագիր վերին Հայոց. յիշատակարան ժէ. դարու: ՄԿԱՅ. — Современные армянские поэты. ՕՐ. ՓիՄի: — L'hirondelle — Ժիծեռնակ. Փրանս. թարգմ. Ն. Լալայեան: ՀԱՅ. — Ստացուած գրքեր 200

XVI ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Անգոր չարութիւնը. ՍՈՅԼ: — Հայհոյելու մենաշնորհ 209

XVII ԴԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ:

Թիֆլիսի պատկերահանդէս: ԳԵՂԱՍԷՐ: — 1. Դր. Մօրտոնի փորձերը Նիւ-Եօրկում: — 2. Էդիսոնի նոր գիտք: — 3. Ելեքտրական սուրհանդակ: — 4. Շիճուկ յօդաբանու դէմ: ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ՄՂԱՅԵԱՆՑ 215

XVIII ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Վեհափառ կաթողիկոսի անուանակոչութեան տօնը: Աղթամարի կաթողիկոսի ընտրութիւն: — Գրիգորեղովի մահուան 75 ամեակ: — «Տարազ»ը ամենօրեայ: — «Багинскія извѣстія»ն «Լուսայի» մահին: — «Լուսայ» նուիրողներ: 219

XIX ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ 225

XX ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ: — Կենդրոնական գրալաճառանոցի հայերէն գրքերի լիակատար ցուցակ:

XXI ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ:

- 1 Աղցմիք. ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ-Ի Ա. ի
- 2 Հայրեր եւ զաւակներ. ի. Տուրգինսկի. թարգմ. ՄԱԻՇԷ ՎԱՐԴ. 177—208
- 3 Կանոնը ժողովոց. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԱՐԶԵՊԻՍ. ԴԱԽԹԵԱՆ. 129—140

ԱԼԵՄԴԻՐ ¹⁾

(Վէպ պարսկական կեանքից)

I

Շուկան, Պարսկաստանի մանաւանդ մեծ քաղաքներում, մի տեսակ զբօսավայր է գրեթէ:

Արևը ծագելուց յետոյ, երկու սեռի բազմութիւն հետզհետէ սկսում է ներս լցուել այդ կամարածածկ փողոցները, որոնք նեղ և երկար՝ տարածւում են զանազան ուղղութեամբ, Էրկու կողմում ունենալով բազմաթիւ խանութներ:

Խանութները բաց են, աղմուկը շատանում է, օդը հեղձուցիչ դառնում և կէսօրուայ մօտերը ժխորով այնպէս լի են անցքերը, որ երթևեկութիւնը դառնում է գրեթէ տաժանելի, մանաւանդ երբ ձիերի, ջորիների երկար շարքեր, փշաբարձ էշերի, բեռնաւորուած ծանրաքալ ուղտերի կարաւաններ գալիս-մտնում են ամբոխի մէջ և սեղմում նոցա դէպի խանութների առջևը շինուած պատուանդանները:

Գրեթէ միշտ բաց, յաճախ լպրծուն, անհարթ և առանց որոշ յատկազօծի շինուած, կիսախաւար ու վերից տեղ-տեղ բացուած երթիկներից լոյս ստացող այդ մութ բազարները աւելի դժուարանցանելի են լինում մանաւանդ տօն և ուրբաթ օրերը: Բազմութիւնը այդպիսի օրերում, աւելի է խռնում, խանութների մէջ աւելի են յաճախորդներ—մանաւանդ կանայք. ամեն կողմից երևում են նոցա կապոյտ սաւանները և դէմ-

¹⁾ Պարսկերէն նշանակում է «աշխարհակալ»:

քերը լիովին ծածկող, ծակոտկեն դիմակով երկար քողերը (րուբէնդ):

Անցնում են ահա հարուստ արքայազնի կամ որևէ մեծաւորի հարեմի կանայք աղախիններով, երբեմն ներքինին իրենց հետ: Նրանց կողքից՝ հրելով, հրմշտկելով վազում են մարդիկ, էշեր, ջորիներ, օրօրուելով ու ծանրաքայլ՝ գնում են միմեանց կապած ուղտերի երկար շարքեր... Մի կողմից լսում են զանգահարութիւններ.— կերակուր կամ քաղցրեղէն ու չոր միրգ ծախող խանութներն են, որոնք ահագնապէս զանգահարում են՝ անցորդների ուշադրութիւնը գրաւելու համար: Վաճառքը ամէն կողմ բաց՝ ի տես է դրուած դէզ առ դէզ կրպակների առաջ. մի խանութում՝ բազմատեսակ խմորեղէն ու շաքարեղէն, միւս կողմը՝ այլազան չոր միրգ-թուփ, թուզ, չամիչ, պիստակ, նուշ ու կաղին. մի այլ կողմ փիլաւ ու չիլաւ եփողի խանութն է, որ սիրտ խառնող ճարպահոտ շոգիով ծխում է անցնողների քթին. նրա դիմաց՝ շաքարի մերկ գլուխներով լի խանութը, ցածում՝ ճոթեղէնների, գէնքերի, հազուստի, գորգերի... խանութներ. մէջ առ մէջ՝ դեղատներ, ասիական այդ աղտոտ բժշկանոցները, ուր ծալապատիկ նստած՝ ինքնակոչ բժիշկները ընդունում են հիւանդը, դեղ են տալիս... Քիչ ցած՝ ուն է փակուած խանութի առաջ, պատուանդանի վրայ՝ սափրիչն է, որ կկցացրել—նստեցրել է մի աղտոտ թուրքի, կարմիր աղտոտ վարչամակով ծածկել է նրա կուրծքը և ածելում է լերկ գանգը: Ուրիշ կողմ երևում է ջուր բաժանողը, որ կուժը մէջքին կապած, սառույցով լի հողէ գաւաթը ձեռքին՝ հրելով ամբոխը՝ գոռում է.

— Սիբիլ—ուլլահ, սիբիլ...

Վազվզում են, սպրտում անցորդների միջից՝ թափափիկ թէյ տուողներ, կերակրատան ճարպոտ մանչուկներ, ղէլան տանող սրճատան ծառայողներ. անցնում է մրգավաճառը էշն առաջն արած, կշեռքը ուսին... և խանութւորներն ու ամբոխը անվրդով, սովոր այդ բոլոր խաժամութին, այդ դժոխալին աղմուկին—խօսակցում են, առևտուր անում, կանանց առաջ պարզում խանութի ապրանքը...

Երբեմն, մի սեփհական կառք, գալիս-հրում է, հրմշտկում, կառապանը գոռում է «խաբէր դար», մարդիկ կաշում-սեղմում են այս-այն պատին... Մի ալլրոպէ, մի ձիաւոր, արշաւակի, մտրակը շառաչեցնելով պատռում է ամբոխը և անցնում, իսկ ամեն քայլին՝ մոլլաներ ու սէլիզներ, ապա, աջ ու ահեակ եղած քար-վանսարաններից, բաղնիքներից, մզկիթներից դուրս թափուող մարդիկ, աղաղակ, աղօթքի, հայհոյանքի, կռուի, ծիծաղի մի այլանդակ խառնուրդ...

Եւ այդ բոլոր խառնիճադանճի մէջ յաճախ երևում է նաև սևամորթ, շէկ կամ թխադէմ՝ երկար մազերով գէրվիշը, որ վագրի մորթը ուսին, քէշկիլը ¹⁾ ձեռին, նաջալը ²⁾ բարձր, դերասանական քայլերով, անվրդով կանգ է առնում իւրաքանչիւր խանութի առաջ, երգում կամ բարձրաձայն ու ողբագին նուիրական ոտանաւորներ արտասանում, ապա տալիս է խանութպանին մի կտոր մեխակ կամ մի փունջ նանէ ³⁾ և առած դրամը քէշկիլի մէջ ձգելով՝ շարունակում իր գնացքը: Յետոյ, երևում է մուրացիկը իր պարբերական, միաձայն նախադասութիւնը կրկնելով. նրան հետևում է տաք և խաշած ճակնդեղ ծախողը, պնակը գլխի վրայ դրած, մեծաձայն գովասանելով ապրանքը...

Եւ այսպէս, ամեն ոք գոռում է, ամեն ոք քայլում, շարժւում, աղմկում: Ուտում են, խմում, նստած, կանգնած. երգում են, աղօթում, բանաստեղծում, զուարճանում այդ արևելեան երկար շուկաների բոլոր շարքերի երկարութեամբ:

Զբօսնողներ աւելի շատ են: Մարդիկ կան, որոնց միակ զուարճատեղին շուկան է: Այդտեղ նոքա ժամադրում են միմեանց, այդտեղ խմբւում մի ծանօթի խանութի մէջ, այդտեղ խումբ առ խումբ, կուտ, շաքաւեղէն և այլն ուտելով՝ ճեմում են պարսիկ երիտա-

¹⁾ Քոքօ ընկոյզի պատեանը, որ ծառայում է գէրւիշներին իբր գանձանակ, ջուր խմելու եայլն:

²⁾ Երկաթեայ գաւազան երբեմն «եա Ալի» տառեր ձուլած վրան. ամեն գէրւիշ ունի:

³⁾ Անանուխի բոյսը:

սարդ ազնուականները՝ շքեղ հագնուած, այդտեղ նոքա-
ճգնուած են տեսնել՝ երբեմն շոգից երեսը բաց անող,
շատ անգամ դիտմամբ իրենց գեղեցկութիւնը երեցնել
ցանկացող կանանց, այդտեղ քսուելով նոքա սիրունների՝
խօսք են նետում, խօսակցում յաճախ, կամ իրենց ծա-
նօթների խանութների մէջ նստած՝ աշխատում են խօ-
սել յաճախորդ կանանց հետ, սիրալին արկածներ որո-
նել և սակաւ չէ, որ այդ երկար շուկաների խուլ ան-
կիւններում տեղի են ունենում սիրալին ժամադրու-
թիւններ:

Ահա այդպիսի զբօսասէր երիտասարդների մի խումբ
էր, որ մի աշնանալին օր Թէհրանի մեծ շուկան էր
մտնում Շէմս-իւլ-իմարէթի կողմից: Չորս լաւ հագ-
նուած գեղեցկադէմ պատանիներ էին. քրքիչներով սկը-
սել էին անցնել խանութների առջևից. մէկը՝ գնել էր
կուտ ու պիստակ, միւսը՝ շաքարեղէն (շիրինի), երրոր-
դը՝ նուշ, յետոյ ծիծաղելով, կատակելով ու հանդարտա-
քալլ, այս ալն խանութը, այս-այն անցնող կինը գննե-
լով՝ մտնում էին շուկայի խորքերը:

Սակայն երկար չը կարողացան նոքա միասին մնալ:
Բազմութիւնը շատ էր, շարժումը մեծ: Շուտով երկու-
սի բաժանուեցան, յետոյ, աւելի ցածում, երբ նոցանից
իւրաքանչիւրը ընտրել էր մի մի բան գննելու, յան-
կարժ մի ինչ որ մերկ մարդ, կողմնակի փողոցից ոստ-
նելով՝ բազմութեան մէջ ընկաւ և նրանց լիովին բա-
ժանեց միմեանցից:

Բազմութիւնը իսկոյն շրջան կազմեց մերկ ու ալ-
լանդակ ոստնողի շուրջը. երիտասարդներից ամենակրտ-
սերը սեղմուած մնաց շրջանի մի կողմում երկու կա-
նանց և առջևից կանգնած աղտոտ գործաւորների մէջ
տեղում: Նախ, ոտների ծայրերի վրայ բարձրացած՝
ճգնեց ընկերներին դտնել, ձայնեց նոցա, բայց երբ
տեսաւ որ իզուր էր այդ, համակերպութեամբ սպասեց
և սկսեց դիտել:

Մերկ մարդն այժմ կանգ էր առել բացուած շըր-
ջանի մէջ տեղը և ոստոստելով՝ երգում էր: Բոլորը
ծիծաղում էին. մանաւանդ որ երգողը ալլանդակ, հրէ-
շաւոր ծամածուութիւններ էր անում, բերանը ահագ-

Նապէս բացած՝ լեզուով խապոտ թմբկահարում, կոկորդից օւնոցներ վիժում և մեծ գալարումներով օդի մէջ ցատկոտելով՝ երգում էր

Ջան, Ֆէրրաշ Մախմարի,
Մախմարի սէն, մախմարի...

Անմիտ այդ երգը, նորա բերնում հնչում էր այնքան ծիծաղաշարժ, որ պատանին իսկոյն մոռացաւ ընկերներին ու սկսեց սաստիկ զուարճանալ:

Այդ միջոցին էր, որ նա զգաց իր վզի վրայ մի ինչ որ տաք, գգուող շունչ և դառնալով՝ նկատեց երկու կանանց: Մէկը, աւելի չքեղ հագնուած, հարուստ հարեմի կին էր երևում, իսկ միւսը, աւելի պարզ սաւանով՝ աղախինն էր: Երկուսն էլ ծիծաղում էին և որովհետև բազմութիւնը շատ խռնուած էր, զրեթէ կպել էին պատանուն:

Ֆէրրաշ Մախմարին—այդ էր խենթ ոստոստողի անունը—դեռ շարունակում էր իր ծամածռութիւններն ու երգը: Անվնաս մի խենթուկ էր, որ նոր էր յայտնուել Թէհրանի փողոցներում: Սակայն նա հուշակ ունէր, որպէս լաւ դուշակող. երգելուց, ոստոստելուց յետոյ, իբր թէ, նա ընդունակ էր դառնում ճշգրիտ գուշակելու. մանաւանդ որ փող էլ չէր պահանջում. առնում էր ինչ տալիս էին, գուշակում էր, եթէ չը տալին իսկ:

Ու պատանին այժմ երկու զբաղմունք ունեցաւ—խենթուկի ծամածռութիւններն և իրեն՝ ետեւից սեղմող կանայք: Առիթ որոնեց խօսակցութիւն սկսելու մանաւանդ պերճ սաւանով կնոջ հետ, սակայն դեռ չէր համարձակոււմ. գիտէր որ վտանգաւոր բան էր այդպիսի բազմութեան մէջ, խօսք ուղղել՝ որևէ անծանօթ կնոջ:

Առիթը սակայն ինքն իրեն ներկայացաւ: Աղախինը ասաց տիրուհուն.

—Խանու՛մ, կուզե՞ս քեզ համար էլ գուշակել տանք Ֆէրաշին. շատ ճիշտ բաներ է ասում:

—Յիմարութիւն... արեցարհամարհութեամբ տիրուհին—խենթ է, ուրիշ ոչինչ...

Պատանին, մի րոպէ վարանեց, ապա, դողդոջուն

և ամաչկոտ՝ դարձաւ տիկնոջ և մեղմ ձայնով ասաց.

— Խանութը իրաւունք ունի, ճիշտ խօսք երբ կարելի է լսել մի խենթից:

Կինը կռացաւ և բողբ շատ քիչ բարձրացնելով՝ զննեց պատանուն, յետոյ դարձաւ իր աղախին, կպաւ նրա ականջին ու մի բան փսփսաց.

Աղախինն էլ կռացաւ ու նայեց, յետոյ երկուսն էլ լռեցին: Պատանին ոչ մի պատասխան չստացաւ:

— Յիմմը բան ասացի արդեօք, խօսեց նա կարմրելով— ներեցէք...

— Հըմ... արեց աղախինը ու տիրուհուն նայեց:

— Գնանք, ասաց տիրուհին աղախինի թեւը բռնելով: Ապա, երբ շարժուել էին, աւելացրեց հեզնօրէն.

— Ասա այդ երիտասարդին, Փաթմա, որ շատ անգամ ճիշտ խօսքը միմիայն խենթի բերնից կարելի է լսել...

Ու մէջքը դարձնելով՝ դուրս սահեց բազմութիւնից:

Պատանին կնոջ թարմ ձայնից գրաւուած, նայեց երկար նոցա ետեւից, յետոյ ինքն էլ դուրս ելաւ ու սկսեց հետեւել:

Գիտէր որ վտանգաւոր բան էր արածը, սակայն չը կարողացաւ զսպել իրեն. ուզում էր տեսնել կնոջ դէմքը. հեռուից էր քայլում, մինչև որ ստուգեց թէ ծառայ չը կար նրանց հետ: Երբ մտել էին շուկայի մի ուրիշ թեւ, աւելի մօտ գնաց և մտադրեց մինչև վերջը հետեւել, մինչև որ կամ խօսէին և կամ գոնէ տիրուհու դէմքը տեսնէր ուէ կերպով:

Շուկայի խորքում երկու կանայք մտան մի խանութ: Պատանին յանկարծակիի եկաւ: Խանութը ճոթեղէնի էր, խանութպանը անձանօթ: Ինչպէս ներս գնալ և ինչ պատրուակով: Հետաքրքրութիւնը և ցանկութիւնը տեսնելու տրիկնոջ— աւելի մեծանում էր. այժմ նա մոռացել էր ընկերներին, և մինչև իսկ գրպանի միջի չոր մրգեղէնին էլ ձեռք չէր տալիս: Հեռու կանգնած, աչքը խանութի վրայ, մի հնարք էր մտածում:

Այդպէս նա քիչ ետ ու առաջ գնաց, կանգ առաւ մօտակայ մի խանութի մօտ, բայց ոչ մի հնարք դեռ գտնել չը կարողացաւ: Կանայքն էլ այնտեղ հանդարտ

նստել էին և զննում խանութպանի մէջտեղ բերած կտորները: Ի՞նչ անել:

Շուտրած շուրջն էր նայում, երբ զգաց որ մէկը բռնում է իր թևը:

— Ի՞նչ կայ, Միրզա Խոսրէվ, լսեց նա մի հաստ ձայն. փոքր չունիս թէ մարդու ես սպասում:

Ծանօթ շահագառ էր. մի ընկեր:

— Ո՛չ, ասաց երիտասարդը— ուզում եմ մի կերպով մտնել այդ խանութը, բայց պատրուակ չեմ գտնում:

Շահագառէն նայեց և իսկոյն հասկացաւ թէ բանը ինչումն էր:

— Հը՞. արեց նա ժպտելով այդ երկու կանանցից մէկը...

Խոսրէվը գլխովը դրական շարժում գործեց:

— Երեխայ ես, ճշմարիտ, գոչեց շահագառն. արի ինձ հետ:

— Բայց ի՞նչ պատրուակով, շփոթուեց Խոսրէվը. մենք խօ կին չենք, որ ճոթեղէն առնենք:

— Յիմար ես, ահա թէ ինչ. դու երևի Ալի աղային չես ճանաչում:

— Ալի աղան... Ո՞վ է այդ:

— Խանութի տէրը... Մի շնծեր մոլլա է, որ շատ է սիրում գեղեցիկ երիտասարդների այցելութիւնը... Վատ բան չը մտածես. ճարպիկ մարդ է. գիտէ որ գեղեցիկ տղամարդիկ իր խանութի մէջ նստած, կը գրաւեն կանանց և առևտուրը լաւ կլինի... Գնանք այժմ, ես ծանօթ եմ այդ շնծերի հետ:

Յետոյ, առանց պատասխանի սպասելու, բռնեց էվի թևը և համարձակ՝ մտաւ խանութը:

Շահագառէն, սակայն սիրուն տղամարդ չէր. հաստ, կարճ լիկ, տգեղ քթով և չեչոտ այտեր. աչքերն իսկ ճարպոտ և փոքր էին: Թէհրանին յայտնի կնամուլ և զուարճասէր երիտասարդ էր, որ կեանքն անց էր կացնում քէֆերի և կանանց մէջ:

— Սալամ... Ալի աղա, գոչեց նա ներս մտնելով— թոյլ կը տան քիչ քիչ մօտ նստել, շատ լոգնած ենքի մանաւանդ այս հետիս շահագառէն, որ դեռ պատան է, այսքան փխրուն ու քայլելու անսովոր:

—Ալէէքսիմա-սաւամ, Մէհմէդ խան, համեցէք, համեցէք. գոչեց Ալի աղան-նստէք որքան կուզէք. ո՞վ է այդ սիրուն պատանին:

—Իմ բարեկամս է... Բայց դու առևտուրդ արա խանութների հետ, մենք չենք ուզում խանգարել գործդ: Կանայք նայեցին նրանց. տիրուհին մի շարժում գործեց, կռացաւ դէպի աղախինը և մի բան փսփսաց:

—Տասնհինգ արշին կտրեմ, խանում. հարցրեց խանութպանը այդ միջոցին:

—Այո՛, ասաց խանումը գրաւիչ ձայնով—ստկայն թանգ ես հաշուում այս կտորը:

—Աստուած էլ գիտէ որ վնասով եմ տալիս, խանում. բայց ձեզ թող ղուրբան լինի ողջ ունեցածս... Ուրիշ ինչ կը հրամայեք. կուզէք այս հնդկական դիպակից, լաւ վերմակացու է. կամ այս թաւիշներից, որոնցից ո՛չ մի տեղ չէք գտնիլ... անցեալ օր, ահա, այս շահագրէի մայրը 20 արշին տարաւ...

—Շահագրէներ են այդ աղաները՝ ընդհատեց խանումը նրան և նայեց երիտասարդների կողմը:

—Ձեր ծառայութեան համար պատրաստ. յանդգնաբար մէջ մտաւ Մէհմէդ-միրզան:

—Ես ձեզ հետ չը խօսեցի. ասաց խստութեամբ խանումը. յետոյ դարձաւ խանութպանին և աւելացրեց —ո՛չ, չեմ ուզում. իսկ այդ աղախին ասա, որ չը յանդգնի ուրիշի կանանց հետ խօսելու:

Խոսրէվը գունատուեց և տեղիցը շարժուեց ելնելու:

—Ի՞նչ մեղք արինք, խանում, որ մեզ վռնդում ես. ասաց դարձեալ շահագրէն ժպտելով-յոգնած մարդիկ ենք և եկանք, քիչ հանգստանալու. բայց, եթէ կը հրամայէք, կերթանք:

—Նստեցէք. ասաց հրամայական ձայնով կինը—խանութը իմը չէ և ով կամենայ կը մանի. բայց չեմ ուզում որ ինձ հետ խօսես՝ երբ ես քեզ հետ չեմ խօսում... Ալի աղա, ցոյց տուր ինձ ուրիշ դիպակներ ևս: Ի՞նչ տուածդ ամբողջը կառնեմ, մի կողմը դիր:

Թէ խանութպանը և թէ շահագրան հասկացան տիկնոջ ձևերը, դրա համար էլ ժպտուն՝ լռեցին: Իսկ Խոսրէվը ամօթ դգաց և դառնալով շահագրային՝ ասաց.

—Ես գնում եմ, դու կուզես՝ նստիր:

—Ո՛ւր է գնում այդ երիտասարդը. բացականչեց Կինը, որ լսել էր—Ալի աղան, ասա որ ես հրաման եմ տալիս մնալու. թէ՛ հրամցուր նրանց:

Շահադէն ժպտեց և թևովը կպաւ Խօսրէվին ու աչքովը ակնարկեց՝ որ նստի:

Շուկայի ընդհանուր աղմուկի մէջ՝ ո՛չ մի անցորդ ուշք չէր դարձնում նոցա և ոչ էլ լսում այդ խօսակցութիւնը: Խանութի մի ծառան թէ՛ բերեց: Խօսրէվը յուզուած՝ սկսեց խմել:

—Այս դիպակը... խօսում էր կինը խանութպանին-շատ լաւը չէ. ցոյց տար թաւիշներդ... Եւ ո՞վքեր են այդ շահադէները, Ալի աղա. ո՞վ է այդ պատանին, որ համեստ է երևում. ինչո՞ւ չէ խօսում երբէք: Լաւ, այս թաւիշը հաւանում եմ, բայց աղախնիս համար կառնեմ. ես չեմ հազնում այսպիսի բաներ... Կարող ես ասել դոցա որ խօսեն միմեանց հետ, բայց ինձ հետ ոչ... Փաթմա, հաւանո՞ւմ ես այս թաւիշը...

—Խօսիր, անմիտ. տառամների միջից ասաց շահադէն Խօսրէվին-խօսիր, յիմար, մի բան ասա, չե՞ս տեսնում որ կինը ուզում է խօսակցել քեզ հետ:

—Ի՞նչ խօսեմ... դողում էր Խօսրէվը, որ երբէ՛ք չեմ եղել այդպիսի հանգամանքներում:

—Իսկ ի՞նչ են փսփսում այդ շահադէները. ասաց խանումը խտուրթեամբ—քաղաքավարի բան չէ այդ. ինձ վրա՞ն են խօսում... հրաման չեմ տալիս... Փաթմա, քիչ այնպէս նստիր, շոգ է, ուզում եմ երեսս բաց անել. այնպէս նստիր որ այդ մարդիկ երեսս չը տեսնեն...

Սակայն նա երբ երեսը շրջած՝ քողը վերցրեց, դիտաւորութեամբ այնպէս դարձաւ, որ Խօսրէվը տեսաւ նրա հմայիչ գեղեցկութեամբ և կախարդող ժպտուն սև աչքերը:

Կինը երկար նայեց պատանուն, մինչև իսկ քիչ ժպտաց յետոյ, մէկէն, երեսը ծածկեց քողով և դարձաւ խանութպանին.

—Ալի աղան, ասաց. շատ շոգ է այստեղ... Ծալիր այդ բոլորը և ուղարկիր Նասրուլլահ խանի տանը, Ալիշ-խանումի համար... Իսկ ի՞նչ է այդ միւս շահադէի

անունը.

—Մէհմէդ խան... շտապեց ստել շահգադէն, Խոսրէվի խօսելուց առաջ:

—Ես քեզ չեմ խօսում. գոչեց կինը-դու անամոթն ես երևում... Ալի աղա, ուրիշ անգամ չեմ ուզում որ այդ անամոթը այստեղ գայ, երբ ես գալիս եմ...

—Իսկ էս... հարցրեց ամաչելով Խոսրէվը.

—Դու կարող ես. ասաց աւելի մեղմ ձայնով կինը-դու անամոթ չես...

—Հը՛մ, հը՛մ... մոմուաց շահգադէն- աւելի լաւ է ասես՝ որ սիրուն է...

—Մնաք բարեւ. ելեւ կինը-ուղարկիր և փողը ստացիր:

Յետոյ պտրուրուեց սաւանի մէջ, մի անգամ էլ նայեց Խոսրէվին և իջաւ շուկան աղախնի հետ:

—Ետեկից գնա՛, շուտ... բոթեց շահգադէն Խոսրէվին.

Պատանին առանց այն էլ, ելել էր և երբ կանայք քիչ հեռացան, ցատկեց շուկայի մէջ և սկսեց հետեւել նոցա:

Քիչ հեռու կանայք դարձան և նրան նայեցին և այդպէս բաւական տեղ, մի քանի անգամ կրկնեցին նոյն շարժումը:

Երկար նոքա շուկայից շուկա անցան և երբ հասել էին մի աւելի խուլ տեղ, մէկէ՛ն աղախինը ետ մնաց, սպասեց Խոսրէվին և երբ սա մօտեցել էր, արագութեամբ ասաց.

—Հետեւիր մեզ և սպասիր մինչև ես գամ իմաց տամ... Խանումս ուզում է խօսել քեզ հետ...

Ապա, որպէս թէ մի տեղեկութիւն էր հարցրածը, շնորհակալութիւն յայտնեց բարձրաձայն և առաջ անցաւ:

Խոսրէվը մի ըրպէ, սրտի ուժգին բաբախումից, կանգ առաւ գունատ և յուզուած: Անակնկալը խիստ էր:

Բայց երբ կանայք հեռացան, թոթուեց իրեն և արագ քայլերով, անցորդներին հրելով՝ գնաց նրանց ետեկից:

Քիչ յետոյ փողոց ելան. կանայք պատի տակից և

Խոսքէվը փողոցի մէջ տեղից, ետ մնացած, սակայն գաղ-
տագողի աչքը միշտ նրանց, գնաց ուր նոքա գնացին:

II

Յերեկով կատարելապէս լի երկօր շուկաները, ա-
մալի, մութ և դատարկ են լինում գիշերները:

Մթնանալուն պէս, գրեթէ բոլոր խանութները
գոցուում են: Մնում են շարքերի ծայրերում միայն՝ ըն-
դեղէնի կամ մրգեղէնի մի քանի կրպակներ, որոնք ժա-
մը 8-ից յետոյ նոյնպէս փակուում են: Ապա, այլ ևս
ոչ ոք չէ մնում շարքերի մէջ, եթէ ոչ՝ բազարում վըխ-
տացող բազմաթիւ շներն՝ իրենց անհամար լակոտներով:
Տեղ տեղ, միմեանցից շատ հեռու՝ ծխում են աղօտ փայ-
լով ձէթէ փոքրիկ ճրագներ և նրանց կողքերին կուչ
են եկել պահնորդները, որոնք հսկում խանութներին
(գարուղներ):

Ընդարձակ կամարների տակ հնչում է միայն շնե-
րի ձայնը. պահնորդները սակաւ են միմեանց ձայն տա-
լիս. բայց եթէ ուէ ուշ մնացած անցորդ առանց լապ-
տերի մտնէ այդ մութ կամարների տակ, իսկոյն շների
վոհմակներ ամեն կողմից թափուում են նրա վրայ կամ
բզկտելու և կամ եթէ անցորդը փայտով զինուած է,
անընդհատ հաջոցներով ընկերանում են մինչև շուկայից
դուրս գնալը:

Սակայն դրանցից դուրս, շուկայի մէջ գիշերով
անցնում կամ նրանց պատուանդանների վրայ կծկուած
երևում են նաև ուրիշ տեսակի բնակիչներ, որոնք հին
ու գզգզուած վերմակ կամ կարպետ վրանին առած,
սպրտելով մտնում են մթութեան մէջ, կծկուում մի ան-
կիւն ու լուռ, անշարժ մնում մինչև լոյս: Ոչ շներն
են հաջում նրանց վրայ, ոչ էլ պահնորդները տեսնել
ձևացնում, թէև նրանց անցնելու ժամանակ ձայն են
տալիս միմեանց և աչքի տակով զննում՝ թէ ո՞ր գնա-
ցին և կամ ո՞ր կողմը կծկուեցին:

Շուկայի և խանութների համար նոքա անվտանգ
մարդիկ են. շներն ու պահնորդները լաւ գիտեն այդ:

խէսփուշը¹⁾ գողանալ չը գիտէ. և եթէ նա օպիում ծխողներէց էլ է, անշուշտ մի մութ անկիւնում կձկուելու և կամ քնելու է կողմնակի բաղնիքներից մէկի մոխրատան տանիքի վրայ:

Այդպիսի տարօրինակ մի խէսփուշ էր նաև Սէյիդ խանը, որ Էմիրի շուկայի անկիւնում, ըստ իւր սովորութեան, ժամը 7-ից սկսած արդէն, եկել կձկուել էր և անշարժ՝ կարծես ննջում էր: Փաթաթուած էր աղտոտ կապտագոյն հնամաշ վերարկուի մէջ. ալեխառն մօրուքն ու մազերը հազիւ երևում էին. գլխին աղտոտ թաղեայ գլխարկ, բոբիկ ոտներին՝ գիպէ կոշտող կօշիկներ:

Չը նայելով անշարժութեանը—չէր քնել: Օպիում մի մօլին այժմ գտնւում էր մի տեսակ անզգայութեան մէջ և աչքերը բաց՝ նստել դպում էր: Հազիւ ուրեմն շարժում էր աջ ձեռքը՝ մօխիւրով ծածկելու համար կրակը, որ կողքին դրուած կրակարանի մէջ պլպլում էր: Սէյիդ խանը, որպէս ամեն օպիում գործածող, ամառ թէ ձմեռ՝ մրսում էր:

Այդ միջոցին փակւում էին նաև շուկայի ծայրերում գտնուող մրգեղէնի կրպակները. դաշ մնացած անցորդները շների ընկերակցութեամբ դուրս գնացին բազարից և քիչ յետոյ յսուեց պահնորդների առաջին կոչը:

—Խաբէր դարձ²⁾...

Երբ այդ առաջին ձայնի արձագանքը կամարներին բաղխելով մտաւ միւս անցքերի մէջ, մթութիւնից դուրս վիժեց նրան պատասխանող կոչը ուրիշ կողմից.

—Խաբէր դարձ...

Շները սկսեցին նորից հաջել, ապա իսկոյն լռեցին, թէև շուկայ էր մտել կապերտով փաթաթուած մի երկրորդ անձ ևս, որ հանդարտ քայլերով անցաւ պահնորդի առջևից և եկաւ կանգնելու Սէյիդ խանի առաջ:

—Բարի երեկոյ, Սէյիդ խան:

¹⁾ Խէսփուշ և ո՛չ թէ խասփուշ. Խէսփուշ, նշանակում է վատ, ցնցոտի հագնուած, իսկ խասփուշ՝ լաւ, թանգազին կտորներ հագած:

²⁾ «Զգոյշ եղիր»:

Վերջինս առանց շարժուելու՝ ասաց.

— Սալէմ, Ա.բալէր:

Յետոյ մի կողմ քաշուեց և տեղ տուաւ: Ա.բալէրը չը բարձրացաւ պատուանդանի վրայ, ալ կրթնեց նրան և քիչ լռելուց լետոյ՝ ասաց.

— Սէյիդ Համզայի աւերակները գնանք, Սէյիդ խան:

Սէյիդ խանը լուռ՝ չը պատասխանեց:

— Չէս ուզում գալ, կրկնեց Ա.բալէրը:

— Ի՞նչ կալ այնտեղ. մըմնջաց Սէյիդ խանը— ձանձրալի է:

— Շատերը կը լինեն... Աղալար խանը, Մուլա Նէ-ջէֆկուլին...

Սէյիդ խանը քիչ էլ լռեց, լետոյ ծանրութեամբ շարժուեց, ելաւ, ոտները ցած կախեց պատուանդանից և ասաց.

— Գնանք: Միւնոյն է. այստեղ կամ այնտեղ:

Երբ բոլորովին իջել էր, կրակարանը մօտ քաշեց, խնամքով մօխիւրը հաւաքեց առկայծող մի քանի կտոր կրակի վրայ և զրեց պատուանդանի տակը գտնուող ծակի մէջ, ապա կուչ եկաւ վերարկուով և առաջ տնցաւ:

Ա.բալէրը նրա կողքից էր քայլում: Տասը ըրպէ լուռ ու հանդարտ՝ անցան նոքա մութ անցքերով՝ առանց մօլորուելու. այնպէս որ կարծես լապտերով էին քայլում, լետոյ ծռեցին դէպի Սէր-Չէշմէ և մտան աւելի լայն շուկայ: Մի փուռի մէջ վառուող կրակը խոշոր եփուռ լոյսի շրջան էր գծում այնտեղ թաց գետնի և սև պատերի վրայ:

— Հաց են թխում վաղուայ համար. խօսեց Ա.բալէրը անօթի չէս, Սէյիդ խան:

Սէյիդ խանը ուսերը թոթուեց.

— Կարծեմ... Բայց անօթութիւն չեմ զգում... Խէսփուշը միշտ անօթի է և... երբէք չէ զգում:

— Իրաւունք ունիս:

Նորից լռեցին: Եները նրանց տեսնելուն պէս հաչում էին, երբ մօտենալով հոտոտում էին և ճանաչում՝ լուռ էին: Մութը հետզհետէ թանձրանում էր: Շատ

Հեռու, խորքում, երևում էին ձեթե ճրագները՝ մի տեսակ զեղին ամպի մէջ աղօտացած:

Երբ երկար լռել էին, Աբայէրը կծկուեց իր կարպետի մէջ և ասաց փրկսփայօրէն.

— Ասա տեսնէ՞նք, Սէյիդ խան. ինչից է որ երբ անօթի ես, մոռալ անգամ չես ցանկանում:

— Պարզ է. խօսեց Սէյիդ խանը. խէս-փուշ ենք. խէս-փուշը մոռալ չը գիտէ. եթէ պէտք ունի՝ առնում է:

— Իսկ եթէ չը տան:

— Առնում է. պնդեց Սէյիդ խանը առանց շեշտի, հաւասար ձայնով:

— Հը՛մ. արեց Աբայէրը-իրաւունք ունիս...

Ապա նորից մտածեց քիչ և հարցրեց.

— Իրաւացի՞ է, օրինակ, Սէյիդ խան, որ մեր ընկերները—Ջաւադը, Իսմայիլ խանը այժմ իրենց տներում քնեն, իսկ մենք՝ աւերակների մէջ:

— Իրաւացի է. պնդեց Սէյիդ խանը-մենք խէս-փուշ ենք.

Յետոյ երբ ընկերը սպասում էր, աւելացրեց.

— Մենք էլ պառկել ենք մեր տներում: Բայց այժմ... Միւսնոյն է... Մենք աւելի երջանիկ ենք. կորցնելու ոչինչ չունենք...

Երևի Աբայէրը այլ ևս չը կարողացաւ այդ ուղղութեամբ մտածել՝ կամ նրա ասածներին առարկել, որովհետեւ խօսքը փոխեց:

— Այսօր ծխել ես. հարցրեց նա:

— Ծխել էի...

— Ե՛լ...

— Մենք ապրում ենք՝ քնած ժամանակ:

— Իսկ ի՞նչ ես մտածում այժմ:

— Որ զարթուն եմ...

— Իրաւունք ունիս:

— Այնտեղ ափիօն չի՞ լինիլ:

— Գուցէ:

Նորից լռեցին: Բայց այս անգամ ընդհանուր լռութիւնը մէկէն խանգարուեց: Չուկայի բերնի կողմից լանկարծ լսուեց շների բուռն հաջելու, ապա պահնորդի

ձայնը. — խաբէր դւր...

Սէյիդն ու Աքպէրը կանգ առին. լսուում էր վազող ոտների ձայն թաց գետնի վերայ. շները հետապնդում էին, իսկ պահնորդները իրար անցած՝ անընդհատ գոռում էին միմեանց:

— Ո՞վ պիտի լինի. մոմուաց Աքպէրը:

— Կը տեսնենք:

Վազողը մօտենում էր: Բանն այն է, որ շներից բացի, ոչ մի հետապնդող չը կար. պահնորդները իրենց տեղերում կանգնած էին միայն գոռում, իսկ վազողը, հալածուածի նման կարծես փախչում էր:

Երբ հաւասարուել էր խէսփուշներին, Աքպէրը միջան միջից քիչ յառաջացաւ, ոտը դէմ տուեց և վազողը արգելքի հանդիպած՝ փռուեց գետին: Շները յարձակուեցին, բայց Սէյիդ խանը աքացիներով վռնդեց նրանց:

Մինչ այդ, Աքպէրը բռնել էր ընկնողին թևից և ճգնում էր միջան մէջ իմանալ թէ ով էր:

— Խէսփուշ է. ասաց քիչ յետոյ — ապա, ելիր, մարդ, ո՞ւր ես փախչում:

Ձայնից կամ շարժուածքներից գուցէ, ընկածը իմացաւ որ խէսփուշների հետ գործ ունի: Ելաւ, տրորեց ծնկները և գոչեց.

— Ինչո՞ւ էք արգելք լինում ինձ, մարդիկ. ես խօսող չեմ:

— Աւելի լաւ. ո՞ւր էիր վազում:

— Աղան հրամայեց Սէյիդ խանին գտնել:

— Հը՛մ, արեց Աքպէրը — այդ ի՞նչ աղայ է, որ աղայի գտնել է հրամայում:

— Մոլլա Նէջէֆ կուլին:

— Սէյիդ Հէմզէֆց ես գալիս:

— Այո. իսկ դո՞ւ ով ես:

— Ի՛նչ է եղել այնտեղ. հարցրեց Սէյիդ խանը առաջ գալով:

Խէսփուշը ճանաչեց նրան:

— Աղէն խնդրում է քեզ անմիջապէս գալ, մօտ 20 — 30 մարդ է հաւաքուել այնտեղ:

— Փլատակների մէջ, հարցրեց Աքպէրը — ի՛նչ կայ

որ. նոր բան է եղել:

— Սպանուած են գտել:

— Սպանուած...

— Սէյիդ Հէմզէի մէջ ձգուած. շարունակեց խէս-
փուշը-կուրծքը դաշոյն խրած... լաւ հագուած մարդ...
ճիշդ փլատակների մէջ... Աղան խնդրեց որ Սէյիդ խա-
նը շուտ գար...

— Ես դատաւոր եմ...

— Ոչ ոք չը ճանաչեց սպանուածին...

— Հը՛մ... մոմուսց Աքպէրը-Սէյիդ խանը կը ճա-
նաչէ:

— Սղէն ասում էր որ Սէյիդ խանը հին խէս-
փուշ է...

— Իրաւունք ունիս. ասաց Սէյիդ խանը-Շահը դեռ
նոր էր գահ նստել... գնանք, ես կը ճանաչեմ:

Ու սկսեցին քայլել. շները լուռ էին. պահնորդ-
ներից մէկը, որին երևի ուղարկուած էր գաղտնապէս
տեսներու թէ ով էր եկողը, այժմ երբ տեսաւ որ երեք
խէսփուշ են անցնում, լուեց և քաշուեց մթան մէջ ու
թողեց անցներու:

Բայց այնքան հեշտ չեղաւ նոցա անցքը շուկայի
բերնի մօտ: Այնտեղ պահնորդը նրանց առաջը կտրեց
և գողաց.

— Ո՞վ է այն:

— Չայնդ կտրիր, ախմախ, գոչեց նրա երեսն ի
վեր Աքպէրը— չէս տեսնում որ խէսփուշ է...

Պահնորդը ապշած՝ մօտեցաւ աւելի լաւ տեսներու:

— Ո՞վ է այն, ասում եմ, կրկնեց նա փայտը բարձ-
րացնելով:

— Ասացին քեզ՝ որ խէսփուշ է. գողաց մէկէն
Սէյիդ խանը և զէն հրեց նրան— Անպիտան, վաղո՛ւց
է որ Սէյիդ խանին չես ճանաչում:

Պահնորդը քաշուեց և թողեց անցներու:

Շուկան դէպի աջ, զանազան ծուռ ու մուռ թևե-
րով՝ հանգում էր նեղլիկ, ցեխոտ ու գալարուն փողոց-
ներով աղտոտ թաղի, որ Սէր-Չէշմէ է կոչւում: Խա-
սփուշների այնտեղ մտած ժամանակ, բոլոր փողոցները
ամայի էին. միմիայն շներ կային ամէն պատի տակ,

որոնք ազադակներով ընկերանում էին նոցա մինչև իրենց թաղի գլուխը, ապա թողնում որ անցորդները մտնեն միւս թաղի շների աղմուկի մէջ:

Բայց այդ բոլորը անդրդուելի էին թողնում խափուշներին, որոնք պարուրուած իրենց ցնցոտիներով, հանդարտ, չափուած քայլեր էին անում, անխտիր կոխում ցեխ, ջուր, աղբակոյտ. ոչ իսկ շարժում էին գործում ետեից խմբովին եկող և աղմկող շներին քշելու. մթան մէջ, ճանապարհը շատ լաւ գիտենալով, հետըզհետէ մտնում էին թաղի աւելի խուլ, աղտոտ ու նեղ փողոցները:

— Իսկ երբ է ձգուած դիակը, հարցրեց Սէյիդ խանը, երբ խրուած մի ցեխակոյտի մէջ, համակերպութեամբ, առանց տրտունջի՝ ճգնում էր կոշիկը չը թողնել այնտեղ:

— Այսօր չէ յամենայն դէպս. ասաց եկուոր խէսփուշը—ամենից առաջ այնտեղ եկող խումբն է տեսել... Աղան է եղել... Իսկոյն մարդ է ուղարկել շատերի իմաց տալու որ գան, որովհետեւ ամենքը գիտեն որ Սէյիդ Համզէն մեր հաւաքուելու տեղն է և եթէ դիակը գրտնեն՝ կը կարծեն թէ մենք ենք սպանել:

— Հը՛մ... արեց Աբպէրը—չէ՛ք կարող վերցնել և տանել ձգել մի ուրիշ փլատակի մէջ, օրինակ, հէնց դարբասի փոսերում:

— Նախ որ տանելիս կըտեսնուէր և երկրորդ՝ որ աղէն չը թողեց:

— Աղան բան է մտածում դիակի մասին:

— Զը գիտեմ. բարկացած էր, հայհոյում է թագաւորին, սաղրազամին... բոլորին:

— Հը՛մ... արեց Սէյիդ խանը—սպանուածը երիտասարդ է:

— Բոլորովին երիտասարդ:

— Հասկանում եմ ուրեմն:

Եւ չը նայելով միւս երկու խէսփուշների սպասողութեան, որ Սէյիդը բացատրէր ասածը՝ լռեց ու շարունակեց ճանապարհը այս անգամ քայլելով ջրալից ցեխի մէջ, որ գոյացել էր փողոցի միջի աղտոտ առուակից:

— Սպանուածը պատանի՞ է. աւելացրեց խէսփուշը կամենալով Սէյիդ խանին խօսեցնել:

— Այո՛... մոմուաց Սէյիդ խանը և ապա յանկարծ աւելացրեց խուշ ձայնով.

— Սէյիդ խանը չէ հրաւիրուում դիակը ճանաչելու:

— Ս.պա՛... վրայտուաւ Ս.քալէրը հետաքրքրութեամբ:

— Հասկանում եմ դարձեալ. ասաց Սէյիդ խանը անվրդով ու դարձեալ լռեց:

Միւս երկուսը յուսահատուեցին: Սէյիդ խանին խօսեցնելու փորձեր անելուց և լուռ՝ քալլեցին նրա ետեւից:

Զուտով դուրս եկան ձիաքարշի գծի վրայ. այստեղ շները նրանց հանգիստ թողին. ցեխ էլ չը կար: Սէյիդ խանը արագացրեց քալլերը:

Գծի ծռուած տեղում նա մի անգամ ևս դարձաւ հրաւէրը բերող խէսփուշին և հարցրեց.

— Կողոպտուած է...

Խէսփուշը հասկացաւ որ խօսքը դիակի մասին էր:

— Ո՛չ... վրան գտնուեց ոսկի ժամացոյց և մի քրտակ ոսկի...

— Ահա թէ ինչ... մոմուաց Սէյիդ խանը — ոսկի ժամացոյց... քտակ ոսկի... Հասկանում եմ...

III.

Ժողովը բազմամարդ էր փլատակների մէջ: Ընտրել էին աւերակ մզկիթի ամենալայն մասը, ուր դեռ կային չորս պատեր և գետնի վրայ ընկած քարեր ու սալեր. առաստաղը չը կար. աստեղալից երկինքն էր փայլում վերևում:

Պատերից մէկի փլուածքից ներս էին մտել այդ այլանդակ դէմքերով ու բազմազան ցնցոտիներով մարդիկ և տեղ բռնել զանազան կողմերում խառն ի խուռն, իրար մօտ, կկշած, պառկած, թիկն տուած կամ յետոյքի վրայ նստած, ծնկները ցցած ու գլուխնին ծնկների ծայրին կռթնեցրած:

Ոչ մի լոյս չէր վառուած. մթութեան մէջ պլպլում էին երբեմն չիբուխների եփուն կայծեր, երբեմն էլ մի

վառուող լուցկիի ցոյց էր հանում մի գիսախուիւ, սև և ալլանդակ դէմք և իսկոյն հանգում:

Չէին խօսում բարձրաձայն. խուլ փսփսոց, փոքրիկ շշուկ—և ահա բոլորը:

Ոչ ոքի դէմքը պարզ չէր երևում. սև ուրուականները էին նման՝ որոնք շարժւում էին այս այն կողմ:

Պատի՛ թէ առաստաղի փլուածքից մի խոշոր կտոր գլորուած՝ ընկել էր մուտքի մօտ և այդ խոշոր բարձր կտորի վրայ նստած կային երեք անձեր: Երկուսը չոր ու երկար, միւսը կլորիկ ու արայի մէջ փաթաթուած. երևում էր երբեմն նրա գլխին եղած սպիտակ ապարօշը: Եւ երեքն էլ ծխում էին. երեքի բերնի մօտ էլ պլպլում էին չիբուխների կայծեր և նրանց կարմրութեան մէջ պահ մի օձապտույտ ելնում էին երեք սև ծուխի սիւնակներ:

Դրսումն էլ ոչ մի աղմուկ: Աւերակը բնակութիւններից հեռու, բազմաթիւ փլատակների խորքումն էր և գիշերուտայ այդ պահուն ոչ ոք չէր համարձակուիլ մտնել քաղաքի այդ փլատակային մասը: Ըներ իսկ չը կային: Թաղը վաղուց ամայի էր գտնւում էր Շահաբգիւլագիմի դարբասի մօտերը և ոչ մի օգուտ չէր ներկայացնում շների համար:

Եւ հետզհետէ, ընդհանուր լուութեան մէջ, փրկւածքից ներս էին լցւում սև ստուերներ, անխօս՝ անցնում խառնւում էին գետնի վրայ նստածների մէջ ու լայն աւերակը լցւում էր ցնցոտիազգեստ ամբոխով:

Վերջապէս փլուածքի խոշոր կտորի վրայ նստողներից միջինը հանեց բերնից չիբուխը, խփեց նրա գլուխը իր մօտի քարին, դատարկեց մոխիրը և կարծես ընդհատուած մի խօսակցութիւն շարունակելով, գոչեց.

—Մարգարէն վկայ թող լինի... Համբերութեամբ տարինք ամեն բան. մեզ կեղեքեցին, մեզ զրկեցին ամեն իրաւունքից, մեզ յօշօտեցին, տանջեցին, մեզ մի օր, մի ժամ հանգիստ չը թողին մեր ցաւերի հետ. մեր որդիներին էլ, այժմ ահա այդպէս, դաշոյնահար, ո՛վ գիտէ ինչպիսի անզգամ գործից յետոյ, բերում ձգում են խէսփուշների հաւաքատեղին, օր վաղը մեզ բոլորիս բռնեն՝ բանտերում փթեցնեն և ասեն թէ խեսփուշ-

ները մարդասպան են, կողոպտող են...

Ոչ ոք չը պատասխանեց. չիբուխների կայծերը միայն պլպլացին այս-այն կողմ, լուռ ու անշարժ բերաններ ու գէմքեր լուսաւորելով:

Խօսողը սպասեց մի վայրկեան, յետոյ ապարօշք վերցնելով սրբեց գլուխը և աւելի մեղմ, վշտալի ձայնով՝ շարունակեց.

— Ի հարկէ, կը լռէք, երբէք ձայն չէք հանիլ. կը համրանաք ձկան նման... կը կրէք ամեն բան, խէսփուշներ. թող ձեր ամեն բանը, ձեր ստացուածքը խլեն...

— Ստացուածք... լսուեց մթան միջից մի ծաղրող ձայն:

— Զիշտ է, ծաղրող շուն, գոչեց ուժգնաբար ճառողը, որ կարծես մի առիթի էր սպասում աւելի բարեկանալու համար— Զիշտ է. Դուք և ես ստացուածք բառի մասին գաղափար չունինք, որովհետեւ ոչինչ չունինք. բայց, դ՛ու, քոսոտ մուրացիկ, դու պատիւ էլ չունիս, դու սիրտ էլ չունիս... իսկ այդ երկու բանը քո ստացուածքը չե՞ն, զան զաւակ... Եթէ այժմ էլ կը ծիծաղես, ես քեզ շան սատակ կանեմ այս սրբատեղիի խոշոր քարերով... Խօսիր, փետէր սուխտա՜, ¹⁾ ինչո՞ւ ես լուռ...

— Աղան շատ է բարկացած. լսուեց յանկարծ մի ձայն մուտքի կողմից— աղան հայհոյում է վատ կերպով: Զիշտ է, մեր լեզուն էլ մեր ստացուածքն է, բայց և ականջը նոյնպէս, որ չը պիտի հարստահարել...

Ճառախօսը կատաղեց, շարժուեց ոտքի ելնելու, ոչ ոք չը գիտէր թէ ինչով՝ խփեց ծնկան և ասաց.

— Ո՛վ էր խօսողը:

— Ես էի. ասաց ձայնը և առաջ եկաւ՝ զատուելով մուտքի մօտից— ես էի, Սէյիդ խանը:

— Սէյիդ խան... ձայնեց ուրախութեամբ ու բոլորովին մեղմանալով ճառախօսը— եկար ուրեմն: Այստեղ, վեր համեցէք դեռ... Իրաւունք ունիս, այս երեկոյ իմ ականջը չէ լսում իմ բերնի ասածը... այս երեկոյ ես կատաղած եմ:

¹⁾ «Հայրդ պրուած». մի սովորական հայհոյանք է:

— Հասկանում եմ... սպանուածը պատանի է ուրեմն:

— Բոլորովին պատանի. ասաց ճառախօսը դողդոջուն ձայնով — բոլորովին... Մի անմեղ, մի սիրուն տղայ...

— Հասկանում եմ... Տեղ տուէք ինձ... Ո՞ւր է գիակը:

— Այստեղ է. լսուեցին մի քանի ձայներ ցածի կողմից:

— Կը մօրթեմ եթէ մի բան պակասել է վրայից. դարձաւ ճառախօսը լանկարծ դէպի այն կողմը:

— Խէսփուշը գող չէ. գողաց մի ձայն — ասելիքդ ասա:

Բայց ոչ ոք նրան չը պատասխանեց. բարձրութեան վրայ տեղի ունեցաւ մի շարժում: Սէյիդ խանն էր տեղաւորուում Մուլա Նէջիֆի կողքին. միւսները քիչ ետ էին քաշուում:

— Զիբուխ կուզես. հարցրեց Մուլա Նէջիֆը:

— Լեցո՛ւր:

Աքպէրը և միւս խէսփուշը խառնուեցին գետնի վրայ նստողներին, որոնց մէջ այժմ սկսեց շշուկ բարձրանալ, որովհետեւ Աքպէրը հարցուփորձ էր անում եղածի մասին:

— Լուութիւն ալդտեղ. գոչեց բարձրից մուլան — ես դեռ չեմ վերջացրել...

— Դեռ չես էլ սկսել. միջահատեց Սէյիդ խանը — ճառը թող յետոյ. փաստը ցոյց տուր մեզ. ասա եղածը:

— Եղածը սա է, դարձաւ դէպի նա մուլան — Մըտնում ենք այստեղ մեր սովորականի կերպով: Վեց հոգի ենք: Տեղաւորուում ենք մի անկիւն, երբ մեզնից մէկը, կարծեմ Հասանն էր...

— Ային էր. լսուեց մի ձայն վարից:

— Ային թող լինի... Կաջում է մի բանի և երեսի վրայ ընկնում մի այլ փափուկ բանի վրայ ու զգում որ երեսին կպածը քար չէր՝ բայց սառն էր: Վառում ենք լուցկի, տեսնում ենք դիակ. դիակ՝ կրծքի մէջ խրուած մի դաշոյն, մեռած և այսօր սպանած անշուշտ. Այո՛. չէ հոտել, բայց արիւն էլ չէ մնացել: Կողոպտուած չէ. ոսկի ժամացույց, քսակ ոսկի... լաւ հագուստ... և... և պատանի, առոյգ, ծաղիկ հասակում...

Այստեղ մոլլալի ձայնը դարձեալ դողաց ու նա խորին վշտով շարունակեց.

— Չորանայ այն ձեռքը, որ կտրոււմ է կոկոնը... Կոկոն է կտրուած, վարդի շքեղ, թարմ կոկոն և ո՞վ գիտէ, որպիսի աղտոտ կերպով բռնաբարելուց յետոյ...

— Մի՞թէ բռնաբարուած է...

— Ձը գիտեմ... Ինչո՞ւ ուրեմն սպանել այդպիսի մի անմեղ, հրեշտակի դէմքով պատանու և այն էլ այստեղ ձգել, այստեղ սրբատեղիի մէջ... Աստուած է վկայ, եթէ բարիներին չը ճանաչէի, կասէի որ նոքա են... բայց, էյ, խէս-փուշներ. եթէ չը գիտէք դուք, ես կասեմ ձեզ որ ո՛չ մի բաբի դեռ չի տուել աւագակ այնքան անգութ, մարդասպան այնքան ստոր, որ թափէր մի կոկոնի տերևները, խաւարեցնէր այդպիսի մի երիտասարդ արև... ո՛չ մի բաբի, ո՛չ մի գէբը, այո՛... Ամեն կեղտ, ամեն ստորութիւն միմիայն միւսիմանն է անում այս անիծեալ տէրութեան մէջ... Երգւում եմ մարգարէի մօրուքով...

— Յոյց տուէք ինձ դիակը. ցած իջաւ Սէյիդը բարձրութիւնից և գնաց դէպի խաւար անկիւնը— ո՞վ լուցկի ունի, թող վառի դիակի դէմքի մօտ:

Տեղի ունեցաւ մի թեթեւ իրարանցում, յետոյ լըսւեց լուցկու ձայն և փլատակի աջ անկիւնում ցոլաց մի լոյս: Սէյիդ խանը մօտ գնաց ու կռացաւ:

Գետնին, երեսի վրայ պառկեցրած էր մի գեղեցկադէմ պատանի, խիստ գունատ, աչքերը բաց և սոսկումով լի:

Հագուստը թէև ցեխոտ էր, բայց ճոխ: Իսկ, որք քստմնեցուցիչ էր, ձախ կուրծքի վրայ բացուած մի խոշոր վերքից, դաշոյնի տակով դուրս էր բլխել արիւնի հոսանք և սևացել ծածկել էր կուրծքը: Դաշոյնը մինչև երախակալը մնում էր վերքի մէջ:

Սէյիդ խանը պահ մի նայեց դէմքին, զննեց շուրթերի փոշին ու ցեխը, գլուխը երերեցրեց, փլատակի գետնին նայեց, ապա խնդրեց մի լուցկի ևս վառել և երբ շատ գլուխներ կռացել էին դէպի նա՝ լուցկիի լոյսի մէջ, իջաւ, քանդեց դիակի վերարկուն, բռնեց դաշոյնի երախակալից ու բռն շարժմամբ հանեց կուրծքից:

Ոչ մի կաթիլ արիւն ոչ վերքից և ոչ իսկ դաշոյնից:

— Ուղղակի սրտին... մոմռաց նա — և լաւ է խրվաճ...

Ապա դաշոյնը ծոցը դրաւ ու աւելացրեց.

— Լաւ. տեսա՛յ ինչ որ ուզում էի... Հասկանում եմ...

Եւ երբ վերադարձել էր մոլլայի մօտ, մի բոպէ լուռ ու մտախոհ նստել, երբ բոլորը անշշուկ սպասում էին նրա խօսելուն, մոլլան հարցրեց.

— Տեսա՞ր...

Սէյիդը մի վայրկեան ևս լռեց և ասաց.

— Տեսա՛յ... Սպանուած է հեռու, ձգուած է այստեղ դիտմամբ: Զգողը գիտէ որ խէսփուշների ժողովատեղին է այս. կամեցել էիր մեղքը մեր վզին փաթաթել... Դաշոյնը պարզ դաշոյն է. ոչ մի բռնաբարութիւն... սպանուած է անյայտ պատճառով... թողէք մտածել...

Ապա մէկէն գոչեց.

— Ո՛վ ափիօն ունի...

— Այստեղ. ձայնեց մէկը:

— Իսկ բաֆուր...

— Չը կայ. ուտելու համար է:

— Լաւ, մի նօխուդ տուր... պէտք է լաւ մտածել:

Սէյիդ խանը ուզում է զարթնել և մտածել...

— Միթէ Սէյիդ խանը զարթուն չէ. հարցրեց մի ձայն:

— Ո՛չ... քնած է. տուէք ափիօնը... Ո՛վ կարող է ասել. ո՞րն է Սէյիդ Հոմզային ամենամօտ մեծաւորի տունը...

— Նասրուլլահ խան...

— Հը՛մ... Գարող են և հեռուից բերած լինել:

— Առանց տեսնուելո՞ւ. ասաց մոլլան:

— Իրաւունք ունիս... Գաղտնիքը այդ Նասրուլլահ խանի տան մէջ է: Թողէք ես մտածեմ թէ ո՞վ է նա... Սյո՛... զանապահ, շատ հարուստ... որդիների և կանանց տէր... հը՛մ, հը՛մ... ինքը ծեր, բայց լիրբ մարդ... Սակայն, պատանին բռնաբարուած չէ...

Ու հետզհետէ աւելի մեղմ ձայնով սկսեց ինքն ի-

քեն դատել, մտածութիւնները կցկտուր արտայայտել, սակայն այնքան ցած ձայնով, որ մոլլան իսկ այլ ևս չէր հասկանում նրա մոմուոցները:

Պահ մի լուութիւն տիրեց փլատակներում, դարձեալ վառուեցին չիբուխներ. մոլլան լուռ՝ վառած չիբուխը պարզեց Սէյիդին. սա առաւ, ծխեց մի քանի կում և դարձեալ սկսեց քթի տակից մոմուալ:

—Թողնենք որ Սէյիդ խանը, որի մեզնից խելօք ու փորձուած լինելը լաւ գիտենք—մտածէ ու լուծէ հանելուկը,—խօսեց դարձեալ մոլլան—Թողնենք նրան մտածելու, բայց ինքներդ էլ լսեցիք որ այս բանը կատարուել է գիտմամբ՝ մեզ—խէսփուշներիս վնասելու նպատակով...

—Ո՛չ... միջահատեց Սէյիդ խանը յանկարծ—ո՛չ գիտմամբ մեզ վնասելու, այլ յանցանքը ուրիշի վրայ ձգելու, որ որ էլ լինէր այդ ուրիշը... Ամենամօտ տեղն են ձգել այդ դիակը և ընտրել այնպէս տեղ, դէպի որը մի դիակ տանելիս՝ ոչ ոքի հանդիպել չէ կարելի գիշերով... Այո՛, այդպէս է եղել...

—Յամենայն դէպս խէսփուշները, մենք, մնում ենք պատասխանատու: Դիակը կամ պիտի թաղել այստեղ իսկ և լուել ու անցնել և կամ... Բայց խէսփուշը գաղտնիք չէ սիրում. այստեղ կանք աւելի քան 30 հոգի. վաղը Թէհրանի երեսուն տեղում կիմացուի որ Սէյիդ Համզայում դիակ է գտնուած... կը գան Փէրրաշները և կըսկսեն մեզ բոլորիս բռնել մէկ մէկ:

—Մենք կը լուենք... ձայնեցին ամէն կողմից:

—Լուել... գոչեց մոլլան զայրացկոտ—լուել... Ո՛չ. բաւական է լուել: Պէտք է գոռալ այժմ, պէտք է մըզկիթների, հրապարակների մէջ գոռալ, որ մեծամեծները մորթում են ժողովրդի զաւակներին, դիակները ձգում խէսփուշների բնակարաններում և իրենք անպատիժ մնում... Պիտի գոռալ որ նոքա մեր մէջ այլ ևս պատիւ չը թողին որ չը խլեն, սիրտ չը թողին որ չը պատառոտէին... և, ասում եմ ձեզ, դիակի վրայից ոչինչ չը կորսուի պիտի. մենք կապացուցանենք դրանով միայն, որ մենք չենք մարդասպանը, գողը, աւազակն ու հարստահարողը, այլ այդ մեծամեծները, պաշտօ-

նեաները, այդ վեզիր-վեզարէթը, այդ բոլոր պաշտօնական կողոպտողներն ու աւագակները... Այո, պիտի գոռայ, կանչել ու այնպէս գոռալ որ մարգարէն իր վերեզմանում դողայ, թագաւորը իր գահի վրայ, մեծամեծները իրենց հարեմներում...

—Աւելորդ բաներ... ասաց Սէյիդ խանը—ճառ աւելորդ. գործ պէտք է... Բայց, Սէյիդ խանի ուղեղը չէ գործում... Տուէք փիօնը: Սէյիդ խանը փորձում է դիակի վրայ մտածել, բայց փիօնին է խելքը, փիօնին՝ որ այդ մարդի գրպանումն է... Տո՛ւր փիօնը—գոչեց նա յանկարծ աւելի ուժգին և շարժուելով—տո՛ւր, թէ չէ՝ ես կառնեմ...

Ու այնքան զայրացկոտ էր նրա շարժումը, որ մուլան իսկ վախեցաւ: Մոլի ծխողի ցանկութիւնը զաբթնել էր Սէյիդ խանի մէջ. գուցէ և խեղդէր փիօն ունեցողին, եթէ նա չը տար:

Բայց խէսփուշը շարժուեց, մօտեցաւ և դրեց Սէյիդ խանի փուլում մի կլորիկ դեղահատ, որ իսկոյն ընկաւ Սէյիդի բերանը:

—Այսպէս... ասաց նա աշխուժացած ու աւելի կենդանի ձայնով—Այժմ Սէյիդ խանը երկար չի մտածիլ, որովհետեւ նա ձեզ ահա թէ ինչ խրատ կը տայ...

Բայց այդ միջոցին յանկարծ մուտքի կողմից լսուեց մի քարի գլորուելու ձայն և պատի փլուածքի վրայ յայտնուեց մի երկար ստուեր սպիտակ պարեգօտի մէջ ծածկուած:

Բոլորը ապշած ու լուռ այն կողմը նայեցին: Ստուերը պահ մի անշարժ գննեց բոլորին, յետոյ ցնցեց սպիտակ երկար վերարկուն և ծանրաքայլ իջաւ դէպի խասփուշները:

IV

Եկողը խէսփուշ չէր, ոչ էլ մուրացիկ: Աւելի դեր-ւիշի էր նման. հարուստ հագնուած դերւիշի, որովհետեւ մինչև ոտները հասնող վերարկուն ձիւնի պէս սպիտակ էր ու մաքուր: Գլխին կրում էր գորշախառն ապարօշ, որին խէսփուշները դեռ որոշել չէին կարողաւ:

նում՝ թէ ինչ տեսակ գլխարկ է:

Մուլան, Սէյիդ խանն իսկ կռացել, հետաքրքրութեամբ զննում էին ներս մտնողին:

— Խէսփուշներ էք այստեղ թէ գողեր կամ աւազակներ. ասաց եկողը զիլ ու արծաթահան ձայնով՝ կանգ առած դեռ ևս յատակից բարձր մի քարի վրայ:

Ոչ ոք ձայն չը հանեց. չիբուխներն իսկ չէին առկայծում: Սէյիդ խանը սակայն, որ սկսում էր քիչ կենդանանալ— բոլորովին թմրութեան մէջ ընկնելուց առաջ — ոտքի ելաւ և կամենալով մօտից տեսնել նոր անձին, իջաւ պատուանդանից ցած:

— Ուրեմն սխալուած եմ եղել, շարունակեց նորեկը — ինձ ասել են որ այստեղ կը գտնեմ խէսփուշների...

— Իսկ դ՞ու ով ես, յանկարծ ձայնեց նրա երեսն ի վեր Սէյիդ խանը, որ մօտեցել էր նորեկի կանգնած քարին:

— Մի Աստուծոյ արարած, որ կամենում է խօսել խէսփուշների հետ:

— Խօսիր, ասաց իր նստած տեղից Մուլան— բոլորս այստեղ խէսփուշներ ենք... և, վախ քեզ, եթէ որևէ վատ մտքով ես մտնում մեր մէջ... նախ քան խօսելդ, եկ այս կողմ ինձ մօտ, որ տեսնենք քո երեսը:

Նորեկը լուրթեամբ իջաւ քարից և քայլեց դէպի մուլայի բարձրութիւնը: Երկարահասակ էր ու նիհար. հագած էր բոլորովին սպիտակ և այժմ, երբ անցնում էր խէսփուշների միջով, մի քանի վառուող լուցկիներ պարզուած դէպի նա, ցոյց տուին համակրելի դէմքով մի երիտասարդի, որ նախ, բոլորովին անզէն էր և ապա, մի հպարտ ժպիտ դէմքին, ինքնավստահ քայլերով մօտեցել Մուլա Նէջէֆ-կուլին, ինքն էլ փոխադարձաբար, վառուող լուցկիի լոյսով, զննում էր բարձրութեան վրայ նստած անձերին:

— Դու Մուլա Նէջէֆն ես. ասաց նորեկը մատը պարզելով դէպի մուլան— ես քեզ ճանաչում եմ:

— Չատ կարելի է. ինձ ամենքը ճանաչում են Թէհ-րանում. իսկ ի՞նչ է քո անունը:

— Սէյիդ Հաբեբուլլահ...

— Լաւ ուրեմն, Սէյիդ աղա, ահա մի տեղ իմ կող-

քին. եկ նստիր և եթէ խօսելու բան ունիս խէսփուշ. ներին՝ սկսիր. այստեղ է խէսփուշների ամենալաւ մասը:

Մինչ այդ, Սէյիդ խանը մնացել էր իր իջած տեղում. թմրութիւնը սկսել էր. օպիումը կատարում էր իր գործը. մի քանի ընկերացիներ, կծկուեց նա քարի կողքին և մինչ նորեկը սկսում էր խօսել, ամբողջ ժամը ընկնում էր երազների մէջ:

Միւս բոլոր խէսփուշները խիստ հետաքրքրուած, փոքր ինչ կասկածաւոր, ականջները սրած՝ սպասում էին, թէ ինչ կասէր անծանօթ սէյիդը, որին ոչ ոք չէր լիշում որևէ տեղ տեսած լինելը:

— Դու թէհրանցի չես. ասաց մոլլան նրան— ես քեզ երբէք չեմ տեսել. ո՞րտեղից ես գալիս:

— Խելարդէշտից... ծովի ամերից ո՞չ հեռու, Դէմաւէնդի ստորոտներից. բայց ես մի ամիս է որ թէհրան եմ և մի ամբողջ ամիս է, որ գննում եմ ժողովրդի, ձեր բոլորի կեանքը... Դուք խէսփուշներ էք, այդ ես գիտեմ. բայց միթէ խէսփուշին հարկաւոր է անպատճառ մնալ միշտ այսպէս թշուառական ու ողորմելի, եթէ ոչ սողոսկող, գոնէ միշտ մութ ու խուլ տեղեր փնտռող արարած: Ձէ որ խէսփուշը իր ցնցոտի հագուստի տակ ունի մի համարձակ, վեհանձն ու զթոտ սիրտ— ինչպէս ասել են ինձ— չէ որ գիտէ նա խորապէս զգալ, երբ տեսնում է իր ընկերոջ թշուառութիւնը, ճնշուած ու հարստահարուած լինելը. գիտէ բողոքել, երբ խստութիւնները այլ ևս հոգի, կեանք, արև չեն թողնում ժողովրդի մէջ, երբ օտարը շնորհիւ մեր պետութեան թուլութեանը, բուն դրած մեր մէջ, ձեռք է դնում մեր ամեն սեփականութեան վրայ և երբ մեր սուրբ կրօնի հակառակ սոսկալի իրողութիւններ են կատարւում ամբողջ երկրում... Խէսփուշները ասել են ինձ, որ ճնշուող, հաւատացեալ և լաւ ժողովրդի գաւակներ են, որ նոքա չեն իմանում վախ, որ նոքա գիտեն մեռնել, որովհետև կեանքի վրայ արհամարհաբար են նայում. բայց խէսփուշները, ինչպէս տեսնում եմ այժմ մօտից, կարծես ընկել են, թուլացել, վատահոգի դարձել և նմանում են այն ողորմելի կանանց, որոնք բացի ուտել ու քնելուց, ուրիշ ոչինչ

նպատակ չունին կեանքի մէջ...

Նորեկ Սէյիդի այդ յանկարծական զայրացկոտ ու բուռն յանդիմանութիւնները, լեզուի այնքան շքեղ դարձուածքները և պերճախօսի ձայնն ու վայելուչ շարժուածքները, սկսում էին սաստիկ ազդել:

— Ահա լաւ, մարգարիտի նմանող խօսքեր, մարգարէն է վկայ. գոչեց մոլլա Նէջէֆը մեծ ուրախութեամբ— ահա իմ ասածների շարունակութիւնը, իմ սրտի եղածը և իմ ցանկութիւններն ու երազները... Խօսիր դարձեալ, Սէյիդ աղա, այս— ցածում նստած ապուշները շատ կնամարդի են դարձել, խօսիր և ասանքանց, որ մեր ժողովուրդը հարստահարուում է, գիւղերը թալանւում, մարդիկ են սպանում — ոչնչացնում, որ մեր կրօնը պղծւում է ամէն մի րոպէ և որ օտարները գալիս խլում են մեր ունեցածը ու հարամ անում մեր կերածը...

— Աւելորդ բան. ճառերն աւելորդ... Լսուեց Սէյիդ խանի խուլ, կցկտուր բառերը ներքեից— ալո՛, հասկանում եմ... Մոլլա Նէջէֆի որդին սպանել են... Հը՛մ... Ի հարկէ, դա անգթութիւն է... Կանայք... Բայց, աւելորդ բան ճառը...

Մոլլա Նէջէֆը յանկարծակի եկաւ և նա մանաւանդ ցնցուեց երբ ականջ դրաւ Սէյիդ խանի բարբաջանքներին:

— Լռիր, Սէյիդ խան... Լռիր, թէ Աստուած կսիրես... Ես քեզ կը խեղտեմ, եթէ էլի խօսես, գոչեց նա զայրագին:

— Աւելորդ բան... Հը՛մ... Հասկանում եմ... մըրմնջաց նորից արբածը և այս անգամ բոլորովին լռեց:

— Ափիօն է կերել. դարձաւ Սէյիդին մոլլան:

— Տեսնում էք, գոչեց Սէյիդ Հաբիբուլլահը վշտալի կերպով— տեսնում էք, միւսիմաններ. մինչդեռ ամէն կողմ արտասուք է հոսում, մինչ այլ ևս շունչ չի մնացել մեր բոլոր— գիւղացիներին, հասարակ, գործող ժողովրդի մէջ, մինչ ժողովրդի տասից իննը օրուայ հացի կարօտ՝ մուրացկան եղած, իր երկրից վնդգւում է օտարների ձեռքով և օտարը գալիս տէր է դառնում մեր երկրին, մինչ մեր կրօնը պղծւում է ամէն մի

քայլում, դուք այստեղ ափիօնով հարբում էք, քնում փլատակների մէջ և ծիծաղում այդ բոլորի վրայ... Բայց սպասեցէք, շուտով թէ ափիօն և թէ ծխախոտ- ամեն, ամէն բան դուք օտարներից, թանգ գնով, աղաչելով ձեռք պիտի բերէք և Ֆրանգին տուրք պիտի դնի նոյն իսկ ձեր բաֆուրների, ձեր չիբուխների վրայ: շուտով Ֆրանգիները ձեռք կը տան ձեր ուտելու հացին, ձեր խմելու ջրին և այլ ևս զուրանի ոչ մի խօսքը սուրբ չի համարուիլ, միւսիլմանութիւնը կը վերանայ այս երկրում... Ահա, այդպէս էք դուք, ողորմելի խէսփուշներ, որ պարծենում էք թէ թշուառի, կրօնի, հալածուածի և զրկուողի պաշտպան էք եղել, որ պարծենում էք թէ չը նայելով խէսփուշ էք բայց խասիրտ ունիք... Որ թէև ցնցոտի, աղքատ հագուստ էք հագնում, միշտ անօթի է ձեր փորը, բայց հարուստ և լայն է ձեր սիրտը և ազնիւ ու բարձր՝ ձեր զգացմունքները... Բայց այդ է ուրեմն ձեր լայն սիրտը, ազնիւ զգացմունքները, խէսփուշները արդեօք իսկապէս ցնցոտի սրտի տէր և կուշտ ուտել երազողներ են եղել... Եթէ այդ է բոլորը, ուրեմն ես խիստ սխալուել եմ ու այլ ևս գործ չունիմ անհաւատ, անսիրտ և մուրացիկ մարդկանց մէջ: Ես չեմ եկել խոգերի խօսելու, այլ ճշմարիտ միւսիլմանների և լաւ սրտի տէր մարդկանց... Մնաք բարեւ. մնացէք միշտ այդպէս ողորմելի, ցնցոտի սրտով, ծխէք ափիօն, մինչև իսկ գինի—արաղով հարբեցէք, ծիծաղէք ոչնչացող եղբայրների տանջանքներին վրայ և թող այլ ևս չասեն որ արտաքինով խէսփուշները սրտով խաս են... Մնաք բարեւ բռնաւորների ընկերներ և զուրանը ծաղրող անհաւատների համախոհներ. մօտեցել են օրերը, երբ դուք ամէնքդ էլ պիտի ստիպուէք ձեր գլուխը օտարի առաջ ծռել, ձեր կրօնի վրայ թքել, ձեր չիբուխը օտարներից մուրալ և ձեր ծխած թամբաքուրի համար անհաւատներին գլուխ խոնարհեցնել...

Ասաց և շարժուեցաւ ելնելու: Մուլա Նէջէֆ Կուլին սակայն բռնեց նրան մեղմութեամբ և ասաց

—Սպասիր, աղա Սէլիդ, նստիր քիչ. իզուր մեզ բոլորիս աչքան ցնցոտի սրտերի տէր ես համարում:

խէսփուշը կը մեռնի, բայց չի մուրալ օտարներին ո՛չ թէ իր չիբուխը, այլ և ուտելիքը... Այդ այդպէս է. խէսփուշը, իրաւ է, թուլամորթ է դարձել, բայց դեռ երբէք ստոր բան չէ արել և չի անել... Այսպէս չէ, ով ժողովուրդ... Դարձաւ նա ամէնքին.

Խուլ քրթմնջիւն բարձրացաւ խէսփուշների մէջ և մէկը նոցանից գոչեց.

— Ով կարող է ապացուցանել որ որևէ խէսփուշ մի ցած գործ, մի գողութիւն, մարդասպանութիւն է արել: Իրաւ է, նա արբում է, ափիօն է ծխում, բայց նա դրան պէտք ունի, որովհետեւ տեսնում է թշնամութիւն, տեսնում է անիրաւութիւն և անգոր է նրա դէմ ..

— Ծշմարիտ է. ասաց մի ուրիշը մութ անկիւնից— խէսփուշը ծխում է, որովհետեւ մոռանալ է ուզում... նա հանդարտ սրտով, արթուն մտքով անիրաւութիւններ տեսնել չէ կարող .

— Այլ ևս իրաւունք չէ մնացել. վրալ բերեց երրորդը— այժմ էլ ուզում են մեր ծխած թամբաքուն օտարի ձեռքը տալ, տուրքի տակ դնել, մեր կրօնը ծաղրել...

— Այո՛. խօսեց Սէյիդ Հաբիբուլլահը — ձեր ծխած թամբաքուն, թիւթիւնը այժմ ինգլիզները կը մանրեն իրենց ձեռքով և կը ծախեն ձեզ թանգ գնով. այլ ևս ո՛չ մի միւսիլմանի ձեռք չէ կարող առանց ինգլիզի արտօնութեան ծխախոտ մշակել... Չը նայելով Շահի խօստումներին, այդ կատարուելու է. շուտով ձեզնից ոչ ոք չէ կարող իր չիբուխը լցնել միւսիլմանի ծխախոտով... Եւ այդ բոլորը, ոչ միայն այդ, այլ և ամբողջ մեր հաւատքը ծախուած է ինգլիզին, որովհետեւ նա ոսկով կաշառել է մեր իշխաններին և վեզիրներին... Բայց միթէ միւսիլմանը կարող է ընդունել որ ի՞նչ ծխելիքը ծախէ իրեն ինգլիզը, անցկացնելով իր պիղծ ձեռքերից: Ամեն ինչի, որին կաշում է անհաւատի ձեռքը, պիղծ է միւսիլմանի համար, պիղծ է և անընդունելի... Մեր իշխաններն ու վեզիրները ծախել են զուրանը, պղծել մեր օրէնքները...

— Այս քնն է, ընդհատեց մի ձայն, որ խօսում էր

մի երկրորդի հետ— ուրեմն դեռ չը վերջացաւ այդ. իրաւ է որ այսուհետեւ իմ թամբաքունն ես ինգլիզից պիտի առնեմ:

— Ի հարկէ, յիմար. պատասխանում էր միւսը— ինգլիզը իր խաչը նախ կը քաշի ծխախոտիդ վրայ և ապա քեզ կը ծախի:

— Նահլիժ, նահլիժ... գոռացին մի քանիսը— անհաւատներին են ծախել մեր երկիրը, հասել է վերջին օրերը...

Սէյիդ Հաբիբուլլահը, որ լռել էր լսելու համար այդ խօսակցութիւնը, յանկարծ ոտքի ելաւ, հանդիսաւորապէս առաջ պարզեց ձեռքերը և գոչեց մեծաձայն.

— Յանուն Քէլբէլայի մեծ մուշտէյիդի...

Հազիւ թէ արտասանել էր այդ բառերը, որ բոլորը ոտքի ելան և գոռացին գրեթէ միաձայն.

— Խօսիր, ինչ է ասում մեծ մուշտէյիդը:

— Յանուն Քէլբէլայի մեծ մուշտէյիդի, շարունակեց ուժգնութեամբ Սէյիդը— Հրաւիրում եմ ձեզ, բոլոր խէսփուշներիդ, ամեն մի հաւատացեալ ճշմարիտ միւսիլմանի. չը թողնենք որ անհաւատները տիրեն մեր երկրին և պղծեն մեր օրէնքները... Քէլբէլայի մեծ մուշտայիդը ասում է. —այն ծխախոտը, այն թամբաքունն և այն ուն է բանը, որին դիպչում է անհաւատը՝ նա պիղծ է և պիղծ պիտի համարուի... Ով ճշմարիտ միւսիլման է, թող միանայ ինձ և քշենք մեր երկիրը և մեր հաւատքը պղծող մարդկանց, լինեն նոքա Իրանցի կամ օտարերկրացի, իշխան կամ թագաւոր... Ղուրանը և իր օրէնքները աւելի բարձր են քան ամեն իշխան և թագաւոր... Թող օրհնեալ լինի մարգարէի անունը...

Եւ գիշերային լուսութեան մէջ՝ լսուեց փլատակնեւորում մի խառնիճաղանճ խուլ աղաղակ, որ հասնում էր մինչև հեռուները.

— Սալաւաթ, սալաւաթ!...

V

Բայց այստեղ իսկ, հարկաւոր է դառնում մի փա-

կազիժ բանալ, պարզելու համար այն բոլոր պատմական կարևոր դէպքերը, որոնք տեղի էին ունենում այդ 1891 թուականի աշնանը, Պարսկաստանի մէջ, որոնք գրեթէ ամբողջ հետեւեալ տարին սպառնացին յեղափոխելու երկիրը և որոնք մեծ կապ ունին մեր պատմածների հետ:

1890 թուին, Պարսկական կառավարութիւնը, երկրի ծխախոտի և թամբաքուի մենավաճառը յանձնել էր մի անգլիական ընկերութեան: Երկու կողմերի միջև կազմած դաշնագիրը արտօնում էր անգլիացոյ՝ շահագործել երկրի ծխելիքի արդիւնաբերութիւնը, վճարելով կառավարութեան, բացի զուտ արդիւնքի $\frac{1}{4}$ մասից և մինչև այդ առնուող սահմանուած ծխախոտային տուրքերից, այլ և տարեկան 15,000 անգլ. ոսկի շահ: Գորա փոխարէն ընկերութիւնը միմիայն ինքը պիտի իրաւունք ունենար արտօնել ծխելիք վաճառելու. ամէն արդիւնագործող միմիայն նրան կարող էր վաճառել ծրխելիքի բերքը: Պետութիւնը պարտաւորուել էր զօրեղապէս օգնել ընկերութեանն այդ յօդուածը գործադրելու:

Դաշնագիրը կրում էր նասրէդդին շահի, արտաքին գործոց նախարարութեան ստորագրութիւնները ու կնիքները մի կողմից, իսկ միւս կողմից անգլիական դեսպանատան և ընկերութեան ներկայացուցիչ մայեօր Տալբօդի հաստատութիւնները:

Բայց անգլիական ընկերութիւնը, սկզբնական պատրաստութիւնների համար, դաշնագրի գործադրութիւնը լետաձգեց մի ամբողջ տարի և 1891 թ. ամռան միայն լայտարարեց ժողովրդին իր ստացած արտօնութիւնները և անմիջապէս գործի սկսաւ:

Այստեղ հարկ է ընթերցողին մի անգամ ընդ միշտ ի նկատի ունենալ այն, որ Պարսկաստանի մէջ երկու օտար պետութիւնների—անգլիական և ռուսական շահերը անդադար հանդէպ գալով միմեանց, գտնուում են անընդհատ բաղիման մէջ:

Երկու պետութիւններն էլ ճգնում են հնար եղածին չափ քայլեր առաջ դնել երկրի մէջ, տնտեսական բոլոր շուկաները գրաւել իրենց արդիւնաբերութիւննե-

րով և միւս կողմից էլ չէզօքացնել միմեանց ազդեցութիւնը, արգելք լինելով միմեանց ամէն պարագայում:

Իրենց գեսպանների և հիւպատոսների միջոցով, այդ երկու մեծ պետութիւնները աշխատում են նոր արտօնութիւններ ձեռք բերել շահից և կառավարութիւնից, առևտրական մեծ շուկաների համար առանձնաշնորհումներ ունենալ, ազդեցութիւն վայելել նոյն իսկ դիպլոմատիքական գործերում: Իրա համար էր նոքա չեն խնայում ո՛չ միջոց և ո՛չ էլ դրամ:

Այդ տեսակէտով աւելի յանդուգն և ձեռնարկող գտնուել է միշտ Անգլիան, որ միլիոններ է ցանում Պարսկաստանի մէջ, ահագին կաշառքներով շլացնում պարսիկ մեծ պաշտօնեաների՝ իր ձեռքն առնելու համար: Ռուսաստանը իր կողմից նոյնպէս ո՛չ մի ջանք, երբեմն իսկ լեիստ միջոցներ չէ խնայում կամ արգելք լինելու և կամ այն նոյն արտօնութիւնները իր ձեռքն անցկացնելու համար:

Երկիրն այսպէս, իրապէս բաժանուած է երկու մեծ պետութիւնների մէջ և ասպարէզ է նրանց տնտեսական զօրեղ մրցումների: Ամբողջ արևելեան Պարսկաստանը, սկսած Բուշիրից մինչև Թէհրան՝ անգլիական վաճառքը, լեզուն և ազդեցութիւնն է տիրապետում: Հիւսիս արևմտեան մասերը ողողում են ռուսական խաբանքներով, գտնում են ռուսաց ազդեցութեան տակ և Անգլիան, ըմբռնելով անհնարութիւնը, ոչ իսկ քայլեր է անում որևէ շուկա կամ որևէ ազդեցութիւն ունենալ այդ կողմերում:

Բուն մայրաքաղաքում են կենդրոնանում երկու պետութիւնների ազդեցութեանց և շահերի շփման ծայրերը: Երկու բանկային զօրեղ հաստատութիւններ այնտեղ ճգնում են միշտ տիրապետել դրամական աշխարհը, միմեանց վարկը ձգել, շուկային տիրանալ, բարձր պաշտօնէութիւնը ձեռքի տակ առնել, պարսիկ ինքնակալից կորզել այն կամ այն մենավաճառը: Երկու գեսպանատները անընդհատ դաւեր են լարում միմեանց դէմ, ճգնում են չէզօքացնել միմեանց ոտնձգութիւնները, և, իրար քայլերին արգելք լինելու համար, չեն խնայում դիմելու ամեն տեսակ միջոցների:

Բացի սրանից, ընթերցողին հարկ է գիտենալ նաև հետևեալը: Ամբողջ Պարսկաստանում, քաղաքական իշխանութիւնը գուցէ այնքան աղքատացիկ չէ, որքան կղերականը, որ միշտ շահերով բաժան է եղել մարմնական իշխանութիւնից և ջանացել է դէմ լինել նրան՝ տիրապետող մնալու համար: Այդ իսկ նպատակով կղերականութիւնը, զարգացնելով կրօնական ֆանատիզմը ժողովրդեան մէջ, երբ սա որևէ հանգամանքում դժգոհ է մարմնական իշխանութիւնից — աշխատել է միշտ ժողովրդի կողմը բռնել:

Բացի կրօնական բազմատեսակ ծէսերի, ֆանատիկական պաշտամունքների, կղերականութիւնը կրթութեան գործին էլ պահել է իր ձեռքի մէջ և այսպիսով տէր է դարձել հասարակական կարծիքների, որը միշտ հիմնուում է կրօնական որևէ օրէնքի կամ աւանդութեան հիման վրայ:

Քաղաքական իշխանութիւնը անգոր է հանդիսացել կրօնի պատուէրներին որևէ կերպով դէմ դնելու մէջ: Մուշտէհիդների (կրօնապետ) պատգամները համարուել են սուրբ. ո՛չ մի Շահ, ո՛չ մի թնդանօթ չէ յաջողուել ունէր օէյիդի մոլեռանդութեանը արգելք հանդիսանալ: Կրօնական ցանցը այնպէս սեղմել է պարսիկ ժողովրդին, որ սա ո՛չ մի քայլ չէ անում այլ ևս առանց կրօնաւորի, առանց կրօնի: Ո՛չ մի դէպքում պարսիկ ժողովուրդը այնքան միահամուռ ոտքի կանգնելու և նոյն իսկ իրեն զոհելու ընդունակ չէ, որքան ունէր մեծ կրօնաւորի հրամանի ժամանակ:

Քէլբէլայում նստող մեծ մուշտէհիդի պատգամները միշտ աւելի ազդեցիկ են եղել, քան շահի հրամանն ու սպառնալիքը: Եւ այդ է պատճառը, որ ամեն Շահ, եթէ չէ կամենում անմիջական ապստամբութիւն յարուցանել, պարտաւոր է միշտ հաշտ ապրել կրօնաւորութեան հետ և գիջանել նրա պահանջներին:

Արդ, ծխախոտի մենապաճառը՝ Շահը յանձնել էր անգլիացիներին, առանց կարծիք հարցնելու կրօնաւորութիւնից: Եւ յետոյ, մենապաճառը տրուած էր անգլիացոյց, հետևապէս ռուս կառավարութիւնը պիտի արգելք հանդիսանար: Այդ դէպքում թէ ռուս կառավար-

դուրսիւնը, թէ կրօնաւորութիւնը և թէ ժողովուրդը միացել էին անգլիացոց և սլաւոնիկ մարմնաւոր իշխանութեան դէմ ու պիտի ջանային ոչնչացնել տրուած արտօնութիւնը:

Եւ այդպէս էլ եղաւ: 1891 թիւ Օգոստոսին, անգլիական մենավաճառի՝ Թաւրիգում կայցրած յայտարարութիւնները պատուում են և նրանց տեղ կայցնում յեղափոխական, ուղղակի Տաճի դէմ գրուած յայտարարութիւնները: Տեղական կառավարչապետ — Էմիրը նիզամը, չը համաձայնուելով թագաժառանգի հետ՝ ձեռք առնուելիք միջոցների վերաբերութեամբ, տալիս է իր հրաժարականը և Տաճը ստիպւում է իր մեծ պաշտօնեաներից մէկին — Էմին էլ-հուզուրին ուղարկել Թաւրիգ՝ պայթող խռովութիւնները դադարեցնելու:

Բայց այդ նոյն իսկ օրերին, Թաւրիգի ժողովուրդը, կրօնաւորութեան զրգմամբ, ուղղակի Տաճին է տալիս մի երկար հեռագիր, որում նա պահանջում է «քրիստոնեաների չը յանձնել միւսիլմանների արտօնութիւնները, որովհետեւ դա դէմ է Ղուրանի պատուէրներին»: Այդ հեռագրով ժողովուրդը յայտարարում է նաեւ, որ չը յուսելու գէպքում, նա վճռել է պաշտպանել իր պահանջներն ու Ղուրանի հրամանը՝ գէնքը ձեռքին:...

Թագաւորը կրիսիական դրութեան մէջ է: Իր կաբինետից հեռագրով նա սկսում է բանակցել Թաւրիգի հետ: Բայց սեպտեմբեր 4-ին Թէհրանում լուր է տաացնում, որ մի սպառնալից ամբոխ, հաւաքուած թաժաժառանգի պալատի առաջ, պնդում է պահպանելու Ղուրանի օրէնքները և ետ խլելու անգլիացիներին տրուած արտօնութիւնը:

Դեռ ոչ մի բռնի միջոցներ տեղի չեն ունենում: Ամբոխը պահանջում է միմիայն ետ առնել քրիստոնեաներին տուած մենավաճառը:

Բայց պայմանագրութիւնը ստորագրուած էր և եւ թէ Տաճը կամենար ոչնչացնել նրան, պարտաւոր էր 2 միլիօնի մի տոնգանք վճարել անգլիական ընկերութեան:

Թէհրանի կառավարութիւնը մտածում է զիմել առևտայ դեսպանատան և խնդրել միջամտութիւն՝ Թաւ-

ընդի խռովութիւնները հանդարտեցնելու, սակայն ռուսական զեսպանատունը կտրական կերպով պահանջ է դնում նոյնը, ինչ որ ժողովուրդը—ջնջել անգլիական ընկերութեան տուած արտօնութիւնը:

Միւս կողմից անգլիական զեսպանատունը պնդում է իր պայմանագրութեան վրայ՝ տուգանքի սպառնալիքը մէջ տեղ բերելով: Շահը երկու կրակի մէջ՝ շուարել-մնացել է: Մտածում է զօրք ուղարկել Թաւրիզ՝ խռովութիւնը զսպելու, բայց ռուսաց զեսպանատունը յայտարարում է որ իսկոյն կը միջամտի, իր՝ Ջուլֆայում ունեցած զօրքով: Եւ դա կասեցնում է նորից Շահին:

Այս բոլորը դեռ յայտնի չէր Թէհրանի ժողովրդեան: Փոստում բռնում էին և կամ ուղղակի յետաձգում Թաւրիզի սուրհանդակը. հեռագրատներում չէին ընդունում այդ խնդրին վերաբերեալ հեռագիր:

Սակայն, ով գիտէ քնչպէս, մի խուլ, անորոշ շշուկ արդէն հասել—սկսում էր տարածուել, երբեմն իրողութիւնը սաստիկ գունաւորած, երբեմն ալլանդական: Սուրհանդակի չը տալը, հեռագիրների չստանալը գործին աւելի խոշոր կերպարանք էին տալիս և Շահը իր պալատում, մինիստրներն ու բոլոր մեծ պաշտօնէութիւնը երկիւղի մէջ՝ չը գիտէին ինչ անել:

Այդ զրութիւնը տեւել էր մինչև սեպտեմբերի կէսը: Շահը այնուհետև թոյլ էր տուել ռուսաց զեսպանատան՝ հեռագրելու Թաւրիզի ռուսաց հիւպատոսին, որ մենավաճառի արտօնութիւնը կը ջնջուի, չը նայելով որ անգլիացիք շարունակում էին հնչեցնել տուգանքի սպառնալիքը: Դորա հետ միասին Շահը հեռագրել էր Թաւրիզ իր որդուն թէ, հէնց որ տուգանքի վճարման բանակցութիւնները վերջանան, մենավաճառութիւնը պիտի ջնջուէր:

Սուրհանդակը այնուհետև բաց են թողնում, թագաժառանգը Շահի վճիռը հաղորդում է ժողովրդին և Թաւրիզից ստացւում են խաղաղ լուրեր:

Բայց այս առ ժամանակեայ խաղաղութիւնը շատ նման էր փոթորկի յառաջընթաց լուրթեանը. որովհետև հազիւ թէ Թէհրանում հասնում էր լուր, որ Թաւ-

քիզի տղաբնակութեան մտքերը սկսել էին խաղաղել—
Շահը միամտացած, ո՛չ միայն չէր աճապարում իր
խոստումը կատարելու, այլ և աշխատում էր ձգձգելու
անպիական ընկերութեան հետ անելիք բանակցութիւ-
նը մենավաճառը ջնջելու մասին:

Անշուշտ սկսել էին գործ տեսնել անգլիական ոս-
պիները, միացած տուգանքի սպառնալիքի հետ: Կաշա-
ռուած պաշտօնեաները ճգնում էին Զահին համոզել
յօգուտ անգլիական ընկերութեան. միւս կողմից ռուս
կառավարութիւնը պնդում էր վերջ տալ խնդրին:
Մտածուեցան միջին ճանապարհներ: Ընկերութիւնը ա-
ռաջարկեց Ատրպատականի համար սահմանուած անգ-
լիացի պաշտօնեաների փոխարէն՝ նշանակել պարսիկ
ժառաջողներ և չորս ամսով յետաձգել մենավաճառի
գործադրութիւնը:

Ժողովուրդն ու կրօնաւորութիւնը, նկատելով որ
խաղացնում էին իրենց, սկսեցին դարձեալ լուզուել:
Ատրպատականին զիջած արտօնութիւնների լուրը հաս-
նելով Սպահան և Նիրազ, սեպտեմբերի 15-ին այնտեղ
ևս տեղի ունեցան հետզհետէ սպառնալից կերպարանք
ստացող ցոյցեր և այդ՝ նորից մտատանջութեան մէջ
դրեց Նասրէդդին շահին:

Մինչ այդ, յանկարծ վրայ հասաւ փոթորիկի առա-
ջին նշանը: Թագաւորը Քէլբէլայի մօշտէհիդից ստացաւ
մի նամակ: Մօշտէհիդը ձեռքը Ղուրանի վրայ, երկար
նամակով ապացուցանում էր որ օտարներին տրուած
ուէէ մենաշնորհը՝ դէմ էր մահմեդական կրօնին: Նա
սպառնում էր վատ հետևանք, եթէ անմիջապէս չը
ջնջուէր ծխելիքի մենավաճառը:

Շահը թէև առ երևոյթս ցոյց տուաւ որ մօշտէհի-
դի նամակին չարժէր ուշք դնել, սակայն ներքնապէս
լուզուած, իսկոյն հեռագրեց Բաղդադ իր հիւպատոսին՝
գնալ Քէլբէլա, մօշտէհիդի մօտ, յայտնել հանգամանք-
ները, վճարելիք տուգանքի մեծութիւնը և համոզել
չափաւորելու սուրբ մարդու համոզմունքները...

Այս բոլորը տեղի էր ունենում Հոկտեմբեր ամսին,
մեր պատմութեան ժամանակ: Յրտերը ո՛չ միայն դեռ

չէին սկսել, այլ սկսելու նշաններ անգամ չէին ցոյց տալիս:

Փոթորիկը սակայն խուլ կերպով աճում էր ժողովրդեան խաւերի մէջ: Յայտնուեցին կրօնաւորութեան միջից զրգուողներ, համարձակ քարոզողներ և ֆանատիկներ:—Ո՛չ մի հանդարտ միտք չէր մնացել, բացի գուցէ Շահի իրեն միտքը, որ դեռ յուր դրած անգլիացոց միամտացնելու և իր մինիստրների ապահովեցնելու վրայ, կարողանում էր որսի ելնել^{Թէ} հրանի շըրջակայքը և չէր նկատում թէ ինչե՛ր էին կատարւում ո՛չ միայն երկրի զանազան անկիւններում, այլ նոյն իսկ մայրաքաղաքի մէջ:

Դեսպանատները, մանսուանդ անգլիականը, գուշակեցին շուտով որ մեծ փոթորիկներ են պայթելու և սկսեցին պատրաստութիւններ տեսնել:

Անգլիական դեսպանատունը ամրացրեց և նորոգեց իր պալատի շուրջը պատող աշտարակաւոր պարիսպները, փոքրիկ թնդանօթներ տեղաւորեց շէնքի զանազան կողմերում, զէնքեր ցրուեց իր հպատակներին և մի 50—60 հոգուց բաղկացած կանոնաւոր պահակ գունդ կազմեց դեսպանատան մէջ:

Նոյն իսկ Շահի փոքր որդին—Նալիբը Սալթանէնորի տունը գտնւում էր հօր պալատին կից՝ միջնաբերդի մէջ, երևի աւելի լաւ տեղեակ լինելով գործերի ընթացքին, կամ գուցէ վախենալով, կարողացաւ իրաւունք ստանալ լիովին փակելու, պատ դնելու պալատը մտնող զանազան մանր դռների առաջ, այլ և վանդակի փոխարէն պարիսպ շինելու պալատի առաջ գտնուող մեծ պարտէզի շուրջը: Մի անգամ հրաման առած ամրացնելու միջնաբերդը, մեծ աճապարսնքով նա սկսեց փակել տալ բոլոր անցքերն ու դռները, աշտարակներէ վրայի թնդանօթները մաքրել պատրաստել և կազմակերպեց պահակների մի զօրեղ գունդ լեռնակաւ վայրերնի ցեղերից: Այնուհետև միջնաբերդի երկու դռները փակւում էին սովորականից աւելի շուտ, մթնելուն պէս և գիշերով նրանց մօտից անցնողը ենթարկւում էր մանրամասն հարցութիւնների:

Ընդհանուր տխրութիւն էր տիրում ամէն տեղ:

լուռ և մտամոլոր էին երևում ո՛չ միայն մինիստրները,
այլ և բոլոր պաշտօնեաներն ու մինչև իսկ աստիճա-
նաւորները:

Սմէնքը նայում էին միմեանց վրայ կասկածան-
քով...

Վ. ՓԱՓԱՋՆԱՆ

(վերջը միւս անգամ)

ՄՈՌԱՅՈՒՆԺ ԱՍՏՈՒՆԺ

Իրանական լեզունդա

Վ. ՎԵՆԴՏԻ

I

Հինգու-Կուշի լեռներից դանդաղ շարժւում էր կարաւանը՝ դիմելով դէպի հիւսիս-արևելք:

Նա անցաւ Իրանի բարձունքներից, ուր օդը ջինջ է և մաքուր, ուր լոյսն ու ստուերը նրբութեամբ որոշում են տեսարանի ամեն մի մասը, ուր երկինքն այնպէս պայծառ է և թափանցիկ, որ, կարծես երևում է անհուն եթերքը... Նա անցաւ ամայի անապատների միջով, ուր փոթորիկը բուռն ուժգնութեամբ, կատաղի պտոյտներով բարձրացնում էր աւազի կոյտերը, ցրւում, պտոյտ-պտոյտ անում և վայրագ աղմուկով այս կողմ այն կողմ ձգում, ասես, ուզում էր ցրուել հաւասարել ամեն բան իր ճանապարհի վրայ, կարծես, ճիգ էր թափում անսահման աւազների մէջ չալրտել ուղտերի միակերպ տատանուող կարաւանը, որ հլու՝ անմռունչ սովորութեամբ կտրում էր իր երկար ճանապարհը: Նա անցաւ եւ ճահիճների միջով ե՛ւ անբնակ տեղերով, ե՛ւ ծաղկազարդ դաշտերով, որոնք լի էին աշխարհիս ամենափարթամ վարդերի բուրմունքով, որ երգել են Պարսկաստանի, Արաբիայի և Հնդկաստանի բանաստեղծները:

Կարաւանը շարժւում էր Շատ իւլ-Արաբի փերով դէպի Կօկանդ—նախնի Ֆերգանի վայրերը, որոնք ընկնում են Պամիրի Բէլուրդաղի և Ղարաթէջիների միջև, այնտեղ, ուր հոսում է Նաքսարտը:

Վերջապէս, ահա նա հասաւ Շառուդի հովիտը, որ Ամու-Դարիայի վտակն է և հոսում է Բադախշանի միջով սկիզբն

առնելով Պարօպինագի չղթայից:

Հովիտը հարուստ է ճոխ բուսականութեամբ, և գետակներն ու առուակները ցանցի պէս ծածկել են նրան: Այս դաւարագեղ վայրը լի է մի այնպիսի բուրմունքով, որ մարդու խելքը գնում է. իսկ պտղատու ծառերը, պատուտակները և խիտ թփերը ծածկում են նրա բոլոր թումբերն ու բլուրները: Այստեղ հնչում է սոխակի անընդհատ դայլայիկը, որին ներդաշնակ է տերևների և ծաղիկների չրչիւնը, թռչունների ճըռուղիւնը և օդի մէջ վխտացող անթիւ, խայտաբղետ բզէզների ազդոցը:

Քիտրվան-բաշիի նշանով ճանապարհորդներն այստեղ կանգ առան գիշերելու: Կարաւանը տեղաւորուեց մի բլրի մօտ, որի վրայից գոչգոչալով հովիտն էր իջնում մի առուակ՝ շուրջը խիտ թփեր:

Վրայ հասաւ գիշերը: Ընթրելուց և աղօթելուց յետոյ բոլորը տեղաւորուեցին քնելու: Միայն պատանի Պալուարտէսը՝ չնայելով որ յոգնած էր, չէր կարողանում քնել: Նրան չէին թողնում քնելու և ոսկեշող աստղերը, և փայլուն լուսինը, որի պայծառ եղջիւրը պսպղում էր երկնականամարի վրայ, եւ սոխակների անվերջ զիւ դայլայիկը:

Պատանին վեր կացաւ և գնաց թափառելու՝ նա գնաց առուի ուղղութեամբ և, սայթաքելով, ձեռքը մացառների ն գցելով, սկսեց բարձրանալ բլուրը:

Այստեղ դժուարութեամբ անցնելով վայրի, խիտ մացառների միջով, նա յանկարծ կանգ առաւ...

Նա իր առաջ տեսաւ մի քարայր, որ պատած էր փշատերև բաղեղով և ծածկուած սպիտակ ծաղիկներով սփռուած ծառերի յետևը: Մուտքի մօտ ժանգոտած չղթայով կախուած էին խնկամաններ: Այստեղ ամեն ինչ վայրի էր. ամեն ինչ ծածկուած էր բոյսերով, և ամեն ինչ հաստատուում էր, որ վաղուց է, ինչ այստեղ մարդ ոտք չի դրել:

Շուրջը բուսած ծառերի ճիւղերի արանքով թափանցեց լուսնի ճառագայթը և ընկաւ մի քարեայ արձանի վրայ, որ բարձրանում էր քարայրի վերևը: Պատանին վեր բարձրացրեց աչքերը. նրան յանկարծակի պաշարեց երկիւղի և շփոթմունքի մի ականայ գգացմունք, և նա ծունկ չոգեց:

Նրբ վեր կացաւ, սնոտի բարեպաշտութիւնից դրդուած՝

կրակ արեց և կուռքի առաջ վառեց նրա վաղուց հանգած կանթեղները:

Յանկարծ նրան թուաց, թէ նա լսում է մի տարօրինակ, անորոշ չնչիւն, որից նա ցնցուեց... Եւ պատանուն թուաց, որ քարեայ արձանը գլուխը դարձրեց դէպի նրան. —

«Սա կվարձատրեմ քեզ, ի՞նչ մահկանացու, — հնչեց որոշ, միևնույն ժամանակ խուլ, ասեա՛ խորքից դուրս եկող ձայնը. — ես քեզ առատ կվարձատրեմ քո բերած զոհի, այդ վառուող խնկամանների համար, որոնք նորից դէպի ինձ են ծխում կրնդրուկի բուրալից ծուխը: Վաղուց է, որ նրանք հանգած էին և չէին վառուում:

Պալուարտէսը ցնցուեց.

— Ասա՛ ինձ, աստուած, — աչքերը դող ի դող արձանին ուղղելով՝ ասաց նա. — ասա՛ ինձ, ի՞նչ տարբերքի հրամանատար ես, և ինչո՞ւ այստեղ՝ քո շուրջը՝ ամեն ինչ ծածկուած է վայրի բոյսերով. ինչո՞ւ ամեն ինչ մոռացուած է, և չկայ նոյն իսկ մի չաւիղ, որ առաջնորդէր դէպի քո գահոյքը: Փշատերև մացառներն ամեն կողմից փակել են ճանապարհը:

Հնչեց արձանի խուլ, միակերպ ձայնը. —

«Սա սրտի մաքրութեան և բանաստեղծական անհոգ ստեղծագործութեան աստուածն եմ...

«Վաղուց է, շատ վաղուց, որ ոչ ոք ինձ մօտ չի գալիս, ծունկ չի չոզում իմ առաջ՝ կրօնական ջերմեռանդ հիացմունքով վերացած: Սա այլ ևս չեմ լսում ի՞նչ ջերմ խնդրուածք, ի՞նչ գոհացողական մաղթանք: Վաղուց է, ես չեմ տեսել մարդկային հայեացք լի դողդոջուն յուսով, որ՝ դիմելով ինձ, հայցէր սրբազան կարեկցութիւն, որոնէր իմ գթութիւնը:

«Դարեր անցան այն օրերից, երբ վաղեմի սովորութեան համաձայն՝ ինձ նուէր էին բերում գարնան առաջին ծաղիկները, որոնցով մանուկները՝ խումբ-խումբ դէպի ինձ վազելով, սփռում էին պատուանդանս և սրբավայրիս մուտքը: Վաղուց անցել է այն ժամանակը, երբ ամեն ամսավերջին, հէնց որ երկնակամարի վրայ շողջողում էր առաջին աստղը, քաղաքիս շուրջը խմբում էին բանաստեղծները և երաժիշտները: Այստեղ երգում էին օրհներգ և տաղեր. լսում էր լարերի և սրինգների ձայնը: Այստեղ, այս բաղեղների տակ ժողովրդական աւանդութիւններից հիւսում էին յանգաւոր բանաստեղծական երգեր. իսկ երբ վրայ էր հասնում գիշերը, ջահել աղջիկները

գալիս էին իմ կանթեղները վառելու: Այստեղ, ինձ մօտ էին գալիս, ինչպէս այդ պահանջում էր շատ սերունդներ ու գարեր տեսած վաղեմի սովորութիւնը, սիրահարները իրանց անդրանիկ համբոյրից յետոյ և ինձ նուէր էին բերում սպիտակ ծաղիկներից հիւսած պսակ...

«Իսկ այժմ... երգի ձայնն արդէն լռեց շատ վաղուց՝ անցեալի միջին հեռաւորութեան մէջ—և շուրջս չկայ ոչ ծաղիկ, ոչ կայտառ մանուկներ, ոչ ժպիտ, որին ծնում է սիրոյ առաջին երջանկութիւնը,—այնպէս վաղուց է, որ չեմ տեսնում իմ քուրմներն ինձ երեսի վրայ թողին, իմ խնկամանները հանգան: Ինձ մոռացան... ես մնացի մեն-մենակ:

«Ռու եղար առաջինը, որ դարձեալ վառեցիր այդ կանթեղները, և ես կվարձատրեմ քեզ... Մի տերեւիկ պոկի՛ր այդ ծակող բաղնիցից, որ բարձրանալով այրի ժայռերի վրայով, պատում է իմ պատուանդանը. ես նրան կտամ հրաշալի յատկութիւն: Պահի՛ր նրան միշտ քեզ մօտ. կախի՛ր քո պարանոցից ոսկէ շղթայով և դի՛ր ազատ քարից շինուած մեղալիտնի մէջ: Այդ թալիսմանը իմ ներշնչած դիւթական զօրութեամբ կվառէ, կբորբոքէ քո սրտի մէջ անարատ սիրոյ զգացմունք և երգեր յօրինելու հրաշալի ձիրք, որ քո ամեն մի անկեղծ և սուրբ զգացմունքին և ամեն մի կենդանի տպաւորութեանը կտայ ներշնչուած բանաստեղծական ձև և արտայայտութիւն:

«Իսկ դու, երբ նորից ծաղկի գարունը, բն՛ր ինձ համար նրա անդրանիկ ծաղիկները, եթէ կուզես երախտահատոյց լինել:

Պալուարտէսը բաղեղի մի տերև փրցնելով, դրեց կրծքի վրայ: Նա ծունկ չոգեց չնշելով գոհացողական մաղթանքի խօսքերը, և երբ հեռանում էր, նրան թուաց, որ աստուծոյ արձանը իր քարեայ գլխի չարժումով հրաժեշտ էր տալիս նրան:

Հէնց որ արևը ծագեց, Պալուարտէսը նորից բարձրացաւ բլուրը և տապարով թփերի մէջ չաւիղ բանալով դէպի կուռքի կացարանը, սփռեց նրան հովտից ժողոված ամենալաւ ծաղիկներով:

Հետեւեալ օրը կարաւանը շարունակեց իր ճանապարհը դէպի հիւսիս արևելք:

II

Անցաւ մի տարուց աւելի: Պամիրի սպրահարթի վրայով

նորից անցաւ կարաւանը:

Նա անցաւ Ամու-Դարիայի ջրառատ և եղեգնուտ հովտի մօտով: Նա անցաւ այն վայրերը, ուր երբեմն պատերազմել էր Շամիրամը, որտեղից երբեմն անցել էր իր աշխարհակալ բանակով հռչակաւոր Աղէքսանդր Մակեդոնացին, և որտեղ հին-հին աւանդութիւնների համեմատ, արիական ցեղի առաջին թագաւորն եղել էր Զրադաշտը, որ ստեղծեց այստեղ Զենդ-Ավեստան — «Վենդանի խօսքը»:

Նւ ահա՛ ճանապարհորդների առաջ նորից տարածուում է Բադախշանը իր մարգագետիններով և փարթամ բուսականութեամբ և հորիզոնի վրայ արդէն օձի պէս գալարուում է արծաթափայլ, արագահոս Շառուղը:

Գարունը նոր էր բացուել:

Կարաւանը տեղաւորուեց բլրի մօտ՝ առաջուայ տեղը:

Պալուարտէսը՝ հաւատարիմ իր ուխտին, հովտից բերեց գարնան առաջին ծաղիկները, զարդարեց քարեայ արձանի պատուանդանը և էլի վառեց խնկամանների՝ լցնելով նրանց մէջ արևելքի ամենալաւ, անուշաբոյր խնկերը:

Այստեղ, այրի մամռապատ պատերը ծածկող բաղնիքի մէջ, երբ երկնակամարի վրայ հանգաւ վերջալոյսը, իր կիթառի ներդաշնակութեամբ նա երգեց յաղթական, գոհացողական օրհներգ Անմեղութեան և Բանաստեղծութեան աստծուն:

III

Անցաւ էլի մի քանի տարի... Շառուղի հովտում՝ բլրի մօտ դարձեալ կանգ առաւ յոգնած կարաւանը:

Վրայ հասաւ գիշերը, և երկնակամարի վրայ փայլեցին առկայծող աստղերը...

Հէնց որ բոլորը պառկեցին հանգստանալու, մի ուրուական սկսեց թփերի և կոշտերի վրայով բարձրանալ բլուրը — այնտեղ, ուր կանգուն էր աստուծոյ քարեայ արձանը և բաղնիքով պատած քարայրը:

Այդ ուրուականը Պալուարտէսն էր:

Այն չաւիղը, որ նա վայրի թփերի միջով բացել էր դէպի քարայրը, նորից ծածկուել էր կանաչով և անհետացել էր: Պալուարտէսը գլուխը քարչ էր արել, երբ անմունչ կանգնեց արձանի տուփ:

Նա իր վզից հանեց ոսկէ չղթան, որից կախ էր արած

թալիսմանը, և, դնելով արձանի պատուանդանի վրայ, ծռենք չոգեց...

Մինչ այս-մինչ այն մութ ամպերը պատեցին երկնակամարը, կռտակուեցին նրա զենիթի վրայ և, իբրև մի սև օթոց, ծածկեցին լուսնի ոսկեղջիւրը:

Պալուարտէսը՝ չհամարձակուելով աչքերը վեր բարձրացնել, ահը սրտում շնջում էր.

— Մեծագոր աստուած, քո հրաշալի թալիսմանը ես յետբերի քեզ: Ա՛ռ. և հանիր իմ սրտից այն ձիրքը, որ ինձ ներշնչեց քո վսեմ զօրութիւնը... Հոգիս լի էր անձնուէր սիրով. ես անսահման հաւատ ունէի դէպի մարդիկ և դէպի երջանկութիւնը. սակայն ես խաբուած էի իմ ամենանուիրական ձրգտումների և յոյսերի մէջ: Եւ այս տարիների ընթացքում կեանքս լի էր հոգեկան դառն տանջանքներով:

«Ես երգեր հիւսեցի լի բանաստեղծական աւիւնով և երգում էի կիթառիս ներդաշնակութեամբ. սակայն ոչո՛ք չհասկացաւ, ոչ ո՛ք չըմբռնեց իմ տաղերը, որ բղխում էին քեզանով ներշնչուած սրտիցս. ո՛չ ոք չըմբռնեց ո՛չ նրանց իմաստը և ո՛չ զգացմունքի խորութիւնը:

«Սեանքի ձախորդութիւնների և հիասթափութեան մէջ ինձ երկար մխիթարում և սիրտ էր տալիս ստեղծագործութեան հզօր երջանկութիւնը, որ մի հմայիչ ոյժ ունի հաշտեցնելու մարդուս՝ առօրեայ մանր յուզմունքների և անպստուղ կորած ջանքերի վշտի հետ:

«Բայց ես օտար էի չրջապատողներին համար, և ինքս էլ սկսեցի քիչ-քիչ խոյս տալ մարդկանցից, ինքս սկսեցի հոգով աւելի ու աւելի հեռանալ այն մարդկանցից, որոնց մի ժամանակ համարում էի մերձաւոր, սակայն որոնց չըջանում արձագանք չէր գտնում իմ վերածնած սիրտս:

«Տարեցտարի ես զգում էի, ինձ նմանների խմբի մէջ ես միայնակ եմ: Եւ երբ ես սիրում էի հոգուս բոլոր զօրութեամբ, մին նոյն ժամանակ տեսնում էի, որ իմ բուռն սէրս չի զարթեցնում արձագանք, ինձ թւում էր, թէ ես այլ ևս սիրել իսկ չէի կարող, որովհետեւ իմ և իմ սիրոյ առարկայի՝ ինչպէս նաև ամենքի մէջ անդունդ կայր: Եւ հէնց այդ ժամանակուանից անտանելի յուսահատութիւնը պաշարում էր իմ սիրտը, որովհետեւ հէնց այդ ժամից ես զգում էի իմ միայնութեան դառն կսկիծը:

«Եւ այն ժամանակ ցանկանում էի դարձեալ լինել այնպէս, ինչպէս էի երբեմն, այս կանթեղներն առաջին անգամ վառելուց առաջ... Իմ մէջ հանգչում է ապրելու տենչանքը... ինձ համար անտանելի ծանր է իմ վսեմ միայնութիւնը:

«Ե՛ւ երգերս, ե՛ւ ստեղծագործող հանճարս, ե՛ւ անձնագոհ սիրոյ ունայն զգացումս կորցնում էին ինձ համար իրանց խսկական իմաստը այն ըոպէին, երբ ես զգում էի իմ անել միայնութիւնը: Ո՛ւմ համար երգեմ իմ երգերը: Այս բանաստեղծութիւնը, որ դու դրիր իմ սրտում, չափազանց սուրբ է և վեհ, որ մերձեցայ այն կեանքին, որով ապրում են ինձ շրջապատողները:

«Ա՛ռ, մութ ինձանից, ո՛վ աստուած, քո հրաշալի շնորհը, հանիր նրան մենաւոր սրտից.— իսկ ես կփչեմ կիթառս, իմ սքանչելի ցնորքների և վառ երազների ընկերը, այս ամրակուռ պատուանդանի վրայ:

Պալուարտէսը լռեց: Կարճատեւ ծանր մտածմունքից յետոյ վեր բարձրացրեց տենդային փայլով վառուած աչքերը և ասաց.

—Նս գիտեմ, ինչո՛ւ քեզ թողին հեռացան քո քուրմերը. ինչո՛ւ հանգան կանթեղներդ և ինչո՛ւ վայրի բոյսերը ծածկեցին երբեմն նուիրական սրբավայրը... Նս հասկացայ, ո՛վ հրգօր աստուած, ինչու մարդիկ քեզ մոռացան: Դու այլ ևս հարկաւոր չէիր... Չէ՞ որ մահկանացուների աստուածներն էլ մահացու են:

Պալուարտէսն իր յանդուգն խօսքերից սարսափած, դող ի դող աչքերը վեր բարձրացրեց՝ այնտեղից ցատումն սպասելով:

Քարեայ արձանի բարձրութիւնից նրան էին նայում երկու կենդանի վառ աչքեր, որոնք ցնցեցին նրան. բայց նրանց հայեացքը անեղ չէր, աւելի հեզ էր և թախծալի...

—Խաղաղութիւն ընդ քեզ, ո՛վ մահկանացու. գնա. ես առնում եմ քեզանից քեզ տրուած շնորհը: Ջարդիր կիթառդ,— լսուեց մոռացուած աստուծոյ ձայնը:

Պալուարտէսը կիթառը խփեց պատուանդանին, և նա փչուր-փչուր եղաւ Լսուեց նրա վերջին անգամ տատանուող լարերի աղիողորմ հեծեծանքը գիշերուայ մթութեան մէջ և... լռեց. ընդմիջտ լռեց...

Պատանին դողդոջուն ձեռքերով բռնեց իր այրուող գլուխը.

— Թոյլ տո՛ւր, ո՛վ աստուած, քո խղճալի ստրուկին՝ վերջին անգամ վառելու այս կանթեղներն ու խնկամանները. Թոյլ տո՛ւր ծաղիկներով սփռեմ քո սրբավայրը, — բացականչեց նա նորից ծռենկ չոզելով:

— Հարկաւոր չէ, — լսուեց վերեւից չշուկը, և նրան թուաց, իբր թէ քամին կրկնեց այդ չշուկը և քչեց-տարաւ դէպի ցած՝ բարձր խոտի ալեծածան մակերևոյթի և գետափին բուսած եղէգնի վրայով, հասցնելով պատահած թփին և դալարագեղ հովտի բոլոր ծաղիկներին.

Տժգոյն լուսինը սահող ամպի տակից դուրս գալով՝ նորից փայլեց բարձր երկնակամարի վրայ և լուսաւորեց քնաթաթախ կարաւանը, որ ներքեւ խաղաղ հանգստանում էր հովտի մաշուսուղի մէջ:

Երբ Պալուարտէսը շուռ եկաւ, որ վերջին հայեացքը ձգէ մոռացուած աստուծոյ քարեայ արձանին, նրա տեղում տեսաւ միայն քարերի մի կոյտ. իսկ բլրի վրայից վեր էր ամբառնում լուսապայծառ մի ամպ, որ հետզհետէ ցրուելով՝ ցնդեց-կորաւ եթերային հեռաստանում...

Պալուարտէսը դեռ երկար կանգնած էր բլրի զառիվայրի վրայ՝ հայեացքն ուղղած աստղազարդ երկնքի խորքը... Բայց նրա աչքերում հանդած էր առաջուայ կայծը, և սառած էր հայեացքը...

Թարգմ. Զ. Զ.

ՀԱՐԻԻՐ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

(1799 — 1809)

Ա.

Կան ժամանակներ, երբ անցեալով զբաղուելն ամենամիթոսրականն ու արդիւնաւորն է. կարծում եմ՝ թէ մեր ներկան այդպիսի ժամանակներինն է: Պիտի խոստովանեմ սակայն, որ շատերն այդպէս չեն մտածում. այո՛, այդպէս չեն մտածում մանաւանդ մեր մամուլի ներկայացուցիչները¹⁾, թէպէտեւ այդ աղքատիկ պարբերական մամուլն իւր մէջ երեք ներկայացուցիչ ունի հնութեան, բայց նրանց ինչն է Հէկուբան... Դրանցից մէկը ուրարտեան իբրեւ թէ հայկական արձանագրութիւններով է զբաղուած, միւս երկուքը երկար ժամանակ Խորենացուց այս կողմը հետաքրքրական ժամանակ չէին գտնում, իսկ վերջերս անդրառաջադիմական ձեւանալով՝ հին հեղինակութիւնները տապալելու յետեւին են, որ դրանց տեղը դնեն այն կուռքերն, որոնք ad magnam gloriam dei արդէն ձանձրացրել են բոլոր լուսաւոր ազգերին: Սակայն «թույլ տուք մեռելոց թաղել զմեռեալսն իւրեանց», մեր առօրեայ կեանքն այնքան ծանր ճնշման տակ է, որ ժամանակ անգամ չունինք դրանցով զբաղուելու:

Եթէ մեր մամուլը ծանրատար ժանամակիս առաջնորդ լինել և անցեալի խրատներով ներկան թեթեացունել ջանար, ամեն անգամ որ և է տոհմական ծանրակշիռ խնդիր ծագած վայրկենին Կոլոմբոսի ձուլի առակը մէջ տեղ չէր բերիլ...

¹⁾ Դրան պէտք է վերագրել անշուշտ Վիւանի Ե. զրբէ մասին լռութիւնը:

Արևի տակ նոր բան չը կայ, տսում է առածը, որի մի այլ ձևն է. ամենայն ինչ արդէն տեսել ենք: Այս, մենք կարող ենք ասել, որ հայ ազգն ամենայն ինչ տեսել է կամ ամեն ինչ անցել է հայի գլխով. սկսած մեծափառ ասիական գերիշխանութիւնից¹⁾ մինչև յետին ստրկութեան վիճակը:

Սակայն ինչ է պատճառը, որ այդքան բազմադիմի վիճակները մեզ չեն հասցրել ոչ երջանկութեան և ոչ էլ կատարեալ կորստեան:

Այդ հարցման պատասխանը պատմութիւնը վաղուց է տուել. հայն անկարող է եղել երջանկութեան հասնելու, որովհետև իւր ծննդեան օրերից սկսած եղել է միայնակ և շրջապատուած զօրեղներից, իսկ կորստեան չէ մասնուել, որովհետև իւր մէջ եղած ներքին, ոգեկան զօրութեան շնորհիւ միշտ քաղաքակիրթ ազգերի հետևորդների մէջ է գտնուել: Ահա հայոց ազգի պատմական ազգ լինելու գաղտնիքը, որ մեր ոխերիմ թշնամիքն անգամ չեն կարողանում հերքել և կամ հերքելու ճիգեր թափելով միայն հաստատում են իրենց ատելի ճշմարտութիւնը: Այս խորհրդածութիւններն անդիմադրելի ուժով զարթեցան կրկին, երբ սկսայ մեծահատոր «Դիւանի» վերջին, Ե. գիրքը թերթել: Բայց ոչ, թերթել բառը անտեղի է, ես թէև մտադիր էի թերթել, բայց այդ չը յաջողեցաւ ինձ, ես ոչ միայն սկսայ կարդալ, այլ կլանել այդ վեցհարիւրիցեան վաւերաթղթերի ժողովածուն, ինչպէս պատանի ընթերցողուհիք թերթում են սիրոյ վիպասանութիւնները: Այդ վաւերաթղթերի ընթերցանութիւնը յանկարծ յափշտակեց միտքս և ես սկսայ իբրև թատերասրահի հանդիսատես երկու համանման դրամաների ներկայացման ներկայ լինելս զգալ: Անդադար իջնում և բարձրանում էին վարագույրները, գործող անձինք առանց դիմակի բեմ էին իջնում, խօսում և գործում: Քանի գնում ընդարձակում էր բեմը, նախ անցնում էին անհատներ, ապա խմբեր, կուսակ-

¹⁾ Թէպէտ այդ փաստը չէ ընդունում մեր ժամանակակից հրապարակագիր և ի դժբախտութիւն մեր և պատմագետ (sic!) պ. Լէօն. տես Յովսէփ կաթ. երես 2..

ցութիւններ, հոգևոր և աշխարհական, պաշտօնեայք և պետեր, գնդեր և բանակներ:

Մի տասնամեայ շրջանում ահագին պատմական դրամաներ էին հանգուցւում, զարգանում և լուծւում. մօնր ազգերն հանդէս էին գալիս նոր յոյսերով և մեռնում, իսկ հզօրներից հնազոյնները տեղի էին տալիս նորերին և կենսունակներին: Եւ այս ամենը տասնամեայ շրջանում: Լոկ պատմութիւնը, մի անհատի գրչի նկարագիրը, մի գիտնականի բազմամեայ և բազմակողմանի հետազօտութեան արգասիքն երբէք չի տալ մեզ այն կենդանի նկարագիրն, որ տալիս է այս թղթակցութիւնների ժողովածուն, որտեղ սառն, կեղծուպատիր պաշտօնագրերի հետ ունինք և այդ դիմակաւորների մեղկանդամ պատկերը, նրանց մտերմական սրտի ծածուկ անկիւններից բղիթած անսուտ խոստովանութիւնները: Ահա շնորհիւ այս ներքին, մտերմական թղթակցութիւնների, մեր առաջ կանգնում են այն պատմական անձինք, որոնց մենք ցարդ ճանաչում էինք միայն պաշտօնական համազգեստներով:

Ահաւասիկ վերոյիշեալ դրամայի մի քանի գործողութիւններն և պատմական անձանց մի քանիսի պատկերներն ենք կամենում ներկայացնել այստեղ, իբրև զուգապատկեր մեր դարսկզբան:

Բ.

«Հայոց պատմութեան 'Իւլանի» Ե. գիրքը ամփոփում է իւր մէջ յառաջաբանից զատ 253 թուղթ գրուած 1799 թ. նոյեմբերից մինչև 1809 թ. մայիսի 13 և մի յաւելուած ու յատուկ անուանց ցանկ. ընդամենն 700 իջից աւելի: Այս թղթակցութիւնների նիւթն է Յովսէփ Արղութեան, Դանիէլ, Իսաիթ և Եփրեմ կաթողիկոսների ընտրութիւնը, ընդ որս և ժամանակի դէպքերի նկարագիրն, որոնցից գլխաւորն է Վրաստանի միացումն Ռուսիայի հետ, Պարսկաստանի և Տաճկաստանի տկարանալն և Անդրկովկասի ռուսական տիրապետութեան տակ մտնելը: Եւրոպական աշխարհագրորդ անցքերի արձագանքը գտնում ենք Նապօլէօն Ա-ին, և նրա

գեսպաններին ուղղուած թղթերի մէջ:

Հրատարակիչը զլացել է մեզ տալու իւր աղբիւրների մանրակրկիտ նկարագրերը, որ այսպիսի վաւերաթղթերի համար շատ անհրաժեշտ են, սակայն պատահական ծանօթութիւններից գուշտուում ենք, որ այս ժողովածուն մեծաւ մասամբ գործ է մի Դանիէլեան կուսակցի (Կ. Վ. Շահնազարեանի), որ կամեցել է ապագայից առաջ արդարացնել իւր համախոհներին: Անշուշտ խոստացուած երկհատոր ժողովածուն Դաւթի կոնդակների աւելի կը լուսաբանէ ժամանակս, սակայն արդէն հրատարակուածներն ևս բաւական են գործող անձանց պատկերները գծելու համար:

Թղթակցութիւններէս վերնագրերն և ստորև եղած ծանօթութիւններն Կ. Վ. Շահնազարեանի և մասամբ Հ. Մկրեան քահանայի գրչի արդիւնք են, քանի մի անհրաժեշտ ծանօթութիւններ տալիս է նաև Դիւանի հրատարակիչն, որ սակայն, չեմ կարող չը խոստովանել, ժլատ է այդ վերաբերմամբ: Թղթերի մէջ կան բազմաթիւ եղծուած բառեր, որոնց ուղղագրելու աշխատանքն յանձն է առել Հ. Մկրեանն, բայց ոչ միշտ յաջող: Այս եղծուած բառերի մէջ մի քանիսն ուղղակի անուշադրութեան սխալներ են, յատուկ անուանց շփոթութեան և օտարազգի բառերի խանգարումն (օր. կավալէր, թաղի էջ 79, աշընընդէն, որ Մկրեան հայրն «էլինդէն» է ուղղագրում էջ 201, այդ առաձը շատ սովորական է «աշընդէն եմէգիմ, թիւստիանդէն քեօռ օլդըմ» = ճաշիցը չը կերայ, բայց ծխիցը կուրացայ): Կարծում եմ, որ լզ. և լը նամակներից առաջինը սեւագրութիւն է, երկրորդը բնագիրը, ծը թուղթը չէ կարող Մ. Եղիազարեանինը լինել, դա պէտք է Եփրեմ սրբազանինը լինի ևայլն: Սակայն տեղը չէ այդ բանասիրական մանրակրկիտ քննութեան, գոհ լինինք և շնորհապարտ, որ այս վաւերաթղթերը կորստի չեն մատնուած և մի սուկականի շնորհիւ ազատուել են ցեցերից ու փոշուց և հասարակաց սեպհականութիւն դարձել:

Դիմենք այժմ այն պատկերները դիտելու, որ նկարում են այս վաւերաթղթերը:

ՅՈՎՍԵՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ ¹⁾).

Տասնևութերորդ դարավերջն է. 1799 թ. նոյեմբերի 27, Ղուկաս կաթողիկոսը մերձ ի մահ պառկած է վեհաբանում, կաթողիկոսի յաջորդի խնդրին արդէն հրապարակէ հանուած, ամենքին յայտնի է, որ Ռուսաստանի առաջնորդ պերճափառ Յովսէփ Եպիսկոպոսը ժառանգ է համարում իւր անձն այդ գահին:

Երկու ամիս առաջ Ս. Էջմիածնից նուիրակ է գնացել Ռուսիա, այդ նուիրակն է Եփրեմ արհին, որ նոյնպէս թեկնածու է ս. Աթոռին: Մերձի մահ կաթողիկոսն ևս յոյսեր է տուել Յովսէփ արհնոյն, նոյնը կրկնել է միաբանութեան կողմից Եփրեմը Յովսէփին:

¹⁾ Արղութեանի մահուան հարիւրամեկի առթիւ հրատարակուեցաւ նրա երկու ընդարձակ կենսագրութիւնը, մին Լէօն-հեղինակութեամբ, միւսը պ. Ե. Շահապիւր. Պ. Ե. Շահապիւրիին յատուկ ջանասիրութեամբ և մեղուալան եռանդով ի մի է ժողովել Յովսէփ արհնոյ կեանքի մասին այն տեղեկութիւնները, որ վերաբերում են Ն. Նախիջևանին, իսկ պ. Լէօն ձգնել է Սանահնեցի արհնոյն ներկայացնել իբրեւ մի նշանաւոր հայ քաղաքագէտ. երկուսն ևս մեղմով են անցել նրա կաթողիկոսութեան պատմութիւնը, որովհետեւ, ինչպէս կարծում եմ, Յովսէփի կենսագրութեան մէջ դա փայլուն կէտ չէ, իսկ կենսագիրները սովորաբար կարծես ակամայից պաշտօնգիրիստ=գովարան են դառնում: Ինչ թւում է, որ Յովսէփի մի հատիկ թուղթն աւելի կենդանի է պատկերացնում նրան, քան թէ բազմիջեան մի հատոր, ուր քաղաքական և իմաստասիրական խորհրդածութիւնները զխաւոր տեղն են ընդունում: Դեռ ևս վաղածամ է Յովսէփի մասին դատավճիռ կարգալը, նրա սեպհական թղթակցութիւնների և ժամանակակիցների վկայութիւնների մի քառորդն անգամ լոյս չէ տեսել: Դիւանի թղթակցութիւններից երևում է կաթողիկոսութեան տենչացող Յովսէփը, բայց ինչ էր նա ի կենդանութեան կաթողիկոսների և ինչ ձգտումներ ունէր, ակնարկներով միայն գիտենք, յամենայն դէպս դա մի անյադ փառասէր անձն էր, որ շատ էլ խտրութիւն չէր անում միջոցների, ինչպէս խոստովանում է պ. Լէօն. եր. 218:

Քսանեվեց երկար տարիք Յովսէփը Ռուսիոյ Հայոց առաջնորդ է, նրա փոքրիկ թեմն այժմ աճել և մեծացել է, Հաշտարխանի փոքրիկ գաղութի առաջնորդն այժմ Հոգևոր և մարմնաւոր առաջնորդ է Ռուսիոյ բոլոր Հայերին, նրան են հպատակում բացի Հաշտարխանի, Ղզլարի, Մոզդուկի և մայրաքաղաքների Հայերից և Նոր-Նախիջևանի, Գրիգորիուպօլսի, Ղրիմի, Մուլդո-Վալախիոյ Հայք։ Ս. Էջմիածնից երեսնամեայ հասակում հեռացած նորընծայ եպիսկոպոսն այսօր արդէն ամենքին յայտնի է, Հնդկաստանից մինչև Բալիան, Պետերբուրգից մինչև Թէհրան ճանաչում են այն եպիսկոպոսին, որ քաղաքներ է հիմնում, եկեղեցիք է կանգնում, պալատներում և բանակներում իբրև փառահեղ իշխան շրջում և քաղաքական բանակցութիւններ է վարում։ Արաստանի խաների դեսպանները նրա աջակցութեամբ են գործ կատարում, Պարսկաստանի սահմանները կոխող զօրքը նրա ծրագրով է լուծալ ընթանում, Անդրկովկասեան խաները նրա միջնորդութեամբ են խօսում հիւսիսային մեծ հսկայի հետ, որ քայլ առ քայլ հարաւ է իջնում։ Ռուսիոյ մէջ նա առաջնակարգ անձանց թւումն է, Լազարեանների շնորհիւ և նրանց տանը սեղանակից է նա նախարարների և արքունեաց սիրելիներին, մի խօսքով նա մինն է այն Հոգևոր իշխանագուններից, որոնց տիպերը միայն միջնադարեան Եւրոպայումն ենք տեսնում, որոնցից հայ ազգի մէջ կիլիկեան պահլաւուններիցից լետոյ այլ ևս չենք տեսել։

Այդ տեղիցն էլ նա սկսում է իւր ազգաբանութիւնը, նրա մէջ հասունացած և պատրաստ է այն միտքը, որ ինքն իշխանագուն, արքայական ցեղից ծագող Պահլաւունի է։ Նա շատ էլ չէ հոգում պատմական ստուգութեան մասին, վրաց արքունիքը վաւերացնում է նրա երկայնաբազուկ իշխանական ցեղն և ռուսականն ընդունում է։

Լուսաւորչի ցեղից սերելուն ինքը Յովսէփ արհին հաւատում է և այլոց ևս հաւատացնում է... Իմացէք թէ զԱթոռն զայն նոր շինէք, մուծանելով ի նմա ի ցեղէ լուսաւորչին ձերոյ սրբոյն Գրիգորի, յորմէ եմք մեք. զոր ողորմութեան թագաւորն ևս հաստատեալ ի զա-

նազան պատմագրաց և ի գրութենէ արքային վրաց-նորոգեաց զցեղն իմ և զտոհմակիցս կնքով Աստուածատիպ մատամբն հաստատեալ»։ (էջ. 35. Թուղթ ԺԱ. 1800 թ. 23 III)։

Հրաշալի է այդ լուսաւորչին ձերոյ խօսքը. Էջմիածնի մոնթը, Տաճիկ Շիօշի որդի (ՂԵ. էջ. 267). Յովսէփն արդէն իրեն բոլորովին արքայազուն և պահաւունի է կարծում և խորհուրդ է տալիս հայերին իրենց լուսաւորչի գահի վրայ նստացնել իրեն։

Պօտէմկինի սեղանակից և բախտակից եպիսկոպոսը մայրաքաղաքում նստած ամենեւին կասկած անգամ չունի, որ իրեն պիտի հրաւիրեն հայրապետական գահը բարձրանալու, որովհետեւ այդ մասին նա վաղուց է հոգացել. «ըստ ամենայն իրաւանց իմ է ժառանգութիւն ի Սիմէօն կաթողիկոսէն մինչև ցարդ» (էջ 28 ԺԱ. նամակ)։

Հետաքրքրական է, թէ ինչ փաստի վերայ է հիմնուած այդ ժառանգութիւնը, ինքն արհին չէ ասում այդ, իսկ ուրիշները չեն ընդունում նրա իրաւունքը։ Երևի այդ ժառանգութիւնը նոյնպիսի պատմական հիմնաւոր փաստերի վրայ է հիմնուած, որպիսին և Յովսէփի Լուսաւորչի ցեղից լինելը։

Քսանէհինգ տարի ուսական արքունիքին մերձ լինելով և ապրելով Կատարինէ Բ-ի փայլուն շրջանում, Յովսէփ արհին շատ բան էր տեսել և շատ բան սովորել. նա տեսել էր կայսրների անկումն և բարձրացումն, առհասարակ ազնուականների կորուստն ու ոտնտակ լինելը, անտոհմիկ և ստոր ծագման մարդոց փառքի գազաթնակէտն հասնելը։ Նա ականատես և գործակից էր եղել քաղաքական բանակցութիւնների, մասնակցել էր խաների և արքաների գահընկեցութեան և գահակալութեան, ուստի զարմանալի չէ, որ ամենայն ամբարտաւանութեամբ հրաւիրում է հայերին իրեն տալ հայրապետական գահն, որին տիրելու համար նա շատ միջոցներ ունի իւր ձեռքին։

Անհատի զարգացումն, նրա աշխարհայեցողութիւնը, ձգտումներն և իդէալները ծնունդ են շրջապատի. Ս. Էջմիածնի համեստ մոնթը նկրտել էր իւր ժամանակի

գիտութեան տէր վարդապետ դառնալ, ապա եպիսկոպոս աստիճանաւոր եկեղեցական, ապա նուիրակ և առաջնորդ. այս զարգացումն կանոնաւոր էր և այդ աստիճանաւորութեամբ էին զարգացած ժամանակի կուսակիւցները, սակայն Ռուսիոյ հայոց առաջնորդ դառնալուց լետոյ, նոր շրջապատ ու նոր ընթացք ունեցաւ Յովսէփի զարգացումն: Հանգամանքների շնորհիւ նա մերձեցաւ մի մեծազօր արքունիքի, ուր առաջնակարգ դեր կատարողները նորա բարեկամներն էին: Եջմիածնի հեռաւորութեան շնորհիւ մոռացաւ նա այնտեղի կեանքը և սկսաւ վարել եկեղեցու իշխանի կեանք:

Երկար ժամանակ առանց հսկողութեան մի ընդարձակ թեմի տէր լինելով՝ նիւթական հարստութեան ճաշակն ևս առաւ, որի փշրանքներն Եջմիածին ուղարկելով և այնտեղից ժամանակին յատուկ շոգոքորթական գովքերն ստանալով սկսեց կարծել, թէ անկախ իշխան է: Ղրիմի անբախտ գաղթականների խնդիրն, ապա զինուորական գործառնութիւնների մասնակցութիւնը նրան անգնահատելի գործիք դարձրին: Ելաւ մի ժամանակ, երբ նոր Ռուսիոյ փառաւոր կառավարիչը կամ Տաւրիկեան իշխանը խորհրդակից դարձրեց Յովսէփին իւր ծրագիրներին: Այդ շրջանը գազաթնակէտն էր Յովսէփ արհույ բարձրութեան, մի վայրկեան նա իրեն արդէն իսկ առանց ընտրութեան կաթողիկոս և թեմաւոր մի բան էլ աւելի էր համարում: Արարատեան գահը իւր Պօտէօմկին գահակալով և աջակից Յովսէփ պատրիարքով... Ինչ ընտրութիւն, ինչ մտահանական, այդպիսի մանր բաների մասին չարժէր մտածել:

Այդպէս էլ կարծում էր Յովսէփը, նոյնն էին մտածում և նրա բարեկամները, որոնք հաւատացած էին, թէ նա հայրապետական խղճուկ գահի համար չի թողնիլ իր փառաւոր, իշխանական ու հանգիստ կեանքը:

Սակայն բախտի անիւը շուռ էր եկել. չը կար Պօտէմկին, չը կար մեծ Կայսրուհին իւր լայն ծրագիրներով, եկն նոր Փարաւոն, որ ոչ ճանաչէր զՅովսէփ... Բայց ոչ, ճանաչում էին Յովսէփին, սակայն ճանաչում էին իբրեւ արքեպիսկոպոս և ոչ այլ ինչ: Ահա այժմ վճռեց նա կաթողիկոս դառնալ անպայման կերպիւ:

Թատերախաղի առաջին տեսարանի վարագույրը բացուում է. Ղուկաս վեհափառի օրերն համարուած են, միաբանութեան ստուար մասը վճռել է խուսափել Յովսէփի ընտրութիւնից, իսկ նրա կուսակիցները չը գիտեն իրենց անելիքը, ուստի բեմ է դուրս գալիս դրանց պարագլուխ Դաւիթն ու հարցնում է Յովսէփին. «հարկեցայ ի մտացս սոյն կարճ բանիւս զմիտս իմ ծանուցանել Հայրութեանդ, եւ նովիմք իմանալ զքոյդ միտս. բայց նախ՝ յիմս կողմանէ միամիտ լիցիս...» Աթուռս դատարկ է ի Քեզապիսեաց, զի որդի ի տեղի հօր փոխանակեսցէ. և մեք թարց Զեր գիտութեան չկարեմք ինչ վճռել, և մանաւանդ ի քոյդ մտաց չունիմ ինչ տեղեկութիւն թէ արդեօք հաճիս գալ յայս կողմունս թէ ոչ, զի ի նոյն ջատագով եղեց...» (էջ 1—2):

Այս թղթի վրայ Յովսէփ արհիւն մակագրում է իւր պատասխանի իմաստը. «Եփրեմ Արքեպիսկոպոս եղբայրն մեր ի սեպտ. 19 գրեալ է մեզ թէ սրբազան կաթողիկոսն վասն քո օգտի է զիս առաքեալ, որ ինքն այսօր վաղն է, նոյն կամքն և բոլոր միաբանիցն առ քեզ է... Յետ այսորիկ զիմրդ համարձակեն զալ ոք ի տեղի մեր ընտրել...»:

Թանգագին է այս ծանօթութիւնը երկու պատճառով, նախ՝ պարզ յայտնում է Յովսէփի վճռական ցանկութիւնը կաթողիկոս դառնալու, երկրորդ՝ Էջմիածնեցոց և Եփրեմի երկդիմի վարմունքն է պատկերացնում:

Այս օրինակ յառաջաբանից (prologue) յետոյ սկսւում է բուն դրաման, ոյժերի մաքառումն:

Յունուարի սկզբին 1800 ամի Ս. Էջմիածնում կազմւում է արևելեան հայոց համազգային ժողով, որի ղեմաց Ս. Էջմիածնի ամբողջ միաբանութեան, մերձակալ վանօրէից, առաջնորդների, քաղաքների և գիւղերի քահանայից, մելիքների ու հարիւրապետների (գիւղապետ), վաճառականների, արհեստաւորների ու բոլոր ժողովրդի առհասարակ մահսէրական թուղթ է գրւում տրեւտեան աւագապատիւ եղբայրութեան, Կ. Պոլսի պատրիարքին, առաջնորդներին, բոլոր հոգևորականներին ու աշխարհականներին, յայտնում է Ղուկասու մահն և առաջարկում Դանիէլին հայրապետական գահը:

Այս համազգային կոչուող ժողովին մասնակցում էին պարսկական բռնութեան դարերում Ս. Եջմիածնի միաբանութեան հետ բոլոր շրջակայ վանքերի առաջնորդները, տեղական և մերձակայ քահանայք, մելիքները (ազնուական), իշխանք (յայտնի հարուստները), և գիւղապետները: Սրան համատեղ էր և Կ. Պօլսի կամ արեւմտեան աւազապատիւ հայութեան համագումարը, ուր պատրիարքի հետ մասնակցում էին մերձակայ թեմերի առաջնորդները, քաղաքի բոլոր հոգեւորականները, աշխարհականներից ամիրաները, սառաֆները, երեսփոխանները, վաճառականներն ու էսնաֆները:

Կան կարծողներ, որ այս համագումարները չեն կարող համազգային ժողովներ կոչուել, և դրանց կատարած ընտրութիւնն ևս չունի համազգային արժէք: Այն, նոր ևրոպական մտքով ուղիղ է այդ, բայց այն ժամանակների համար այդ ժողովներն անպայման համազգային էին, որովհետեւ դրան մասնակցում էր ազգի այն ամբողջութիւնը, որի վրայ ծանրացած էր և ազգային եկեղեցու պահպանութեան հոգսը: Այդ ժամանակներում գոյութիւն ունէր նուիրակութիւնը, Եջմիածնում միշտ գտնուում էին բազմաթիւ թեմեր շըրջած նուիրակներ, որոնք ներկայացնում էին և իրենց նուէրներով Ս. Եջմիածինը պահպանող թեմերը: Այդ միջոցներում աշխարհականի և հոգեւորականի խտիր չը կար և աշխարհականները մտքներով անգամ չէին անցկացնում, որ հոգեւորականները առանձին շահեր ունին, տարբեր աշխարհականների շահերից:

Համեմատելով այս հին համագումար ժողովները ապագայ ժողովների հետ մինչև 1892 թ. չենք կարող ընդունել, որ նախկինները պակաս չափով ազգային էին: Անշուշտ մի մեծ յառաջադիմութիւն էր 1892 թուի ժողովը, որի նմանը երբէք չէինք ունեցել: Զարմանալի՜ զուգադիպութիւն, այդ միակ համազգային ժողովը պարտական ենք այն եկեղեցականին, որ ամենից քիչ ժողովրդական էր, Խորէն Աշըղեանին:

Յունուարի 16-ին գրուած մահսերականը նշանակում է երկու ընտրելի, նախապատուապէս Դանիէլ

պատրիարքին և երկրորդապէս Եփրեմ արհուոյն, Ռուսահայոց նուիրակին:

Կարգալով այս մահսերական թուղթը, գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ Եջմիածնի միաբանութիւնը անպայման խոյս էր տալիս Յովսէփից: Ապագայ թղթերում կը տեսնենք դրա պատճառը, առ այժմ նրանք գրում են. «քանզի նարդենիս երկոքին զոքա են հաւանականք և հաճելի մեղ ամենեցուն»:

Ինչե՛ր անցան արդեօք Եջմիածնում նոյեմբերից մինչև յունուար, ի՞նչ եղան արդեօք Յովսէփի կուռակիցք, ի՞նչպէս եղաւ, որ Դաւիթ եպիսկոպոսն այնքան ջերմ կուսակից ձեւացաւ Դանիէլի, որ նրան պատգամաւոր ընտրեցին և ուղարկեցին Կ. Պօլիս: Մի ենթադրութիւն է մեզ հաւանական թուում, Յովսէփի կուսակիցներն այնքան անգոր էին, որ լռելը բարւոք համարեցին և կամ արտաքին ճնշումն այնքան զօրաւոր էր, որ չը համարձակեցան ձայն հանել: Մի յաջողութիւն միայն ունեցան Յովսէփեանք, մահսերատար ընտրուեցաւ նրանց պարագլուխ Դաւիթը: Սրանից պէտք է նորընտիր կաթողիկոսն իմանար ընտրութեան պարագաներն, որ տկնարկուած են Գ. թղթի մէջ էջ 8: Այս թուղթը վկայում է, որ Յովսէփի ընտրութեան դէմ ուղղակի veto է գրուած եղել, որովհետև Եփրեմ երկրորդ թեկնածուի ընտրութեան մասին անգամ ասուած է. «... թէ յայնմ կողմանէ հիւսիսոյ կարի իմն դժուարին է հրաւիրել զոք ի կաթողիկոսութիւն»:

Ընտրական թղթերի մէջ զուր ենք որոնում ընտրեալների արժանիքի մասին տկնարկ, Եփրեմը կոչուած է հնգհամբոյր, իսկ Դանիէլը ըստհամբաւ, արդարև շատ փոքր արժանիք հայրապետական գահն ամբառնալու համար: Դանիէլին ուղղուած հրաւիրագրի մէջ առաջին անգամ հանդէս է գալիս Ներսէս վարդապետը, որ Ղուկաս կաթողիկոսի մահուանից մի քանի օր առաջ Ս. Եջմիածին է հասնում, արժանանում է վեհափառի տեսութեան և միխիթարում է նրան յայտնելով Դանիէլի ողջոյնները: Այս ողջոյնների հետ Ներսէս վարդապետն յայտնում է և այն նուէրների մասին, որ

իւր հետ բերել էր Կ. Պօլսից թէ միաբանների և թէ Վեհափառի համար:

Անշուշտ այս նուէրներն իրենց դերը կատարեցին Դանիէլի ընտրութեան գործում: Այն մեծ ատելութիւնը, որով ապագայում հետևում էին Ներսէսին Յովսէփեանք և Դաւթեանք, բացատրուում է այս թանկագին տեղեկութեամբս: Ներսէսը հասնում է Բայազիտ փարթամ նուէրներով, լսում է Ղուկասու մերձիմահ լինելը, թողնում է գանձերը Բայազետ և անձամբ գալիս է Էջմիածին և ամենքին յայտնում, թէ ինչեք է ուղարկել Դանիէլ պատրիարքն ամեն մէկի համար: Կաթողիկոսի մահուանից եօթն օր յետոյ հրամայում են Ներսիսին բերել իւր բեռինքը, բաժանել միաբանից անունով զրկուածները: Ահա թէ Բնչպիսի գուգաղիպութիւն, Ղուկասը մեռնում է ղեկտ. 28-ին, յունուարի 5-ին առաջարկում են բերել բեռինքը, որ անշուշտ բերուում է 8-ին կամ 10-ին, իսկ ընտրութեան մահսերտկանը գրուած է յունուարի 16-ին: Բացատրութիւնն աւելորդ է: Սակայն պաշտօնագիրը չէ կեղծում, Դանիէլն ընտրուած է իբրև այր *քարեհամբաւ*: Ինչ տւելի արտայայտիչ մակդիր կարելի էր տալ այն անձին, որ չէր մոռացել իւր համբաւը տարածել նուէրներով: Դանիէլի մակդիրների մէջ աստուածաբան խօսքն անգամ չը կայ, որ այն ժամանակ շուայում էին տարապարտուց, ոչ իսկ գիտնական, որովհետև, ինչպէս կը տեսնէ իւրաքանչիւր ոք, նա հազիւ գրագետ է: Դրան վկայ են նրա կոնդակի նմանհանութիւնը և ինքնուրոյն գրուած թղթերը:

Ներսիսի կատարած դերը Դանիէլի ընտրութեան մէջ շատ մեծ է եղել, զիւանիս թղթերը պարզ պատկերացնում են այդ, սակայն այդ մասին լետոյ:

Սկսում է թատերախաղի երկրորդ տեսարանը:

Առաջին ընտրութիւնից տասն օր յետոյ գալիս են Թիֆլիսից պատգամաւորներ ժողովրդի և վրաց թագաւորի կողմից և բռնադատում Էջմիածնի միաբաններին ընտրութեան նոր թուղթ գրել Յովսէփի անուամբ: Այդ թուղթը գրուում է 28 յունուարի և ճեպով հասնում Դաւիթ մահսերատար եպիսկոպոսին: Հետա-

քրքրական է, որ սրա տակ ստորագրում են միայն վեց եպիսկոպոս, միւսները կնքոյ պակասութիւնը ժամանակի սղութեամբ են բացատրում, իսկ ապագայում արդարանում են ասելով՝ որ այդ մասերականը քիչ ստորագրութիւններ է ունեցել, կեղծ է (Թուղթ Դ. էջ 10—11) ¹⁾։

Այս երրորդ թղթիցն ենք իմանում, որ Դանիէլի ընտրութեան համար երկու անգամ ժողով է եղել (սինոդոս), ուր Յովսէփն էլ արժանի է համարուել հայրապետութեան, բայց Վասն կառկածելի պատճառաց ումանց որք յայտնի են, ի մտհաւորիդ ոչ համարձակեցաք գրել զանուն նորա»։ Այժմ եփրեմի անունը հանում են և նրա տեղը դնում Յովսէփինը, ուրեմն կրկին Դանիէլն է մնում նախապատիւ ընտրելի։ Նոյն պատճառաբանութիւնն աւելի ընդարձակ գրում են Էջմիածնեցիք իրեն Յովսէփին, պարզ կերպով յիշատակելով՝ որ մեր ազգը գտնուում է երկու մասմեղական տէրութեանց իշխանութեան մէջ և որ Յովսէփն երկուսի կողմից էլ թշնամի է նկատուած, որովհետեւ զրտնուել է պատերազմ վարող զօրավարների բանակում։ Այդ բաւական չէ, միաբանութիւնը յիշեցնում է Յովսէփին, որ ինքը կամեցել է գալ Էջմիածին, բայց Զուրովի զօրքը հեռանալուց յետոյ վախեցել է, նոյնպէս յիշեցնում են նրան, որ հանգուցեալ կաթողիկոսը երկիցս հրաւիրել է Յովսէփին «առ գործս երկուց մեծամեծ տեղեաց», բայց ինքը չէ կամեցել ճաշակել այլազգական իշխանութեան դառնութիւնը։ Ահա և մի նոր մանրամասնութիւն Յովսէփի կեանքից, նա անտես է արել հայրապետի կրկնակի հրաւերը մեծամեծ պաշտօնների։ Էջմիածնեցոց գրած հրաւերը երկիւղի արտայայտութիւն է, բայց ոչ համոզման և յարգանքի։ Նրանք չեն քաշուում աւելացնելու իրենց գրութեան վախճանում. «բայց եթէ երկիցես ի պատճառանացն յիշատա-

¹⁾ Բնագրի ճոխստեր իբրեւ մակդիր Յովսէփի կամ խանգարմունք է և կամ հաւանորէն ծաղր ապագայ գրչի, որ յայտնի հակառակորդ է Յովսէփի։ Հայր Մկրեանի ուղղագրութիւնը (Ճոխապատիւ) շատ հաւանական է։

կելոց թէ վտանգ լինի շքեղափառ անձինդ—, և սրբոյ աթոռոյս և ազգի մերում, և չկամիցիս գալ, առ այն ոչ կարեմք լինել Զեզ մեղադիր»...: Այս հրաւեր չէ. դա կը նշանակէ, գալուստդ վտանգաւոր է ազգիս, աթոռին և անձիդ, այն էլ շքեղափառ անձիդ: Ինչքան տարբեր են Դանիէլին և Յովսէփին ուղղած հրաւերները. պէտք է խոստովանել, որ Էջմիածնեցիք չը գիտէին ծածկել իրենց զգացումները:

Ժիշտ այնպէս, ինչպէս թատերաբեմի վրայ գործողութիւնն սկսուում է հանգուցուիլ: Տեսարանի վրայ երևում է ինքն հերոսը, Յովսէփ արհն: Թուղթ Զ—ԺԿ ելած են Յովսէփի գրչից: Աստիճանաբար սկսում է նա իւր անձը մատնել: Յովսէփին յայտնուել էին Էջմիածնի կարծիքն ու տրամադրութիւնը: Ահա նա գիմում է նախ Կ. Պօլսի պատրիարքին, իւր ախոյեան Դանիէլին, որին անուանում է «Գերայարգելի ի Քրիստոս սիրեցեալ եղբայր և Աստուածաբան վարդապետ»: Այստեղ պերճափառ արհն ամենայն գովասանք շուայլում է Դանիէլին, իւր անձը ներկայացնում է նահատակ ազգի ցանկութեան, յայտնում է, որ երկու տարի առաջ նոյնը գրել է Զաքարիա պատրիարքին, այսինքն՝ եթէ ամբողջ ազգը ցանկանայ իրեն, ինչպէս Էջմիածնի միաբանութիւնը, արևելեան հայք, վրաց արքունին և Ռուսիոյ կայսրը, ինքը կը հաճի նստել հայրապետական դահլ վրայ:

Երկրորդ թուղթն ուղղում է նա Կ. Պօլսի ժողովրդին գրեթէ նոյն բովանդակութեամբ և պնդելով թէ. «մեք զսոյն կոչումն ո՛չ կամիմք լինել միայն ի թագաւորաց եւ ի կայսերաց, կամ յերեւելի իշխանաց եւ ի մարդկանց, այլ նախ՝ Աստուծոյ, և ապա ի բոլոր հասարակութենէ Հայկազուն Քրիստոսասէր ժողովրդոց... (էջ 20): Այս սկզբունքը քաջապէս պաշտպանելուց յետոյ, նա իւր անձն է ներկայացնում իբրեւ ժառանգ գահի, որովհետեւ իւր նման «ժրաջան աշխատաւոր առ թագաւորս և իշխանս և ենթակայ շնորհաբաշխութեան նոցին և մանաւանդապէս ծերունի և աւագ եպիսկոպոս» չը կայ: Այսպէս է խօսում նա փետրուարի մէ-

կին, սակայն այլ լեզուով է բարբառում նոյն ամսի վերջին:

Ամենայն դիմակ մի կողմը դնելով և պատռելով համեստութեան քողը, Յովսէփ արհնհան հանդէս է գալիս իւր երրորդ թղթում (Թ. Ը.) ուղղուած Մինաս արքեպիսկոպոսին, կաթողիկոսութեան տեղակալին: Արժէ կարգաւ այդ թուղթը Յովսէփ արհնհան հոգին ճանաչելու համար:

Վեհափառ հայրապետի մահուան լուրն առնելը, հոգեհանգիստ կատարելը, կայսեր իմացումն տալն ու «փ կազէթի եղեալ հռչակել տալն» յայտնելուց յետոյ գրում է «անպատրուակ ըմբի» լսել եմ, որ մէկին (զմի ոք) հայրապետ էք ընտրել, դու և ներսնայիններից ոմանք ինձ ձայն էք տուել, շնորհակալ եմ. երկու տարի է Կ. Պօլիս, էջմիածին և Վրաստան իմ մասին են խօսում, Եփրեմ արհնհան էլ երկու անգամ գրել է ինձ, որ եկել եմ քեզ Աթոռ մտցնելու համար, երբ հայրապետը մեռնի, այս բոլորից յետոյ «ոչ էր մարթ միաբանիցն մերոց, ընդ մերս անուան դասել եւ զայնպիսի անուն, որով նախատինք վերաբերի սրբոյ Գահիգ և Ազգին: Այլ դու իմաստասիրեա՛. միթէ ոչ գոյ Աստուած Իսրայէլի, որ երթան պաշտել ԶձԱՆՃԻԿՆ»:

Այսպէս իւր բարկութիւնը թափելով առաջին ընտրելոյ վրայ, երկրորդի մասին ասում է «Իսկ միւսն անյիշելի է այժմ եւ յապայն»: Յայտնում է պարզօրէն, որ ինքը Վրաց արքայից և մեր ազգի նախարարներից հրաւիրուած ու կայսրից նշանակուած է, միմեծ բեռն է բարձում ազգի վրայ, որ յօժարել է թողնել իւր հանգստութիւնն ու փառքը և իւր անձը գոհել է Աթոռին: Ապա Մինաս արհնհան նշանակում է իւր տեղապահ, իսկ Յովհաննիսին ու Դաւթին վէբիլ և հրամայում է սպասել իւր գալստեան: Թղթի վերջը ցանկութիւն է յայտնում պարսկական ռաղամ և օսմանեան ֆէրման ստանալու (այո՛ժ ըարուք լինէր):

Ահա կանգնած է մեր առաջ շքեղափառ Յովսէփ արհնհան, բերնով ազգային իրաւունքների պաշտպան, իսկ իրօք հայրապետական գահի վրայ բռնացած, առանց

ընտրութեան և առանց ազգից ճանաչուելու արգէն կարգադրիչ էջմիածնի՝:

Աւելի ևս անպատրուակ լեզուով է խօսում նա Եփրեմին գրած թղթում (Թուղթ Թ. էջ 28—30): «Նախ՝ ամօթ միաբանիցն, երկրորդ՝ ամօթ իշխանացն, երրորդ համօրէն ազգին»... որ Յովսէփին չեն ընտրել: «Նս զնոսա ճանաչելոց չեմ որպէս կաթողիկոս, այլ իբրեւ զմի ի լիբբ բռնաւորաց և յարծաթոյ ընտրելոց: Թէ ինչ աստի ծնանի՝ իմաստասիրեմ և գրեմ յԱթոռն»:

Եթէ պերճ արհին իմանար, որ այս թուղթը մի օր լետագայք կարդալու են, կը գրէր արդեօք: Կարծեմ թէ այն: Մերկապարանոց կանգնած է մեր առաջ Յովսէփ արհին, նա հայրապետական գահը ժառանգելու համար ամենայն օրէնք, սրբութիւն և աւանդութիւն ոտնտակ է տալիս. «ամենամեծ կայսրն և Վրաց արքայն այժմ ճանաչեն զիս Պատրիարք ամենայն հայոց»:

Նոյն ոճով շարունակում է յօխորտալ, գեսպանին գրուած է Կ. Պօլիս ինչ ընտրել տալ, Վրաստան գրուած է «և մի զօք մոլծանել ի յայն Աթոռն»: Եփրեմ պատուիրում է գրել Դանիէլին մնալ իւր տեղում, եթէ ճանապարհին է, կանգ առնել «եթէ ոչ համնացի, հրով ծախեն զսուրբ Աթոռն եւ լինի ամբարիշտ խոռվարկու եւ ապօրինաւոր ըռնաւոր. ես չեմ մեղաւոր»: Այս է փառասիրի տրամաբանութիւնը. միաբանութիւնից և ազգից ընտրեալ կաթողիկոսն եթէ գահ ամբառնայ ապօրինաւոր ըռնաւոր է: Նամակը վերջացնում է յայտնելով՝ որ Վրաց երկրում և Ռուսիայում ինքը ուրիշ կաթողիկոս չի ճանաչելու:

Կռիւ է յայտարարուած ո՛չ ի կեանս, այլ ի մահէ Յովսէփը վերջնագիր (ultimatum) է ուղարկում միաբանութեան և պօլսեցոց, կուգէք ընտրեցէք ինչ կաթողիկոս, չէք ուզիլ ես Աթոռն այրել, աւերել կը տամ, ինքս էլ վրաց և ռուսաց երկրներում, ուր ամենազօրեմ, բացի ինձնից ուրիշ կաթողիկոս չեմ ճանաչիլ:

Կռուի սաստկութեան մէջ մարգիկ մոռանում են ամենայն ինչ և արտայայտում իրենց իսկական եսը, երբեմն այդ լինում է մինչև իսկ ի վնաս սեպհական

անձի: Այս կէտին է հասել Յովսէփ արհին: Նրա մէջ ոչ մի զգացմունք, ոչ մի դատողութիւն և խելամոռութիւն չէ կարողանում ի վեր ամբառնալ, ես ամենագորեմ, ես կաթողիկոսս, ամօթ, ամօթ ձեզ, որ ինձ չէք գնահատում:

Կուզէի այս լախուռն պահանջի մէջ մի հիմնաւոր փաստ գտնել, մի օրինական հիմունք, ապագայի մի խոստմունք, որով ազգն համոզուէր նրան կաթողիկոս կարգելու: Զը կայ, չը կայ և ոչ մի ուրախաւիթ խոստումն, մի հիմնաւոր փաստ: Մի քանի միաբաններ ու իշխաններ երկու տարի է ինձ յոյս են տուել, ահա նոյն հիմունքը, որ կրկնում է Յովսէփ արքանեակներով, սակայն ազգին ու եկեղեցուն ինչ, ո՞վ էր նրանց հաւատարմագիր տուել այդ անելու: Եթէ այդ հիմունքը չը կայ, կայ արգեօք մի յուսալի խոստումն ապագայի համար: Ոչ, բայց ներողութիւն, ահա այն «որպէս երեւի մեծ թագաւորն ունի կամս մեծ շքօք առաքել զմեզ, ըստ որում նոր է այս»:

Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին գրած նամակի մէջ յայտնում է Յովսէփ. «Երբ բոլոր Եւրոպիոյ թագաւորքն չկարացին սմա դէմ կալնուլ, միթէ ողորմելի և տաւաբախտ Ազգն մեր և միաբանքն քսուք, կարեն ընդիմանալ հզօր հրամանի սորա»: Ուրեմն պարզ է, որ Յովսէփը անվիճելի գահակալ է, ուստի իրաւունք է համարում իրեն արդէն իբրեւ հայրապետ հրամայել ս. գեղարդը թողնել Թիֆլիզում (յսմենայն դէպս, եթէ չը յաջողի Էջմիածնի գահը բարձրանալ, իբրեւ Վրաստանու և Ռուսիոյ կաթողիկոս այդ մասունքն ունենայ ձեռքում) գնալ Էջմիածին և Մինաս արքեպիսկոպոսի և Դաւթի հետ ստանձնել աթոռի վարչութիւնն, «զի ահա պատրաստի տեսանես զմեզ ուղևորելոյ»:

Խրոխտ արհին, որ իւր թղթերի տակ նուազատ սպասաւոր, խոնարհ ւաւելածու սրբոյ Աթոռին եւ խոնարհագոյն ծառայ էր ստորագրում. ապրիլ ամսին արդէն յանգգնում է ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ստորագրել: Իւր ընտրութիւնը վաւերացնել տալու համար նա մի փորձ ևս անում է, կրկին դիմում է Դանիէլին, ճգնում է ապացուցանել, սր գահն իւրն է «ըստ ճշմարտութեան (?),

ըստ հնութեան և ըստ աշխատանաց», Կարապետ վարդապետին մեծասաստ թղթով Կ. Պօլիս է ուղարկում և սպառնում է մի այնպիսի հրդեհ, որ ամենքին այրէ: Կարապետ վարդապետին գրած նամակի մէջ Յովսէփն ասում է. «Սրբազան Պատրիարքն պատիւ եւ փառք համարեցէ ի ժամանակս իմ Պատրիարք գոյն իւր՝ Մեծի քաղաքիդ և ցուցէ առ իս զորդիական և զեղբայրական սէր... Թէպէտ իմս իղձ էր ի վերայ Պօլսոյ անցանել, սակայն գիտեմ հաստատապէս ծանր լինի յոյժ և յամէ գնալն իմ ի սուրբ Աթոռն (թէպէտ օգտութիւնք բազում յառաջնան տնտի սրբոյ Աթոռոյն և Ազգին), այս կախի զհաճութենէ իշխանացն և ազգին... էջ 38—99:

Այս գրութիւնն յիրաւի քողաքագիտական է, երևում է արհիս սովորել էր դիւանագիտական լեզուն և ոճը, նա իբրեւ մի փորձ առաջարկութիւն է անում պօլսեցոց հրաւիրել իրեն Պօլսով գնալու Ս. Էջմիածին, սակայն անվստահ է և կարծիքներ է կամենում իմանալ:

Այս երկրորդ շրջանի բանակցութեան մէջ թուում է ինձ կայ մի շատ կարեւոր հանգամանք, որ ցարդ նկատի չէ առնուած. Յովսէփը գրում է Դանիէլին. «Լքի թողի զամենայն աստ եղեալ պատիւս և զփառս իմ և զհանգստութիւնս» (էջ 33), այն չէ նշանակում որ իրօք նրա դրութիւնը փոխուած էր, որ նա հրաժարուել էր իւր առաջնորդական պաշտօնից և եթէ կաթողիկոս չը դառնար, պիտի մնար սոսկական միաբան. եթէ այդպէս է, նա բոլոր նաւերն այրած լինելով, վերադարձի հնար չունէր:

Պատկերն ամբողջացնելու համար պիտի յիշատակել և Յովսէփի Լազարեանին գրած թուղթը, ուր նա խոնարհ և երօխտագէտ ոճով շնորհակալութիւն է անում Յովհաննէս Լազարեանին իրեն արած բարերարութեանց համար և ստորագրում է խոնարհ ծառայ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Ռուսաց երկրի Հայոց Ազգին՝ ԻՇԽԱՆ ԵՐԿԱՅՆԱՔԱԳՈՒԿ Արդուլթեան եւ կապալներ:

Տեսարանը փոխում է. դարձեալ Մայր Աթոռն է հանդէս գալիս և մի նոր մահսերականով Դանիէլին է հրաւիրում, ուր պարզապէս ասուած է, որ Յովսէփի

ընտրութեան մահսերականը գրուած է «ակամայ և բռնաբարութեան բռնաւորաց» ¹⁾ (էջ 42): Նոյնը կրկնուած է Դանիէլին ուղղած թղթի մէջ (ՓԵ.), ուր արտայայտուած է միաբանութեան խղճուկ և երկշոտ դիրքը, բայց միանգամայն և ատելութիւնը դէպի Յովսէփ: Միաբանութիւնը վճռուած է թողնել բոլոր պատասխանատուութիւնը պօշեցոց վրայ, ուստի զուրկը կրնա զուրկ լինել իր անհատականութիւնէն: Պաշտօնական գրութիւններին հետեւում են մտերմականները, նախ հանդէս է գալիս ծերունազարդ և ամենից հաւասարապէս յարգուած Մինաս տեղապահը:

Այս ծերունազարդ արհիւն այնքան հեղինակաւոր անձն է, որ Յովսէփն ասում է նրա մասին. «Ես զՄինասն Տեղապահ եմ կարգեալ ըստ քանի Արքային, և ամեն Ինչ նմա գրեալ, եթէ զնա կացուցանէին, չունէի ինչ ասելոյ, զի ես զնա միշտ հայր եմ ճանաչեալ» (էջ 29—30):

Մինաս արհիւն ժամանակի միաբանութեան մէջ ամենից հեղինակաւորն էր, վրաց արքան նրան է առաջարկում տեղապահ և Յովսէփն հաստատում է, Դանիէլն ու Պոլսոյ ազգայինք նրան են տեղապահ համարում, ինչո՞ւ: Արդեօք ինչի՞ վրայ էր հիմնուած այդ հեղինակութիւնը. ծերութեան, գիտութեան թէ անձնական ալլ արժանիքի: Դժբախտաբար այլ գրութիւններ չունինք նրանից, իսկ իւր թուղթը (46—47) մի գեղեցիկ ճարտասանական նամակի օրինակ է, որ մեզ չէ բանում գրողի սիրտը: Այս հարիւրաւոր նոյնանման անգրագէտ նամակների մէջ Մինաս արհիւն գրածը միակ գրականական ոճով գրուածն է, ուր քերականական մեղանշումներ չը կան, բայց որն և միջնադարեան ճարտասանութեան քոյի տակ ծածկում է գրողի սիրտն ու հոգին: Ժամանակի դէկադէնտական ոճով նա այսպէս է սկսում. «Սէր մեր՝ սիրարժարժ սիրոյդ սիրելութեան՝ սիրով գրեալ և ողջունաբեր ողջացուցիչ ողջունիք նամակ... և այլն այսպիսի բառակուտակութիւն: Միաբա-

¹⁾ Վրաց թագաւորների և իշխանների նամակները Էջմիածնականներին:

նութեան ժթ-րորդ թղթից, որ ուղղուած է Յովսէփին, իմանում ենք, որ Մինաս արհիւն Ղուկասի մահուանից յետոյ առաջին եպիսկոպոսն է եղել աթոռում, նրան կոչում են աշխատաւոր, օգտախոհ և բարեջան, խոհական բռնաւոր և իմաստուն վարդապետ: Արդեօք ո՞րի կուսակիցն էր սա. անկեղծաբար Դանիէլինը, իսկապէս սրա համար գահն էր սիրելի և անտէրութեան նեղութիւններից ընկճուած, երբ միաբանութիւնը խանի մօտ էր գնացել Յովսէփին հրաւիրագիր ուղարկելու, վշտից հիւանդ պառկած, մնացել էր աթոռում, ուր և մեռաւ հոկտ. 24 ին 1800 թ: Այսպէս անհետացաւ կուսակցութիւններից վեր կանգնած մի անձն և ասպարիզում մնացին բոլուն կրքերով լի ախոյեանները ¹⁾:

Այդ միջոցին Յովսէփ արհիւն հասել էր իւր նպատակին, Դանիէլ պատրիարքն աքսորուել էր, կաթողիկոսութեան ֆէրման ստացուել էր և չօծուած վեհափառն արդէն վաղդագոյն հայրապետական կնքով կոնգակներ էր գրում (էջ 52):

Անկանոն ընտրուածը սկսում է իւր նորօրինակ ընթացքը: Ազգի վրայ իւր հայրապետութիւնը բռնի կերպով հաստատել տալուց յետոյ, նա արհամարհում է և Աստուածային շնորհը:

Ս. Օծումը դեռ չընդունած ոչ ոք կաթողիկոս չէր ստորագրել ցարդ, ոչ ոք հայրապետական կնիք չէր դրոշմել իւր թղթերի ճակատին մինչև Ս. Էջմիածին հասնելը, ոչ ոքի անուն չէր յիշուել ս. պատարագին: Յովսէփը, որ ազգից չէր ընտրուած և ս. Հոգուց չէր կոչուած, հաւասարապէս սկսաւ արհամարհել երկուսն էլ և կարծում ենք, որ շատ սրտաշարժ յանդիմանու-

¹⁾ Մինաս արհիւն մինչանաւոր գործն էր չօծուած կաթողիկոսի անուն յիշատակութեան ձեւակերպութիւնը. Յովսէփը հրամայել էր և ամեն տեղ սկսել էին յիշել նրա անունը, բայց Ս. Էջմիածնում տեղապահը չէր թող տուել և նոյնը գրել Յովսէփին պատճառաբանութեամբ, ապա երեւի ընկճուելով մեծասատ հրամանից կարգադրել էր յիշել նրան հանգուցեալ Ղուկասի անուն հետ միասին: Սա մի շատ բնորոշ և իմաստուն վճիռ էր:

Թիւն է նրան միաբանութեան հրաւերը, ուր պարսից-
զօրքերի աւերմունքից պրծած միաբանութիւնը պատ-
մելով իւր արկածները, գրում է «և տեսեալ զվարդա-
գոյն դրոշմ Հայրապետական ՆՈՐԱԿԵՐՏ կնքոյդ և...»
Աւելի սրտաշարժ է միաբանութեան միւս թուղթը (ԺԹ.)
«... յարտաքուստ յումեքէ դանկ մի չէ մտեալ ի սուրբ
տունս... ի քսնի վիճակս եպիսկոպոս ոչ գոյ, ... սպա-
սողքն շլացան դիտելով ի ճանապարհս կաթուղիկոսի:
Այլ և Պօլսոյ նուիրակն ի մետաղս և չորք վիճակք ևս
ի տէրութեան օսմանցւոց ահա երիս ամս առանց նուի-
րակի են... Սրբալոյս մեռոնն ևս նուազեալ է մերձ ի
սպառումն...» (էջ 57):

Այս խօսքերը ժամանակի խոնարհութեան ոճով
մի մի կճու լանդիմանութիւններ են, սակայն Յովսէփ-
արհին չէր հոգում այդ ամենի մասին. նա յաղթական
գնացքով էր կամենում տեղ հասնել:

Թատերախաղն սւարտուում է, վերջին տեսարանի
վարագոյրը բացուում է. չօծուած արհին քահանայա-
պետական օրհնութիւններ է բաշխում, վերջնական
շնորհակալութեան թուղթ է ուղղում Աղէքսանդր Ա.
կայսեր և հրաժեշտ է տալիս իւր թեմին, որի համար
ապագայ առաջնորդ է մատնանիշ անում իւր ձեռնա-
սուն Գրիգոր վարդապետին (հանդեաւ հոգի եղիայի ի
վերայ եղիսէի), ապա Դաւիթ Դանիէլեան կուռի ստեղ-
ծողին: Կրկին աղերսանքի հառաչանք է ուղղում նո-
րակոչին գալ փրկել Մայր Աթոռը, սակայն նա չէ ա-
ճապարում, իւր հաւատարիմ արքանեակ Դաւիթին վի-
պասանում է իւր մեծամեծ գործելը, եկեղեցիներում
պատարագին իւր անունը յիշել տալը, օրհնութեան կոն-
դակներ գրելը, վերջապէս աքսորեալ Դանիէլի վիճակը
թեթեւացնելու մասին հոգալը: Չէ մոռնում և յայ-
տարարելու, որ սպասում է «կայսերաժայել տրոց և յատ-
կական պարգևաց», որպէս զի ուղևորուի Էջմիածին:
Նամակի վերջը խոստանում է չը մոռնալ Դաւիթին իւր
ազգականներով:

Կայսերաժայել պարգևներով շքեղացած, զօրքերով
և իշխանական պատիւներով շրջապատուած արհին իջ-
նում է Կովկասեան լեռներից և ո՛վ Աստուածային տնօ-

բէնութեան, այդտեղ, Վրաց մայրաքաղաքում վախճանուում է 1801 թ. մարտի իննին: Վարագոյրն իջնում է. զարմանալի ճակատագրական վախճան է ստանում Յովսէփի կաթողիկոսութիւնը: Նա, որ տէր էր կամենում լինել Էջմիածնին, կենդանութեամբ նրա հողին էլ չէ արժանանում:

ԴԱԻԻԹ.ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ ՇՓՈԹԻ ԵՐԱՆ

(1801—1809)

Ա

Կեանքի զրամաներն անվերջ են. մինի վարագոյրն ընկաւ թէ չէ, միւսինն է բարձրանում: Յովսէփի դիակը դեռ չէր սառել, երբ նոր զրամայի յառաջաբանն է սկսում. խմորւում է Դաւիթ Դանիէլեան շփոթը:

Յովսէփի ձեռնասունն ու նրա առաջնորդութեան յաջորդ Գրիգոր վարդապետը, չափելով իւր ոյժերն, սկսում է հայրապետական գահը վիճելի դարձնել: Գրիգոր վարդապետն իւր ձեռքին ունէր Յովսէփի ժողոված անբաւ գանձերը, գիտէր ռուսերէն լեզուն, ծանօթ էր ռուսական օրէնքներին, կապեր ունէր նրանց հետ և շնորհիւ Արղութեանների շնորհ էր գտել և Վրաց արքունիքի առաջ: Այս բոլորի հետ նա ունէր և հանգուցեալ արհաւիր բարեկամների զօրաւոր խմբեր թէ Ս. Էջմիածնում և թէ Կ. Պոլսում: Այս զէնքերը բաւական համարեց նա նոր պայքար հրատարակելու և Յովսէփի բերանացի կտակի կատարող ձեռնալով, կաթողիկոս դարձրեց Դաւիթին:

Կրկին հանդէս եկաւ Դանիէլը, Ազգն ու Էջմիածնի միաբանութեան մեծամասնութիւնն ազատուելով Յովսէփից շունչ քաշած կարծեցին իրենց և փութով նուիրակ ուղարկեցին Դանիէլին Թոխաթից, իւր աքսորավայրից բերելու, սակայն մինչև նրա գալուստը Ս. Էջմիածնում գահ նստաւ և բռնութեամբ օժուեցաւ Դաւիթը:

Զինաթափ չեղան Դանիէլեանք. նրանք էլ Ալաշ-

կերտու Երեքսորան (իւչքիլիսէ) վանքում օծեցին Դանիէլին:

Սկսաւ մի խայտառակ պայքար: Կաշառն օտարներին, ծեծ ու բանտ իւրայիններին սովորական դարձաւ, բայց կրկին յաղթող Հանդիսացաւ զիւանագիտութիւնը, որի թելերն այժմ անցաւ Դանիէլեանների ձեռքը շնորհիւ Մինաս Լազարեանի և Եփրեմ սրբազանի:

Այս երկրորդ զրաման բազմաթիւ զգուելի պատկերներ ունի, որ հրաւիրում ենք ընթերցողին անձամբ կարդալ, իսկ մենք գործող անձանց մի քանիսի ստուերագծերը նկարագրելով ենք կամենում գոհանալ:

Այդ գործիչներից շատերն հին են, ինչպէս Դանիէլն ու Դանիէլը, Եփրեմ սրբազանը, Թամարով ղեսպանը, Գէորգ Աղայեկովը կամ Եազըջը Գէորգը, ոմանք նոր, ինչպէս Գրիգոր եպիսկոպոսը, Մինաս Լազարեանը, Յովհաննէս և Գրիգոր պատրիարքները, Մելիք Աբրահամն և ամբողջ մի դաս հոգևորականների ու աշխարհականների:

Ն. ՔԱՐԱՄԵԱՆ

(կը շարունակուի)

ԵԶՊԻ ՔՐԴԵՐ ¹⁾

I.

Ամենահին ժամանակներից սկսած մուսուլման քրդերից զատ Հայաստանում ապրում են և բաւականաչափ չար և բարի ոգիներին հաւատադող Եզդի-քրդեր:

Ինչպէս ուրիշ շատ ազգերի, նոյնպէս և եզդիների անցեալը, նոցա ծագումը և գեղակցական կապը մինչև այժմ էլ անյայտութեան մէջ կորած է: Պատմութիւնը այդ բուն ժողովրդի անցեալի մասին լուռ է: Մանաւանդ հետաքրքիր է նոցա հաւատքը, որ շնայած բազմաթիւ բռնութիւնների և հալածանքների, ամենայն յամառութեամբ պահպանել են իրենց այդ սրբազան աղանդը: Մինչև օրս էլ արեւելքում որեւիցէ մի ժողովրդի կամ անհատի ծայրահեղ յամառութեան կամ տարօրինակ բնաւորութեան աստիճանը բնորոշելու համար «եզդի-միլէթ» արհամարհական ածականն են տալիս: Եզդիների կրօնի ծագման մասին բազմաթիւ տարբեր ենթադրութիւններ են եղել: Ոմանց ասելով հին կրակապաշտ պարսից մնացորդներից են, ոմանք հաստատում են թէ Ասորեստանի աղանդաւորների, հրէաների, արարացիների մնացորդներն են և այլն: Այդ տարբեր կարծիքների պատճառը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ այն, որ առհասարակ եզդիները, ինչպէս իրենց գեղական ծագումը, նոյնպէս և ծէսերն ու սովորութիւնները յարմարեցրել են ըստ ազգաբնակութեան: Այսպէս օրինակ. Հայաստանի եզդիք իրենց հայ ծագումից են համարում և բոլորովին հայ ծէսեր և սովորութիւններ ունին (օր. պաս պահել, երեխաներին և հոգեորական-

¹⁾ Այս յօդուածը գրելիս ի նկատի եմ ունեցել նաև Թ. Լիւիզե-րեկլյու-ի ընդհ. ազգաց աշխարհագրութիւնը, «Արձագանք» ի 1890 թ. «Եզդի քրդեր» յօդուածը, «Армянскій кризисъ и владычество турокъ» յօդուածները:

ներին մօտաւորապէս քրիստոնէական ձեով մկրտել և ձեռնադրել, ոգելից խմիչքներ խմել և այլն): Մինչդեռ Միջագետքի եղգիներն իրենց արաբական ծագումից են համարուած, կատարուած են մահմեդական ծէսեր (օր. թուրքաւորութիւն, բազմակնութիւն, պաս չպահել և այլն): Նոյնը կարելի է ասել և Պարսկաստանի եղգիների համար: Միայն բոլոր եղգիների համար մի ընդհանուր կապ կայ-այդ եղգիների Միլէք-Թաուսնէ, որի մասին յետոյ կը խօսուի:

Յիրաւի, Հայ պատմիչներին, ինչպէս նաև Հայաստանում բնակուող եղգիների սովորութիւններին, կրօնական մի բանի ծէսերին և նոյն իսկ դիմագծերին նայելով դժուար է գալ այն ելրակացութեան, որ գոնէ Հայաստանում բնակուող եղգիները հայ ծագում ունին, հայ աղանդաւորներ են, որոնք ժամանակի ընթացքում լեռնային ելուզակների հետ շփուելով լեռներում ապաստան գտնելով, փոխել են իրենց լեզուն, սեպհականացրել լեռնցու դիւցազնական հոգին: Իսկ աղանդը ինչպէս ասացինք յամառութեամբ մինչև օրս էլ պահպանել են: Հէնց իրենք եղգիներն են հայերին պատմում «կուրբան, (մատաղ) դուք չիտէք, համա մենք աղէկ գիտենք, մեր շէխերն ասում են որ առաջ մենք էլ հայ ենք եղել, իսկ այժմս միայն մի մազի չափ ենք հայերից հեռու»: Չամչեանի ասելով, այս աղանդի ա. հաւատացող և հիմնադիր եղել է IX դդ դարի սկզբներում հայ թոնդրակեցի աղանդաւորներից Սմբատ անունով մէկը: Այս նոր աղանդին ինչպէս պատմութիւնից յայտնի է, ամենից կատաղի թշնամի է հանդիսանում մեր XI դդ դարի պատմագիր Գրիգոր Մագիստրոս, որ այդ միենոյն Սմբատին զանազան հայհոյական խօսքեր է ուղղում: Իսկ գալով «եղգի» անուան, օտար աղբիւրներին նայելով դա Մահմեդի թոռ Հուսէյին մարգարէի սպանող «եղգի»-ի անունից է: Մինչդեռ հայ աղբիւրներին նայելով եզր դի անունը Սմբատի յաջորդներից մէկի անունն է: Այդ հաստատուած են հէնց իրենք եղգիք, որ «եղգի» բառը իրենց շէխերից մէկի անուան են վերագրում: Եւ որովհետև Սմբատի հետեւողները պէտք էր խիստ գաղտնապահ լինէին, հետեւեալ դժուար էր լինում նոցա աղանդի գաղտնիքը իմանալ: Եղգիները մինչև այժմ էլ առ հասարակ խոյս են տալիս իրենց կրօնի ու աղանդին վերաբերեալ հարցերով հետաքրքրուող պլազգիներին բաւականութիւն տալ: Մինչև հիմայ էլ ոչ մի օտարազգի, նոյն իսկ եղգիների հետ միասին ապրող հային չի յաջողուել նոցա

Թաղման հանդիսի ծէս տեսնել կամ իմանալ:

Ինչպէս ասացինք, բոլոր եզդիներն էլ հաւատում են Թե-
ւաւոր Միլեք Թաուսին, որին անուանում են աստուած լոյսի,
կրակի, ս. հոգոյ, տէր կեանքի ևն: Եզդիներ Միլեք Թաուսին
Թռչունի կերպարանքով են երեակայում: որը տեղաւորուած է
ոսկէ աշտանակի տակ: Միլեք-Թաուսի նախարարը Լուցիֆէրն է,
որին անուանում են և շէյտան¹⁾: Նորա ասում են, որ շէյտանը
աստուծոյ ամենասիրելի հրեշտակն է եղել, բայց յետոյ աս-
տուած նորա վերայ բարկանալով անիծել և երկնքից վայր է
ձգել: Նորա հաւատում են, որ Լուցիֆէրը նորից աստուծոյ սի-
րելին կդառնայ և նորա անսահման ողորմութեան կարժանա-
նայ: Եթէ—ասում են նորա—մենք հասարակ մահկանացուներս
յոյս ունինք մեր աղօթքներով հոգու փրկութիւն գտնել, հապա
էլ ինչու Մեծ-վնդուածը չպետք է նորից երկնային զինուոր-
ների դասը դասուի: Գուցէ Մովսէս, Յիսուս, Մուհամէդ մար-
գարէները նորա պլափոխութիւնն էին, կամ գուցէ մինչև այժ-
մըս արդէն նա երկինք է բարձրացել:

Շէյտանից զատ նորա հաւատում են ինչպէս չար ու բա-
ւրի ոգիներին, նոյնպէս և արեգական և լոյսին—ինչպէս հին
հայերն և պարսիկները: Այս բոլորի հետ միասին եզդիք սիրում
են երկրպագել գեղեցկութեան և սիրոյ պաշտաման: Նորա զի-
տեն իրենց սիրելի հերոսներին, կռուի դաշտում մեռնող բաջ
տղամարդի յիշատակը նորա վերայ յօրինուած խուճուճ մաղե-
րով և սեւաչեւայ չքնաղ եզգուհու մարգարտանման արցունք-
ներով Թափած երգերով յաւերժացնել, և զգացուել նոցանով:

II

Եզդիների բարձրագոյն հոգեւոր պետը — «շեխ-խան» է կոչ-
ւում: Շեխ-խանի իշխանութիւնը ժառանգական է: Արեւելեան ազ-
գերի սովորութեամբ, Շեխ-խանը և միւսնոյն ժամանակ աշխարհա-
կան գործերի իրաւասու պահապան է: Նա բնակւում է Մօսու-
լից զէպի հիւսիս գտնուող Բաազլիում-Սինչար լեռան ստորոտ-

¹⁾ Շէյտան բառը հայերէն դե կամ սատանայ է նշանա-
կում: Չգիտեմ ինչո՞ւ համար հայերը եզդիների հետ խօսելիս
նոցա շէյտանին-Լուցիֆէրին «Քեռի» անուն են տալիս: «Քեռի»
անուն է տալիս տաճկահայ գիւղացին նոյնպէս իւր տան երե-
ւացող օձերին:

ներում, կուցած մի հսկայ ժայռի տակ։ Սինչարից մի քանի ժամ հեռու գտնւում է եզդիների ամենամեծ ուխտատեղի՝ Լաւէխնէ։ Պատմում են, որ Լաւէխնէ ուխտատեղում նոյնքան սենեակներ կան, որքան տարին օրեր ունի։ Այդ միւսնոյն ուխտատեղումն է ապրել և մահացել եզդիների ամենամեծ փէխամբէր Ադին—որ գրել է եզդիների Ս. գիրք «Ասվատ կամ սե» կոչուած. որ այժմս գոյութիւն չունի, և ոչ էլ այդ գրքի մասին օտար պատմութիւններում յիշատակութիւններ կան։ Միւսնոյն Լաւէխնէ ուխտատեղումն է գտնւում շեխ-Ագու մարդարէի նշխարները, որտեղ վառւում է յաւիտենական ծրագը։ Այդտեղ բազմաթիւ հաւատացեալների ներկայութեամբ (որ գալիս են շատ հեռւոր տեղերից) կատարւում է եզդիների ամենաշքեղ կրօնական հանգէսը։ Այդ հանգիսին ներկայ գտնուող ամբրիկացի միսիօնարներից մէկն այսպէս է նկարագրում «հաւատացեալ ուխտաւորներն այնպիսի ժամանակ են քնտրում, որպէս զի նախ քան առաւօտեան արշալոյսի բացուելը ուխտատեղում գտնուին, երբ արդէն արեգակի ճառագայթների շողքերը դուրս են գալիս, հաւատացեալները իրենց կալմ ու պատրաստ շեխերով հանդերձ ամենայն ջերմեռանդութեամբ 3 անգամ խոնարհ ողջունում են արեգակի սրբազան ճառագայթներին։

Եզդիները հաւատում են շրջագծի—ջիգի թովջութեան. Եթէ եզդու քնած կամ չնկատած ժամանակ նորա չորս կողմը շրջագիծ քաշուի, նա այլ ևս չի կարող շրջագծից դուրս գալ և ստիպուած պիտի լինի օրերով սպասել՝ խնդրել աղաչել, որպէս զի քաշած շրջագիծը ջնջուի և յետոյ նոր կարողանայ տեղից շարժուել։

Եզդիների հոգևոր պետերը 2 տեսակի են բաժանւում — շեխեր կամ կաւալներ (բարձրաստիճան հոգևորականներ) և փիրեր։ Կաւալներն ընդհանրապէս զլիններին սպիտակ փաթեթոցներ են կապում և սպիտակ վերարկուներ են հագնում, իսկ ընդհակառակ փերերը — սև։ Եզդի հոգևորականների միութիւն ածելի կամ մկրատ երբէք չպէտք է դիպչի. նոցա շեխերի

Եզդիները չափազանց կվիրաւորուեն, նոյն իսկ դէպք պատահած ժամանակ իրար վրէժխնդիր կլինին այն յանդուգն պլազդիներից, ովքեր կհամարձակուեն իրենց սրբազան չէյտանին։ հայհոյել կամ ծաղրել։

ձեռնադրութիւնը ասում են շատ նման է մեր քահանաների ձեռնադրութեան: Ձեռնադրելիս յողացնում են չրի մէջ և ապա ծնկաչոք բարձրաստիճան հոգեորականների ներկայութեամբ երգում են հաւատարիմ մնալ իրենց սրբազան աղանդին, օրինապահ լինել և յամենայն դէպս աշխատել իւր ժողովրդի շահերին պաշտպան հանդիսանալ: Եզդիների ամուսնական, թաղման և մկրտութեան ծէսերը կատարում են շէխերը՝ իրենց սրբազան և նուիրական օջաղի վերայ: Ծիսակատարութեան ժամանակ շէխը մի սպիտակ շապիկ հագած, ձեռքը ամուսնացող զոյգերի գլխին դնելով, բանաւոր կերպով խրատներ է կարդում—լինել բարի, սիրել միմեանց, ճշտութեամբ պահպանել իրենց նախկին սովորութիւններն ու աղանդը: Այս բոլորից յետոյ նոր եզդի շէխը սկսում է ամուսնացողների քեաբինը կտրել ¹⁾:

Եզդական աղանդին են նմանում Տաճկաստանում ապրող նասրանի կոչուած ասորի աղանդաւորներ և Փոքր-Ասիայի «Չիրակ-Սօնդուրան» կոչուող զվլբաշներ: Չիրակ սօնդուրան են կոչուում գիշեր ժամանակ իրենց տարօրինակ աղօթքներ կարդալու համար: Նոքա խառնուրդ են քրիստոնէական և մահմէդական կրօններին, կատարում են մկրտութեան ծէս, լուացում, խմում են գինի և այլն: Նոցա հոգեւոր պետը նշատում է Դերսիմում-Մուրադ գետին մօտիկ, որոնք թէև պաշտօնապէս մահմէդական են ճանաչւում, բայց ներքուստ աւելի եզդի աղանդաւորներին են նմանում:

III.

Եզդի և մուսուլման բրդերն սկզբից ի վեր փոխադարձ ատելութիւն և թշնամութիւն են տածում դէպի միմեանց: Երբեմն նոցա ցեղակցական անպուսպ վրէժխնդրութիւնը այն աստիճան սուր կերպարանք է ստանում, որ կռուի դաշտում

¹⁾ Քեաբին կամ քէբին այն փողի պայմանագիրն է, որ մահմէդական տղամարդ կնոջ արձակելու դէպքում պարտաւոր է շէխի ձեռքով կազմած և պայմանաւորուած փողը կնոջ յատկացնել: Իսկ կինը տղամարդից բաժանուելու դէպքում իրաւունք չունի նորանից դրամ պահանջելու: Ի դէպ է ասել, որ բոլոր եզդիների մէջ չկայ քեաբինի սովորութիւնը:

իւրաքանչիւր կողմից տասնեակներով զոհեր են վայր թափ-
 ւում: Իսկ սովորական խաղաղ ժամանակներում իրարից մար-
 դիկ սպանել, ցեղակցական պատիւ անարգելու և վիրաւորե-
 լու համար իրարից աղջիկներ և հարսներ փախցնել, մալեր գո-
 ղանալ և այլն—սոքա բոլորն էլ գրեթէ սովորական բաներ են:
 Քիւրդը լինելով ընտանեկան սրբութեան խիստ նախանձախն-
 դիր և միևնոյն ժամանակ չափազանց զգայուն, դիւրագրգիռ
 լեռնական մի ժողովուրդ, շատ բնական է որ այսպիսի վիրա-
 ւորանքներին անտարբեր վերաբերուել չի կարող: Նա չի կա-
 րող այս դէպքում չյուզուել, չբղաւել, նորա արիւնը չի կարող
 եռ չլալ—մինչև չլուծէ իւր վրէժը, մինչև չխմէ իւր յանգուգն
 ոսոթի արիւն: Վիրաւորանքի և վիրիժառութեան դէպքում քիւր-
 դը դատաւորի կամ դատարանի գիմել չգիտէ, այլ՝ իւր
 սեպհական ոյժը իրեն օրէնք ընտրելով, զանազան անարգանք-
 ների և արեան յիշատակը միայն արիւնով է մոռացւում: Քրդե-
 րի մէջ ցեղի իւրաքանչիւր անհատի արիւն կամ անարգանքը
 ամբողջ ցեղին է պատկանում, ինչպէս և ամբողջ ցեղինը—ան-
 հատին է վերաբերում: Եզգի և մուսուլման քրդերի ցեղակցա-
 կան այս թշնամութիւնների պատճառով, այսպէս թէ այնպէս
 աշխատում են միմեանց հետ յարաբերութիւն ունենալուց—
 իրար հիւր լինելուց կամ սահմաններն անցնելուց խղիւս տալ
 —ի նկատի ունենալով, որ այսպիսի յարաբերութիւններն ան-
 պայման վտանգաւոր կարող են լինել: Եզգիները խո-
 րին ատելութիւն են տածում նաև դէպի տաճիկները, եթէ մի տա-
 ճիկ հոգևորականի պատահի եզգին, նա ամբողջ օրերով կհե-
 տեւէ նորան, մինչև յարմար դէպքում արիւն խմել կարողանայ:
 Հէնց այդ ատելութիւնն է պատճառ, որ երբէք տաճիկը չի հա-
 մարձակւում թէկուզ որքան էլ վտանգաւոր և տարաժամ լինի,
 եզգիների զիւղում հիւր մնալ: Մինչդեռ հայերն ընդհակառակը
 այսպիսի դէպքերում աշխատում են եզգի զիւղերում հիւր լի-
 նել, որ ամենապատուաւոր և սիրալիր կերպով, նոյն իսկ գառ-
 ներով (քիւրդերը, ինչպէս նաև հայ զիւղացիներ—մանաւանդ
 լեռներում եայլայ բարձրացողներ, իրենց պատուաւոր հիւրե-
 րի համար փոքրիկ պառներ են մորթում և հիւրասիրում) հիւ-
 րասիրւում են եզգիներից: Հայերը ծածկաստանում առ հասա-
 րակ այսպէս յարգւում են ոչ թէ միայն եզգի կամ մուսուլման
 քրդերի զանազան ցեղերից, այլ և նոյն իսկ տաճիկահպատակ
 զլլբաշներից, դիւրչիներից, թուրքմեններից, ինչպէս նաև ջու-

լամերկի ասորիներից և այլն: Հայերն այս բոլորի համակրութեան միջակէտն են կազմում: Նոքա երեւի համոզուած են, որ առանց հայերի չեն կարող իրենց գոյութիւնը պահպանել:

Տաճկահայ հոգևորականներից մէկը 60-ական թուականնե-
րին այն աստիճան յարաբերութիւնների մէջ է գտնուել եզ-
դիների հետ, որ նոյն իսկ փորձեր են արել հայերէն տառեր,
հայ գրագիտութիւն և նոյն իսկ յուսաւորչականութիւն տարա-
ծել նոցա մէջ: Թէ որքան է յաջողութիւն գտել այդ՝ յայտնի չէ,
միայն այսքան յայտնի է, որ իւր պաշտօնակից կրօնականներից
ծաղրուելով՝ «հրաշագործ» մականունն է արժանացել: Եզդի-
ները լինելով խաշնարած և հայածուած մի ժողովուրդ, բնական
է, որ մէկ տեղ կենդանացած լինել չէին կարող, և դորա հա-
մար էլ մենք եզդուն Տաճկաստանի ընդարձակ սահմաններից
գուրս բաւական թուով Պարսկա և Ռուսահայաստանի զանա-
զան անկիւններումն ենք պատահում: Նոցա մեծամասնութիւնն
այժմս պատմական Միջագետքի և Մեծ ու Փոքր Հայաստանի
զանազան տեղերումն են բնակւում: Մեծ Հայաստանում նոցա
մեծամասնութիւնը բնակւում է գլխաւորապէս Բերկրիում, Ա-
լաշկերտում և Տիգրանակերտի շրջակայքում: Եզդի բրդերն Օս-
մանեան պետութեան անգուսպ ոտնձգութիւններին և մուսուլ-
ման բրդերի անտանելի բարբարոսութիւններին դիմանալ ան-
կարող լինելով — մեծ մասամբ վերջին ռուս-թրքական պատե-
րազմին Ալաշկերտի, Խոշարայ և Բերկրի գաւառներից դէպի
Ռուսաց Հայաստան՝ իրենց կրօնակից փոքրածիւ եզդիների
մօտ գաղթեցին և Ռուս կառավարութիւնից ստացան հողեր:
Նոքա Ռուսաց Հայաստանում բնակուեցին գլխաւորապէս Սի-
նակայ չքնաղ լեռների ձերպերում, Ջիւանլուի և Ղարանլուի
ձորերի մէջ (Թաքեալթու լեռների մօտերը), Աբարանում, և
Ղարսի շրջանում: Եզդի զիւղերի թիւը Ռուսաստանում 50—60-ի
կարող է հասնել (որից 20—25-ը Սինակում, 12-ը Աբարանում,
իսկ մնացեալը Ղարսի նահանգում: Ի դէպ է ասել, որ ինչ-
պէս մուսուլման նոյնպէս և եզդի բրդերի զիւղերը շատ փոքր
են լինում: Երբեմն նոցա զիւղերը 3—5 տանից բաղկացած են
լինում: Իսկ նոցա ընդհանուր թիւը մօտ 10,000-է: Մինչդեռ
ամբողջ Տաճկաստանում նոցա ընդհանուր թիւը 40—50,000-ի
կարող է հասնել (Միմիայն Ղանի վիլայէթում վերջին Ռուս-
թրքական պատերազմի ժամանակ պատրիարքարանի վիճակա-
գրութեան նայելով, նոցա թիւը մօտ 15,000-ի էր հասնում):

Իսկ ամբողջ եզդիների թիւը գուցէ մինչև 60,000-ի հասնի։ Գուցէ եւ ասոււմ, որովհետեւ Տաճկաստանում, այն էլ այնպիսի մի լեռնային ժողովրդի թիւը, որպիսին է քիւրդը, նոյն իսկ մօտաւոր ճշտութեամբ անգամ իմանալ անկարելի է, քանի որ ոչ պաշտօնական ստատիստիկա կ'սրող է գոյութիւն ունենալ օսմանեան պետութեան մէջ, և ոչ էլ քիւրդը ցեղապետ կամ կրօնապետ կհետաքրքրի իւր ցեղի թուահամարը ձեռք բերել։

IV

Այս ցեղը, որ գրեթէ բրիտաններին և մահմէդականներին խառնուրդ կարելի է համարել, իւր բնաւորութեան յատկանիշներով, աշխարհայեցողութեամբ և ինստինկտներով 2 կրօնների մէջ տեղ կարող է բռնել և հետևաբար եզդի բրդեր աւելի խաղաղ բնաւորութիւն ունին և աշխատանքի ընդունակ մարդիկ են, քան զիցուք արիւնոտ ռազատարկապորտ մուսուլման բրդերի զանազան գեղեր, բայց որպէս լեռնցի, վրէժխնդրութեան ոգին և առհասարակ բրդական հակումներ երբէք չի հանգիլ նոցա մէջ։ Նոքա զիտեն ամենակատաղի կերպով վրէժխնդիր լինել իրենց օջախի և ընտանեկան սրբութիւններ ոտնատակ անող վայրենի մուսուլման բրդերից և ֆանատիկոս Ռումիներից (տաճիկներից)։ Եզդիներ մուսուլման բրդերի նման բաժանուում են բազմաթիւ ցեղերի։ Եզդիական ցեղերից յայտնի են Ռըշանցի, Հաւէրցի, Հարրկցի, Սիպցի և այլն կոչուածներ, որոնցից իւրաքանչիւրն իւր առանձին ցեղապետն ունեւ, իսկ մի որեիցէ տեղ բնակուելիս կամ գաղթելիս միևնոյն ցեղի անդամներ սովորաբար միմեանց մօտիկ են բնակութիւն հաստատում։ Եզդիք նոյնպէս 2 դասակարգի են բաժանուում. բէկերի կամ աշիրաթների, և Ռիաթի կամ աշխատաւոր դասակարգի։ Վերջիններս իրենց բէկերի համար են աշխատում։ Նոցա կեանք և մահ աշիրաթների ձեռքին է։

Տաճկաստանում բացի Մակեդոնիայից, Հայաստանից, Ալբանիայից, Արաբիայից, բրդական բալմաթիւ գեղեր (Դէրսիմ-գիք, Մօսկցիք, Հարսնանցիք, Հայդարանցիք և այլն) ինչպէս նաև համեմատաբար աւելի փոքրիկ ազգեր—որպիսիքն են եզդիք, դիւրլիներ, թուրքմէներ, ջուլամէրկի ազատասէր բրիտաննայ ապրիք ¹⁾ և այլն. մի մի հնոցներ են, որոնք վաղ թէ

¹⁾ Ասորիք, որոնք գլխաւորապէս Զուլամէրկի, Գեաւառի

ուշ սպառնում են տակն ու վերայ անել հիւանդ պետութեան ողորմելի գահը: Ի հարկէ այս բոլորը տաճիկ կառավարութիւնն ինքը ամենից լաւ գիտէ, որի համար և չի կարող հաշտ աչքով նայել այդ անմխիթար տեսարանի վերայ, իսկ եթէ այս կամ այն հանգամանքներից—գիպլոմատիքական նենգ հայեացքներից դրդուած այսպէս ասած «գոստանում», կամ թէ չէ ուղղակի շոյում է նոցա ղեկավարներին տալով նոցա բարձր պաշտօններ և խոշոր հարստութիւններ—այդ բոլորն էլ միմիայն ժամանակաւոր քաղաքականութիւն է: Իրականութիւնն այս է, որ բոլոր ազգերն էլ Սուլթան-Համիդի «աչքի փշերն» են: Օսմանեան պետութիւնն երկար տարիների ընթացքում սպառնացել է այն բոլոր յանգուզն հպատակներին (լինին դոքա քրիստոնեայ կամ այլ կրօնի)—որոնք չեն ուզում ճանաչել, որ «բացի ալլահից, ուրիշ ալլահ չկայ, և բացի Արդիւլ-Համիդից ուրիշ փաթիշահ չկայ»: Տաճկական այս անբարոյական սկզբունքին, այս նողկալի հաւատամքին զոհ են գնացել և շարունակուում են գնալ ոչ թէ միայն քրիստոնեաներ—քեաֆիրներ,

եւ մասամբ Շատախի բարձրաբերձ լեռների եւ խոր ու պտուտակաւոր ձորերի ահարկու եւ աննուաճելի դիրքերումն են ապրում, պատերազմասէր եւ քաջ խաշնարած մի ժողովուրդ են: Արքա բոլորն էլ զինուած լինելով հին եւ նոր սիստէմի զէնքերով, կատարեալ պատիժ ու պատուհաս են դարձած հարեւան քրդերին եւ մինչեւ անգամ տաճիկ զաւթիաներին: Ինչպէս հաստատում են, պատերազմի դաշտում ասորիք կարող են մինչեւ 20—25,000 հրացանաւորներ դուրս բերել:

Նոցա հոգեւոր եւ մարմնաւոր պետը, ինչպէս նաեւ պատերազմի դաշտի հմուտ եւ քաջ սպարապետը կոչւում է մար—Շիւսոն (բառացի—պ. Պետրոս): Ասորոց մար—Շիւսոնի հետ հայոց կողմից բարեկամական յարաբերութիւն է հաստատում ա. անգամ երջանկայիշատակ Ներսէս ե. աշտարակցին: 1880 թ. մար. Շիւսոնը կրկին անգամ Վան գնալով (ա. անգամ լինում է 1856 թ.), հայոց առաջնորդարանում փառաւոր կերպով հիւրասիրւում է: Կիսանկախ ասորիք այժմս կառաւարւում են իրենց Մելիքներով, եւ նոցա թիւը հայկական այս գաւառներում մօտ 100,000 ի է հասնում: 1843 թ. քրդերը քաջաբերուած տաճիկ կառավարութիւնից սաստիկ կերպով ջարդ են տալիս ասորիներին—կռուող տղամարդկանց բոլորին կոտորելով, իսկ երեխաներին էլ բռնութեամբ թլպատելով մահմեդական են դարձնում:

Այդ օրուանից լեռնային ասորիք բաւականին ընկճուած են: Ասորիք շատ են համակրում հայերին:

այլ և հապարաւոր անմեղ եզդի աղանդաւորներ և մինչև անգամ բազմաթիւ մուսուլման բրդեր (Սուլթան-Մահմուդի օրով — որ սաստիկ ատոււմ էր բրդերին) — որոնց այժմս դիպումատ Համիդը շոյում է:

Եզդիների ա. կոտորածը լինում է 1838 թ. տաճիկների ձեռքով: Եզդիներից ոմանց բարբարոսաբար կոտորում են, ոմանց բռնի մահաճգապան են դարձնում. իսկ այն մեծագոյն մասը, որոնց յաջողում է պրերում թագնուել, բոլորին էլ տաճիկ կառավարութիւնը սիրուն կերպով ձխով խեղդել է տալիս: Այս կոտորածը տեղի է լինում Միջագետքի դաշտաբնակ եզդիների մէջ, որով տաճիկ կառավարութեանը յաջողում է նուաճել դաշտաբնակ եզդիներին: Իսկ Սինջարի լեռնական եզդիներ մինչև օրս էլ կիսանկախ են ապրում: 1892 թ. սկսւում է եզդիների Բ. պաշտօնական կոտորածը, պաշտօնական եմասում, որովհետև եզդիները յաճախ՝ շատ անգամ նոյն իսկ ամբողջ զիւղերով զոհ են գնացել տաճիկ և մուսուլման բրդերի անարգ զէնքերին: Եզդիների այս վերջին աղէտալի կոտորածը որ տեղի ունեցաւ նոյնպէս Մուսուլից ոչ հեռու գտնուող Բաատ լիւմ և Սինջար լեռան շրջակայքում՝ տեւում է ամբողջ 3 օր, որի ընթացքում ահագին քանակութեամբ եզդիք տաճիկաց չարաբաստիկ սրերին զոհ են գնում, իսկ ազատ մնացածներն էլ զրկւում են միակ ապրուստի միջոցներից — իրենց սիրելի անասուններից և հոգերից: Մահաճգապանների կողմից անխնայ կերպով ամեն ինչը կողոպուտի, բռնաբարման, հրոյ և սրի ճարակ է դառնում: Կոտորածի ժամանակ առանց հասակի և սեռի խորութեան զոհ են գնում թշուառ եզդիքը տաճիկական անլուր բարբարոսութիւններին: Եզդիների կոտորածներէ միակ պատճառն այն է եղել, որ ֆանատիկ մահաճգապան շեխերի՝ եզդիներին մահաճգապանացնելու — զղուելի պրոպագանդան յաջողութիւն չի գտել: Իսկ կոտորածից յետոյ էլ թէպէտ և դաշտաբնակ եզդիները արտաքուստ իսլամութիւն ընդունեցին, բայց ծածուկ մինչ հիմայ էլ իրենց նախնիքների բազմաչարքար աղանդն են դաւանում: Կոտորածի ժամանակ եզդիների մի ստուար մասն էլ ապաստան գտնելով Սինջար լեռան բարձունքների վերայ գտնուող իրենց արիւնակից լեռնցի եզդիների մօտ, անսպասելի դիմադրութիւն ցոյց տուին տաճիկաց կառավարութեան կանոնաւոր զօրքերին: Այս հերոսական կռիւը տեւում է մինչև 1893 թիւը:

Ինչպէս առհասարակ բոլոր քիւրդ ցեղեր, նոյնպէս և եզ-
դիներ միւս մահադական ազգերի նման իրենց «մուսուլման»
կամ «եզդի» կրօնական անուն տալ չգիտեն։ Դիցուք մի մու-
սուլման կամ եզդի քրդու թէ հարցնելու լինես թէ դու ով
ես, նա կպատասխանէ որ ես «քիւրդ եմ» և երբ հետաքըր-
քուես թէ ինչ քիւրդ ես, նոր կպատասխանի որ մուսուլման
կամ եզդի քիւրդ եմ։ Այսպէս էր մինչև վերջին տարիներ,
բայց հայերի տաեւութիւնը դէպի մուսուլման քրդեր զարգա-
նալով, այլ ևս եզդիներ այնքան էլ իրենց «քիւրդ եմ» անունը
պարծանքով չեն տալիս։ Մանաւանդ այդ բանը նկատելի է
ռուսահայտակ եզդիների մէջ, որ այսպէս թէ այնպէս հայե-
րից շատ կախում ունին։ Դա մասամբ ցոյց է տալիս, որ կրօ-
նական ոգին շատ թոյլ է արմատացած քիւրդերի—լեռների
այդ արծիւների մէջ, որ նոքա մինչև օրս էլ ոչ կրօնական ազգ
են եղել և ոչ էլ սիրում են կրօնական այս կամ այն հարցի
վերաբերեալ վիճաբանութիւններ—ինչպէս միւս մոլեռանգ բո-
լոր մուսուլման ազգեր։ Իսկ եզդիների՝ յամառութեամբ իրենց ա-
ղանդը պահպանելու միակ պատճառը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ա-
ւանդական նուիրագործուած մի սրբութիւն, մի թասիր, մի նա-
մուս—որ միշտ իրենց յիշողութեան մէջ թարմացնում և ոգե-
ւորում են իրենց զիւցազներգութիւնների մի շարք սիրելի հե-
րոսների անուններ... արիւն... կոիւ... և այլն։

Եզդիները չունին նոյնպէս ոչ գիր և ոչ դպրութիւն։ Մի-
այն հազիւ Միլլագետքի հոգևոր պետեր—կաւալներ մի քիչ
արաբերէն գիտենան։ Նոքա ունին միայն հարուստ ֆանտաստիկա-
կան երևակայութիւն, որով հիւսում և զարդարում են իրենց բա-
նաւոր զիւցազներգութիւնները, զիւցազներգութիւններ, որոնց
մէջ մեծ գեր են կատարում տիտանեան ոյժեր, գերմարդկային
քաջագործութիւններ և օջաղի սրբազան աղատներ—սովորու-
թիւնների համար մեռնող ջահէլ ջիւան հերոսներ։ Նոքա հե-
րոսների բաղդաւորութիւնը նամարդ ոսոխից վրէժ լուծելու, ցե-
ղական նուիրագործուած աղատներ սրբութեամբ կատարելու,
դէպի թոյլ, դէպի անօգնական մեծահոգի վերաբերուելու և
պաշտպան հանդիսանալու մէջն է կայանում։ Նոքա խաշնարա-
ծութեան կամ երկրագործութեան ժամանակ երգում են իրենց
նախորդների մեծագործութիւնները, գովում են դիցուք Հերոս
Ջաւոյին կամ Մատոյի քաջագործութիւններ, թէ ինչպէս նա
կարողացաւ նժոյգի վերայ նստած, հեռաւոր տարածութեան

միջից հրացանի գնդակն ուղղակի թշնամու կրծքումը խրել։ Կամ
ինչպէս վիճուած հերոսը ուխտում է ձիու վերայ շարաթներով
սար ու ձոր ընկնել, մինչև կարողանայ գտնել և վրէժ լուծել
ցեղական սրբութիւններ ոտի տակ անող անամօթ թշնամուց։
Երբեմն քրդական դիւցազներգութիւնների մէջ—ինչպէս մի
հմուտ էսթէտիկ հանձարի ստեղծագործութիւն, շնչում է բըն-
քշութիւն, սէր, տենչանք, վիշտ, թախիծ և այլն։ Նորա երգում
են թէ ինչպէս իրենց պաշտելի հերոսը մարտի ասէղ դաշտում
թշնամու մի քանի դիեր գետին փռելուց յետոյ, ինքն էլ է
այդ անհաւասար կռիւում վեր ընկել, իսկ նորա բազմաթիւ
վերբերով ծածկուած արիւնամաթախ դիակը լուսնեակ զիշերին
մատաղահաս քրդուհիք բլրի գլխին դրած և չորս կողմից շըր-
ջապատած՝ քաղած ծաղիկների արմատներից և արցունքի կա-
թիլներով շաղախած նիւթերից սպեղանի պատրաստելով—իրենց
ջէհել-ջիւան հերոսին անպայման բժշկել են դանկանում։ ¹⁾
Որքան քաջ և վեհանձ տղամարդ քրդական դիւցազներգու-
թիւններում կսիրուի, կպաշտուի, նոյնքան թոյլ, նամարդ—ա-
պերախտ տղամարդը կտուժէ կանարգուի ամբօխից և սոսկալի
անմխիթար վախճան կունենայ։ Նորա առհասարակ սիրում է
յարգում են բոլոր քաջ տղամարդկանց—լինի դա թէկուզ ի-
րենց ռեբրիմ թշնամին, իսկ նոցա՝ խաշնարած լեռնցուն սովոր
աւելորդապաշտութիւններ և նախապաշարումներն էլ—որոնց
քրիստոնէական և մահմեդական նախապաշարումների խառնուրդ
կարելի է համարել—նորից փայլում է պատերազմական ոգով։
Եզդիներ որպէս արեւելցի նահապետական մի ժողովուրդ
վերին աստիճանի հիւրասէր են և պարզ։ Նորա տուն-օջաղը ա-
մին մի րոպէ բաց է «Աստուծոյ հիւր»-ի առաջ։ Թէկուզ եզդու
ամենաոխերիմ թշնամին լինի՝ երբ իւր սրբազան օջաղն է ընկ-
նում՝ այլ ևս վրէժխնդիր լինել կամ նոյն իսկ հիւր չընդունել
մեծ նամարդութիւն—գածութիւն է համարում։ Այդ դէպքում
եզդին ժամանակաւորապէս ամէն ինչ մոռանալով այդպիսի

¹⁾ Յառաջ եմ բերում Реклю-ի Всеобщая география-ից եզ-
դիների երգերից, հետեւալ տողերը «Շակալը դուրս է բերում
դիակներ, նա յարգում է կեանք, իսկ փաշան միմիայն երիտա-
սարդների արիւն է խմում։ Թող անիծուի այն մարդը, ով երկու
սիրող սրտերին միմեանցից կբաժանէ. Թող անիծուի այն մարդը,
ով խղճահարուել չգիտէ։ Գերեզմանը իւր մէջ ամփոփուածին
չի վերադարձնի, իսկ բարձրեալ հրեշտակը կլսէ մեր հառաչանքը»։

Հիւրին պարտաւոր է որպէս «Աստուծոյ Հիւր» ընդունել, և ոչ որպէս թշնամի: Իսկ իւր օջաղից էլ զուրս գալուց յետոյ պարտաւոր է եզդին (ինչպէս նաև մուսուլման քիւրդը) իւր Հիւրի ճանապարհորդութեան համար որոշ դիւրութիւններ տալ:

Եզդիների հիւրասիրութեան մասին եւրոպական մի քանի ճանապարհորդներ շատ աննպաստ կարծիքներ են յայտնել, բայց դա միմիայն իրենց կրօնական նողկալի պրոպագանդայի յաջողութիւն չգտնելու պատճառով է յառաջ եկել:

V

Եզդիներն էլ, ինչպէս մուսուլման քրդերը, կառաւարվում են իրենց ցեղապետներով. նոքա՝ միմեանց հետ ունեցած կոհնների և վէճերի ժամանակ շատ սակաւ են կառավարութեան միջամտութեան դիմում: Սովորաբար նոցա դատերը գեղապետի վճռով է վերջանում: Ցեղապետն իւր ստորադրեալ քրդերի անսահման պետն է և նորա խանդան—ցեղական աշտաններով կայացրած վճռին իւրաքանչիւր եզդին ամենայն ճշտութեամբ պարտաւոր է հնազանդուել: Նա վայելում է իւր ցեղակիցների անսահման յարգանքը:

Ռուսահայտակ եզդի-քրդեր իրենց գլխաւոր կրօնապետ «շեխ-արարից» զատ (որ նստում է Աբարանի Միրազ եզդի գիւղում) ունին և իրենց առանձին առանձին ցեղապետները: Սինակի եզդիների ցեղապետ համարւում է Հասան աղայի որդի Ուսուֆ բէկը, իսկ Աբարանում՝ Խալիլ-բէկի որդի Կուլի բէկը:

Սինակի հռչակաւոր Հասան-աղան Ռուս-քրթական պատերազմի ժամանակ մեծամեծ ծառայութիւններ մատոյց Ռուսաց բանակին,—Բայազիդի պաշարման ժամանակ, որի համար և նա վարձատրուած էր ռուսական բարձր չիններով: Հասան աղան վերջին տարիներս վախճանուելով, նորա տեղն է անցած իւր որդի Ուսուֆ բէկ, որ մօտ 30—35 տարեկան մի համակրելի անձնաւորութիւն է: Ուսուֆ-բէկը սովորել է Գէորգեան—Ճեմարանում-հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսի օրով, բայց զանազան պատճառներից ստիպուած գ. թէ դ. դասարանից դուրս է եկել, նա խօսում է հայոց լեզուն մաքուր գրականական բարբառով: Պատմում են, որ Հասան աղան մի վերին աստիճանի բարի և խելօր անձնաւորութիւն է եղել: Նա երկար տարիներ

Հայրաբար խնամել է իւր սիրելի ցեղակիցներին, որի համար էլ երախտագէտ եղբիւնք մեծ պատկառանքով և ափսոսանքներով են յիշում իրենց թանկագին ցեղապետի կենդանութիւն և իրենց անփոխարինելի կորուստը։ Իսկ այժմս մեծ յարգանք և սէր են տածում դէպի նորա զաւակները։ Քիւրդերն ընդհանրապէս չափազանց երախտագէտ են դէպի իրենց երախտավատոյցներ։ Նոցա չէհէլ-անփորձ ցեղապետները՝ թէկուզ որրան էլ անընդունակ գտնուին դէպի իրենց ստանձնած պատասխանատու պաշտօնը, այնուամենայնիւ շատ ներողամիտ են դէպի իրենց երիտասարդ ցեղապետը—ի նկատի ունենալով որ իրենց ցեղապետը հասակն առնելով փորձառութիւն ձեռք կրերէ և իւր ցեղակիցների պաշտպան կհանդիսանայ։

Հասան աղան, ինչպէս ժամանակակից պահանջներն հասկացող մի խելօք անձնաւորութիւն, ցանկանում էր իւր խաւաք և խաշնարած ժողովրդի մտաւոր հորիզոնը բարձրացնելու և ինչպէս պատմում են, քանիցս դիմել է յարգելի պրօֆ. Եղիազարեանցին, որպէս զի եղբիւների կեանքին յարմարեցրած ապագայ եղբիական նոր բացուելիք դպրոցների համար մի ծրագիր պատրաստի։ Բայց դժբաղդաբար ինչ ինչ պատճառներից դրդուած այս համակրելի դիտաւորութիւնը անկատար է մնում։

VI.

Ռուսական կառավարութիւնը մօտից ուսումնասիրած լինելով եղբիւների խաղաղ բնաւորութիւն և աշխատանքի արդար ձգտումները, բնականաբար չէր կարող անտարբեր աչքով հանդիսատես լինել նոյն իսկ ուսման և կուլտուրայի նշոյլներ ցոյց տուող մի բուռն ժողովրդի, և ահա եղբիւների կեանքին մօտիկ ծանօթ մի քանի պաշտօնական անձնաւորութիւնների միջամտութեամբ 1902 թ. թոյլտուութիւն է ստացում ուսութեւր քական սահմանադիւտում գտնուող Ջոռ կոչուած եղբի գիւղում արքունական ծախսով Ռուսաց տարրական դպրոցների ծրագրով մի դպրոց հիմնել։ Դպրոցի շինութեան համար գանձարանը 15,000 ռ. է յատկացրել և շուտով սկսուելու է դպրոցի երկարկանի շինութիւնը (երեքի այժմս արդէն շինուած է)։ Յիշուի, որ այս դպրոցի հաստատութիւնը մի շատ ուշագրաւ դէպք է, որովհետեւ դա բ. քրդական դպրոց կարող է լինել (ա. որ բացուել է վերջին տարիներումս, գտնուում է Աբարանի

Պոնդադսազ եղդի գիւղում), այն էլ ոչ թէ միայն Ռուսաստանում գտնուող քրդերի, այլ և աշխարհումս գտնուող բոլոր քրդերի համար, Ի սրտէ ցանկանում ենք մեր հարեան եղդիներին կատարեալ յաջողութիւն, բաղաքակրթութեան այս առաջին քայլի հաճելի ասպարիզում: Լիայոյս ենք, որ եղդի քրդերը ցոյց կտան աշխարհին, որ մարդասպանութիւնից և կողոպուտից զատ իրենք էլ ընդունակ են կրթութիւն, ուսում և գիտութիւն ստանալու՝ ինչպէս իրենց հարեան հայեր և ուրիշներ— լինի դա թէկուզ կրէական քայլերով:

Եղդիներն իրենց ցեղապետներին և կրօնականներին ըստ չափու կարեաց Վի որոշ նուէր են յատկացնում: Այդպիսի նուէրներ դրամից զատ երբեմն լինում են ոչխար, իւղ, պանիր և այլն: Նուէր հաւաքելու են գալիս նոյնպէս Միջագետքի՝ նուցա կրօնապետներից կաւալ կոչուածներ: Վաւայների մուտքը ոռոսահայտակ եղդիների մէջ հայկական և եղդիների կոտորածներից յետոյ ծածկաց կառավարութեան կողմից խստիւ արգելուած էր: Իսկ այս վերջին 3 տարին, նորից սկսել են նոքա Ռուսաստան անցնել:

VII.

Եղդի տղամարդկանց դէպի կանայք ունեցած սիրալիր վերաբերմունքը, իսլամական ազգերի հետ համեմատած, շատ բարձր է կանգնած: Եղդիների՝ ինչպէս նաև միւս քիւրդերի մէջ, կին կամ աղջիկը տղամարդկանցից ծածկուել չգիտէ (բացառութիւն են կազմում նորահարսներ), տղամարդու ստրուկը չէ: Քրդուհիք ատում են երկչոտ, փոքրոգի տղամարդկանց: Յաճախ եղդուհիք ճակատամարտերում մասնակցութիւն են ցոյց տալիս տղամարդկանց և մինչև անգամ հերոսութեան կողմից յետ չեն մնում իրենց քաջտղամարդկանցից: Եղդիների մեկամազ ձուտ երգերի մէջ հերոս եղդուհիների թիւը տասնեակների է հասնում: Եղդուհին իւր ազատ կամքով սիրած քաջ տղամարդի (նոցա իդէալը քաջ տղամարդն է) հետ կարող է ամուսնանալ, հակառակ դէպքում ծնողների առարկութիւն և զանազան ասէփոսէներ առ ոչինչ համարելով, սիրած երիտասարդի հետ իւր հայրենական տանից փախուստի կտան: Այդ դէպքում երիտասարդ զոյգերը իրենց աւելի ապահով զգալու համար, ցեղի ամենաքաջ տղամարդի օջաղն են ձգում, որը պարտաւոր է հնա-

րաւորութեան չափ պաշտպան հանդիսանալ իւր սրբազան օրադէն ընկնող զոյգերին, իսկ աղջկայ և տղամարդի բարեկամներին մէջ անխուսափելի դարձած արինհեղուծիւնների առաջ առնել (որովհետեւ բրդի աղջիկ փախցնելը մեծ անպատուութիւն է համարուում)—յատկացնելով տղայի բարեկամներից վեր առած մի որոշ գումար կամ անասուն, աղջկայ բարեկամներին: Հայաստանում բնակուող եղբիւների մէջ ինչպէս թշուառութիւնը, նոյնպէս և բազմակնութիւն տարածուած է, հոգեւորականներ միայն ասում են իրաւունք ունին մի քանի կին պահելու: Եզդուհիք սիրում են թանկագին զարդարանքներ և գունաւոր պայծառ զգեստներ: Նոքա ունին մեծ և արտայայտիչ աչքեր, սիրուն ունքեր, արծուաքիթ, ջղոտ իրան: Ամենից շատ սիրում են նոքա մազերի բազմաձիւղ հիւսեր: Եզդուհիք (ինչպէս նաև տաճկահայ գիւղացի աղջիկներ) քանի աղջիկ են, իրենց զուգաները միայն ֆէսով են ծածկում, իսկ հէնց որ ամուսնանում են, նոր սկսում են իրենց զուգները բարակ շղարշով (եպոմայով) կապել: Եզդուհիք չափազանց աշխատասէր են և ուժեղ. նոքա ֆիզիքական աշխատանքի ժամանակ երբէք յետ չեն մնայ իրենց տղամարդկանցից: Հետաքրքիր է տեսնել, թէ ինչպէս աշխատասէր քրդուհին ամուուայ ամենաշոգ եղանակին սարի զաւակներ իրենց սիրասուն եայլաններից զէպի մօտակայ քաղաք կամ գիւղ իւղ, պանիր, մածուն կամ մի որևիցէ կանաչեղէն ծախելու գնալիս, միաժամանակ և իւր բարձած եզն է բշում, և իւր խուրջու մէջ դրած կամ եզի վերայ կապած երեսային է խնամում և թէ ձեռքի վերայ փաթաթած թելն է մանում ու երգում: Վատարեալ երջանկութիւն. . . թէ որքան եղբի կամ մուսուլման քրդեր ընտանեկան պատուասիրութիւն ունին, նոքա անաղարտութեան խիստ նախանձախնդիր են, դուրս ամենափայլուն ապացոյց կարող է լինել այն՝ որ մինչև օրս երբէք տաճկաց մեծամեծ պաշտօնեաներ չեն կարողացել կամ չեն համարձակուել քիւրդ աղջկան իրենց զուգելի հարէմ տանել, ինչպէս յաճախ չէրբէզուհիներին են տանում:

VIII.

Եզդի քրդերն անհամեմատ աւելի շատ երկրագործութեամբ են պարապում (օր. Սբարանի, Հիրակի րրդեր արդէն հրաշալի կերպով սկսել են երկրագործութեամբ պարապել)—քան մահ-

մեղական բրդեր, Բայց չնայելով այդ հանգամանքին. այնուամենայնիւ քիւրդը երբէք անասնապահութիւնից և Հայաստանի գեղածիծաղ լեռներ բարձրանալուց ձեռք չի բաշում: Առանց լեռների նոքա իրանց կենդանի մեռածներ են համարում: Եղդիներն սկսում են լեռներ բարձրանալ մօտաւորապէս մայիսի վերջերից, իսկ օգոստոսի վերջերը իրենց տներ վերադառնալով սկսում են «կալ ու կուտով» կամ տնային զանազան աշխատանքով զբաղուիլ:

Պարելի է ասել, որ ընդհանրապէս եզդիք հայ և թուրք գիւղացիներից տնտեսապէս աւելի ցածր աստիճանի վերայ են կանգնած: Դորա պատճառը մասամբ նոցա բնակավայրերի խիստ կլիման է, որ տարածուած լինելով Հայաստանի բարձրաբերձ լեռների սարահարթերի վերայ, չեն կարող նոցա զանքերը ձիւնից, գրտից և քարերից առատ բերք ստանալ, և թէ բացի մի բանի հացաբոյսերից (գլխաւորապէս գարուց), լեռներում ոչ մի բոյս չի կարող աճել: Մնում է նոցա ապրուստը միմիայն խաշնարածութեան վերայ, որ տարաբաղտաբար շատ անգամ ձեան երկարանալու ու դարման չճարուելու կամ զանազան վարակիչ հիւանդութիւնների պատճառով, խեղճերի սիրելի անասունները, նոցա աչքի լոյս աչիկ կենդանիներն ամբողջովին կոտորուում են: Այսպիսով եզդին զրկուելով նիւթական մի բանի անհրաժեշտ կարիքներից, նոքա վերջին տարիներս նոյնպէս սովորել են պանդխտութեան գիմել—իրենց առօրեայ ցաւերը հոգալու համար մի բանի սև կոպէկներ աշխատելու: Առ այժմս նոքա Թիֆլիս և մասամբ էլ Բաթում են պանդխտութեան գիմում և սովորաբար՝ ջրկրութեամբ կամ բռնակրութեամբ են զբաղւում: Ինչպէս ասացի, նոքա տնտեսապէս հայ գիւղացիներից աւելի անմխիթար դրութեան մէջ դտնուելով, ահագին քանակութեամբ եզդիներ (ինչպէս և մուսուլման բրդեր) իրենց հարեան զիւղերն են թափւում, գիւղական մի որեւիցէ աշխատանք ձարելու: Դորա համար մինչև օրս էլ հայ գիւղացու ամենահմուտ խաշնարածը, հորթարածը, մշակը, աղախին և այլն, բոլորն էլ եզդի կամ մուսուլման բրդերն են: Պարզ է, որ հայերի հետ ունեցած այս մշտական շփումը, պէտք է ստեղծէր փոխադարձ սէր և սերտ յարաբերութիւն: Այդ պատճառով էլ այժմս գրեթէ բոլոր եզդիներն էլ դիտեն հայ լեզուն, ծանօթ են հայի սովորութիւնների, նիստ ու կացի հետ և այլն: Նոցա զանազան հայ գիւղական բարբառներով աղաւաղուած խօսակ-

ցութիւնը ուղղակի մարդկանց ծիծաղ միայն կարող է յառաջ բերել:

Եզդի տղամարդկանցից շատերը լինելով Թիֆլիս, Բաթում, Ինչպէս և գտնուելով մեծաւ մասամբ ոռոս-թրքական սահմանագլուխներում (որովհետեւ եզդի զիւղերի մեծ մասը սահմանագլխի վերայ է գտնուում), չի ունենալով սահմանապահ զինուորների հետ, նոքա սկսել են սովորել մինչև անգամ ոռուսերէն և վրացերէն լալթայ-բալթայ: Ուրեմն ոռուսահայատակ եզդիները հայերէն և թուրքերէն լեզուներից զատ զիտեն բիչ ու միչ ոռուսերէն և մասամբ վրացերէն լեզուներ:

IX

Այս հետաքրքրական գեղը, որ միշտ խորին ուշադրութեան արժանի է, որքան մօտիկից նայում և ուսումնասիրում է մարդ, այնքան համոզւում է, որ դոքա (ինչպէս և մուսուլման քրդերի մի քանի գեղեր) կրօնափոխ եղած և կիսավայրենացած հայեր են, որոնք Հայաստանի քաղաքական անկումից յետոյ լեռներում ապաստան գտնելով, խառնուել են լեռնային ելուզակների հետ, այդ քանի ամենաանկաշառ ապացոյց կարող է լինել մանաւանդ եզդիների և միւս մուսուլման քրդերից մի քանի գեղերի հայկական տիպը, նոցա սովորութիւնները, հայերի հետ համահաւասար կերպով մատաղներով և բոլրիկ ոտքերով հայ սրբավայրեր և ուխտատեղիներ ուխտի գնալը, խունկ ու մոմ ծխելը, ծովու պաս (գլխաւորապէս ս. Սարգսի և ս. Գէորգի) պահել, հայ հոգեորականներին պատուով ընդունելը ¹⁾, հայերին յարգել և այլն: Աւելի մօտիկ են հայերին եզդիների և մուսուլման քրդերի մանաւանդ անուական ցեղերը, որոնք իրենց վեհանձնութեամբ և անուական գիմնագծերով կարծես հայ նախարարութեան կիսավայրենացած շարունակութիւնը լինեն: Ընթերցողը թող չզարմանայ, եթէ ասեմ որ եզդիները հայկական հարցով և հայ «ֆիդայու» կեանքով աւելի շատ են հետաքրքրւում, քան հայերիցս շատերը: Անհնարին քան է, որ եզդին իւր բարեկամ հային տեսնելիս

¹⁾ Ասում են, որ եթէ եզդիներ Յիսուսի անունով անի-ծուին, իրենց մեղքերը բաւելու համար պարտաւոր են 40 օր ապաշխարել:

Հայկական հարցի վերաբերեալ մի քանի կիսակտուր տեղեկութիւններ չպահանջէ: Ինչպէս մի քիչ վերև յիշեցի, նորա ամենայն ջերմեռանդութեամբ համակրում են հայ սրբերին և ուխտատեղիներին: Օրինակ Սինակի եղբիների ամենաթողութեանց արեւմտեայրը ռուս-թրքական սահմանագլխում գտնուող Զոռայ հոգևակուր հայկական կիսաքանդ վանքն է, որ գտնուում է համանուն եղբի գիւղում: Մեծ երկիւղածութեամբ են վերաբերում քրդերը դէպի Աբարանի և Հիրակի «Ալաջա» լեռան փէշերքի վերայ գտնուող բազմաթիւ հայ կիսակործան վանքեր և Արագածի հարաւային լանջերի վերայ գտնուող Գօշ-Մխիթարի վանքը:

Զոռայ վանքը կիսաքանդ դրութեան մէջ գտնուելով, հայերի կողմից ոչ ոք չի բնակւում, միայն եղբի ժամկոչներ — ինչպէս նաև համայն գիւղացիք ամենայն երկիւղածութեամբ և սիրով պահպանում և մաքրում են վանքը, իսկ կիրակնաժողովներին անպայման վանքի ձիթէ ճրագները վառ պէտք է պահեն:

Զոռայ վանքի ուխտը լինում է Վարդափառի տօնին, որտեղ բազի բաղնիքի հայ (գլխաւորապէս Սուրմալուի գաւառից) և եզգի ուխտաւորներից, ահագին քանակութեամբ մուսուլման քրդեր և մինչև անգամ սահմանագլխի տաճկաց զինուորներ և սպաներ են հաւաքւում:

Ա. ԳԻՒՐԶԵԱՆ

Մոսկուա

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԶՐՈՅՅՆԵՐ.

Սրանից հազարաւոր տարիներ առաջ, Գանգէսի սրբազան-ափերին, հնդիկ փիլիսոփաները խորասուզուած յանդուգն մտա-ծութիւնների մէջ, կեանքի, տիեզերքի, իրերի, Աստուծու և հո-գու մասին, մի մեծ-տիեզերական գիւտ արին: Մի զիւտ, որ իւր ահռելիութեամբ մեր ամենօրեայ փորձերին արմատօրէն հակասում է: Այդ կրօնաւոր փիլիսոփաները գտան, որ աշխարհը գոյութիւն չունի, այլ միայն հոգին, միայն մարդկային գի-տակցութիւնը:

Իրանց մտածման էքստազի մէջ նրանք մոռացան իրանց տեսածը, լսածը, կերածը և չօչափածը, նոքա յայտարարեցին և ուրացան իրերի գոյութիւնը և ամբողջ աշխարհը հրատարա-կեցին երևակայական:

Մարդկային միտքը այդպիսի մի հսկայական սխալ գուցէ երբէք չէր գործել: Պուլտուրայի ամենաստոր աստիճանի վերայ կանգնած պապուսը և տիեզերքի օրէնքները քննող ու պարզաբանող հանճարը միաժամանակ հակառակ պիտի լի-նին այդ մոլար մտքին:—Ի՞նչպէս թէ չկայ աշխարհը. հապա ա-րևը, որ ամեն օր մեր աչքերով ենք տեսնում, հապա աստե-ղադարդ երկինքը, ապա մայիսուայ բնութեան հրաշալիքը կամ ձմեռնային բուքի արհաւիրքը, ապա ձիւն ու կարկուտը, անձ-րեն ու տարափը, ապա հսկայափառ, ալեգարդ Հիմալայի կա-տարները և սոսկալի, կիզիչ Սահարայի աապր, վերջապէս մեր անձը, մեր եսը, մեր ուրախութիւնն ու քրքիջը, մեր ահն ու սարսափը, ի՞նչպէս կարող է այս ամենը երևակայական լինել, ինչպէս կարող է սա գոյութիւն չունենալ:

Այդ է մանուկ երևակայութեան հակաճառութիւնը: Տես քեզ ինչպէս կպտտասխանէ գիտունի հանճարը, որ իւր գրա-սենեակում նստած, ապաւինելով լոկ արտաքին օրէնքների ան-չեղ ուսումնասիրութեանը, գուշակում է ապագան. նախօրօք յայտարարում է անծանօթ տարրերի գոյութիւնը, կանխօրէն ու-

ըռչում է երկնային մարմինների խաւարման օրը, ժամը, տեղը և վայրկեանը... լծում է էլեքտրականութիւնը, կառավարում է բնութեան ուժերը, ճանաչում է այդ ուժերի նիւթն և էութիւնը, հեռադիտակով զինուած, կարգում է երկնային մարմինների ընթացքը և մանրադիտակի մէջ բաց է անում մի ամբողջ նոր աշխարհ, որ անտեսանելի է մեր հասարակ աչքին: Այդ գիտնականը քեզ և հնդիկ փիլիսոփային ապուշ կանուանէ, եթէ մի վայրկեան, մի բոպէ կասկած յայտնես արտաքին իրերի գոյութեան մասին և մոլորուած ինչոր մի հոգու գոյութեամբ յափշտակուես: Հոգի, որ ոչ ոքին չի երևացել, որին ոչ ոք չի տեսել, չի շօշափել, փորձի և քննութեան ոչ ոք չի ենթարկել, որը ոչ քիմիական անալիզների է ենթարկւում ոչ ֆիզիքական չափ ու կշիռների...

Դա մի խելառ միտք է, մարդկային բանականութեան մի ցաւալի սխալը, ուրանալ ակներևը, իրականը, և ենթադրել ինչ որ մի երևակայական գրեթէ զառանցական աշխարհ:

Հնդկաստանի տաք ու բոցավառ կլիման, հարաւի բնութիւնը իւր վայրենի փարթամութեամբ Հիմալայի հրաշալի կատարները, սրբազան Գանգէսի կապոյտ ալիքները և կրօնական էքստազով վառուած երևակայութիւնը միայն կարող էին մի այդպիսի ցնորալի միտք արտադրել: Մի պահ ու սառնարիւն միտք, մի ճիշտ և հաստատուն տրամաբանութիւն չի կարող համակրել մի այդպիսի անկայուն կարծիքի:—

Սև զորան հակասում է ներկայի գիտութիւնն իւր բոլոր փարթամութեամբ: Բնական գիտութիւնները, որ այսօր առաջադիմութեան հսկայական քայլեր են արել, պարտական են այն հասարակ իրողութեանը, որ կայ արտաքին աշխարհ. այդ աշխարհը կառավարւում է որոշ օրէնքներով և հէնց այդ օրէնքների ուսումնասիրութեանն է նուիրուած մեր իմացականութիւնը: Նրբ մենք քննում ենք մի երևոյթ, ճանաչում ենք նրա առաջանալու պայմանները, որոշում, գտնում ենք նորա պատճառական առնչութիւնը մնացեալ երևոյթների մէջ, դրանով մենք գործ ունինք միմիայն արտաքին աշխարհի հետ, ճանաչում ենք միայն արտաքին երևոյթների փոխադարձ յարաբերութիւնը: Այդ է բնական գիտութիւնների ծուծն և էութիւնը:

Գտնել տիեզերական երևոյթների մէջ թագաւորող կապը, ցոյց տալ նրանց պատճառական անհրաժեշտութիւնը, բոլոր

երևոյթների բարդութիւնները լուծել, հալել մի արմատական երևոյթի մէջ, որ ծնող ու բղխող է բոլոր մնացեալին, ահա բնական գիտութիւնների նպատակը: Նրա արևը ցոլում է երկնքում և ովկիանոսը մոնչում է կատաղութեամբ, երբ մանկան չրթին անմեղ ժպիտն է խաղում և կուսի սիրտը մի անորոշ տենչանք է մորմոջում, այդ բոլորը բնագէտ-փիլիսոփան մի տիեզերական ընդհանուր օրէնքով է ուզում բացատրել. ամեն ինչ նիւթ է, ամեն ինչ ոյժ է. և այդ ամենը նիւթի մասնիկների շարժում. թէ՛ մանկան ժպիտը, թէ՛ կոյսի տենչանքը թէ՛ արևի ճաճանչը կամ ովկիանի մոռնչը... արդիւնք են նիւթի շարժման...

Ձկայ մի այլ աշխարհ՝ բացի արտաքին աշխարհից, չկայ մի այլ երևոյթ, որ նիւթից անկախ գոյութիւն ունենար: Այս է բնագէտի հայեացքը. սորա յանդիման ամեն մի առարկութիւն թուում է մի անհիմն զառանցանք, որովհետև, հէնց այս հիմունքներով զինուած, բնագիտութիւնը վերջին 50 տարիներում այնպիսի առաջադիմութիւն ցոյց տուաւ, այնպիսի հսկայական քայլեր արաւ, որի առաջ ափի բերան պիտի մնայ մարդկային հանճարի ամենայնգոգն երևակայութիւնը:

Սակայն, իրերի գոյութիւնը մերժող փիլիսոփան անդր-պոլեմի է. նա փիլիսոփաներին յատուկ երկայնատութեամբ լսում է մեր առարկութիւնները և միայն սպասում իւր հերթին, որ մեր կառուցած շինութիւնը մէկիկ-մէկիկ հիմնատապալ անէ:

Բնագէտը, որ իւր գիտողութիւններն ուղղում է դէպի արտաքին աշխարհը և բացատրում է այնտեղ առաջացած երևոյթները, կատարում է մի լռիկ ենթադրութիւն, որպէս թէ բացատրում է երևոյթները:

Վերցրէք մի երևոյթ, ասենք մարմինների լայնանալը տաքութիւնից, որ յայտնի է բաղանիսում կօչիկները հագնելուն չարչարող ամեն մի անհատի: Տգէտն այդ երևոյթի վրայ ուղիւ չի մաչում. գիտութիւնը, սակայն, դորանից չինում է մի ահագին հարց. դիտում, փորձում է և գալիս է այն համոզման, որ բոլոր մարմինները մի չնչին բացառութեամբ ենթակայ են այդ երևոյթին և դորանից չինում է մի օրէնք:

Մի ուրիշը, նոյն բաղանիքում, աւազանի մէջ զգալով իւր մարմնի թեթևանալը, մանկան հրճուանքով գոռում է է էւրիկա, գտայ որ մարմինները ջրում կորցնում են իրանց ծանրութեան մի մասը. մի երևոյթ, որ յայտնի է արար-աշխարհին:

Այդ երևոյթներին բնագէտը կապում և բացատրում է բազմաթիւ այլ երևոյթներ և զորանից տռաջանում է գիտութիւն:

Նրեխան երբ իր գնդակը վերև է նետում, գիտէ, որ նա ցած պիտի ընկնի: Յայտնի է, որ բոլոր առարկաները ցած են ընկնում. բիւրաւոր այգեպաններ այդ երևոյթի շնորհիւ միայն ապրել են կարողանում, քանի որ խնձորները ծառերից գէպի երկինք չեն թռչում, այլ վայր են ընկնում մարդկանց ճաշակին բաւականութիւն տալու համար: Հազարաւոր տարիների ընթացքում այգեպանները չուզեցան օգտուել այդ հանրածանօթ երևոյթից. և մի Նիւթօնի էր վերապահուած գիտել խնձորի անկումը և նրանից ստեղծել մի տիեզերական օրէնք. խնձորը վայր է ընկնում, ուրեմն ցածումը մի ոյժ կայ:—Բոլոր առարկաները ցած են ընկնում, ուրեմն այդ ոյժը գոյութիւն ունի ամբողջ երկրի վրայ: Դորանով չի բաւականանում խնձորի հանճարեղ գիտողը. այլ այդ երևոյթը վերագրում է ամբողջ տիեզերքին. և նորանով բացատրում է բիւրաւոր երևոյթներ: Այն, որ մեր երկիրը ցած չի գլորւում տիեզերական անդունդի մէջ և փշուր կտոր լինում, այն որ մենք ամեն առաւօտ առիթ ունենք արեւի ելքով ուրախանալու և ամեն երեկոյ աստղերի ցոլքով հրճուելու, այդ բոլորը խնձորի ճակատագրական անկման հետ համասեւ միենոյն երևոյթի արդիւնքն է, որ Նիւթօնն անուանում է մարմինների ձգողութեան օրէնք...

Այդ մի հատիկ երևոյթի մէջ իրանց լուծումն են ստանում բիւրաւոր մանրիկ երևոյթներ, մենք գիտենք նոցա առաջանալու պատճառը, մեր գիտութեան ծարաւը յագեցած է. մենք ճանաչեցինք բնութեան զարկերակը, որ ծնող է բիւրաւոր երևոյթների... այդ մենք անուանում ենք օրէնք...

Ով մի սրամիտ մանկան, կամ մի բոլորովին ագէտ, բայց ընդունակ մարդու հետ գործ է ունեցել, նկատած կլինի, թէ որքան դժուար է բաւարարութիւն տալը նոցա հարցասիրութեան: Փոքրիկ. 6—8 տարեկան մանուկը, որի հարցասիրութիւնն անտակտ միջոցներով չեն բթացրել, երբեմն հարցերի այնպիսի խորութիւն, իրերի պատճառական կապն իմանալու այնպիսի սրութիւն է ցոյց տալիս, որ ամենախելօք մանկավարժըն անգամ ձեռնուռնայն, մի պատասխան ունի միայն տալու.—
«մեծանաս, կիմանաս».—

Նա մեծանում է և իմանում է մի ողորմելի բան, որ ի-

բան հարցասիրող ժամացոյցը, որի մէջ մի կենդանի արարած էր որոնում, որի մեքենայական կազմն իր փոքրիկ խելապատակով ըմբռնել անկարող էր, մի բարդ կազմութիւն ունի: Այդ ժամացոյցի մէջ դրուած է մի զսպանակ. զսպանակի մէջ ամփոփուած է մարդկային ձեռքի ոյժ. այդ ոյժը կանոնաւոր կերպով ման է ածում ժամացոյցի անիւները. սրանց վրայ ամրացած սլաքները պտոյտ գալով ժամատախտակի վրայ, ցոյց են տալիս տարածութեան մի որոշ չափ: Այդ տարածութիւնը ուղեղի մի բարդ գործողութեամբ մարդը նոյնացրել, նմանեցրել է ժամանակին: Այդ բարդ, հանճարեղ միջոցներով մենք որոշում ենք ժամանակը:

Եւ հասունացած մանկան ուղեղը գրեթէ բաւականութիւն ստացաւ: Կարելի էր աւելի հեռուն գնալ. կարելի էր ցոյց տալ, որ մեր ձեռքի ոյժը, որ հաղորդում ենք ամեն օր ժամացոյցի զսպանակին լարելիս, ստացել ենք մեր կերակրից — մեր կերակուրը բաղկանում է բոյսերի կամ կենդանիների մարմիններից. իսկ բոյսերը արդիւնք են երկրի տարրերին և արևի գործողութեանը — արևի, որ չարժիչն ու սնուցիչն է ամեն կենդանական տարրերի, առանց որին չէր կարող գոյութիւն ունենալ ոչ մի կենդանի արարած երկրիս երեսին... Մեր այս հանճարեղ ստեղծագործութիւնը, ժամացոյցն, յուրմն, պատճառական արդիւնք է արևի գոյութեան, — եթէ չուզենք աւելի հեռու գնալ և նախանիւթն ու նախնական ոյժն յիշատակել:

Վերեր, քարի ընկնելը, տիեզերական մարմինների փոխադարձ կանոնաւորութիւնը և առհասարակ բիրաւոր նման երևոյթներ Նիւթոնը վերագրում էր մի տիեզերական ոյժի գոյութեանը, որ նա կոչում է *ձգողութիւն*: Այնտեղ, երևոյթները պարզում, մի յայտարարի են բերում. այստեղ, ժամացոյցի կազմը, որ նոյնպէս բնական մեքենական օրէնքների արդիւնք է, մենք վերլուծեցինք, բարդեցինք, բաց արինք երևոյթների մի շղթայ, որ հասնում է մինչև արեւը, մինչև ինքը յաւիտենական նիւթը: Նրկումն էլ մի նպատակով միայն. մարդկային հոգու հարցասէր յատկութեանը բաւականութիւն տալու համար միայն: Այս է ահա ամեն մի գիտութեան ուղն ու ծուծը. սորանով է, որ մարդկութեան մեծամասնութիւնը բաւականութիւն է ստանում իր հետաքրքիր հարցասիրութեանը... Միայն սրամիտ մանուկը դարձեալ չի հասկանում ժամացոյցի շարժման պատճառը և փիլիսոփան սկսում է համոզուիլ, որ մարդ-

Հային իմացականութիւնը սահմանափակ, սոսկալի սահմանափակ է:

Նւ տեսէք, ինչ միամիտ բացատրութիւն. քարը ցած է ընկնում, ես վերագրում էի Աստուծոյ նախասահման որոշման, մի ուրիշը սատանայի, մի երրորդն իսկի չի էլ հասկանում և չի էլ կարողանում բացատրել. Նիւթօնն ասում է որ ոչ Աստուած է քարը ցած նետողը, ոչ սատանան, այլ մի *ընակաւն զօրութիւն*, որն ինձ նոյնքան անծանօթ, նոյնչափ խորը և անհարապատ է, որքան Աստուած, որքան սատանան. այն, որ ես վերագրում էի բնութեան կամայականութեանը. այն, որ ինձ թւում էր կոյր պատահականութեան արդիւնք, այն, որ ինձ աննպատակ, անտրամաբան էր երևում, և կամ այն, որ ես վերագրում էի տիեզերական, մի գերբնական հանճաբի կանխորոշ մատածմանը. այդ բոլորը հերքում է Նիւթօնը և նորա տեղը տալիս է մի *մեծ անյայտութիւն*: Մի բնական-տիեզերական *ոյժ*, որից և ծագում է ներկայ երևոյթը: Բայց ես այդ երևոյթը չեմ հասկանում, ասում է մանուկը և ես այդ չեմ ըմբռնում, առարկում է փիլիսոփան:— Դու չբացատրեցիր, չը պարզեցիր երևոյթը. կոյր պատահականութիւնը դու փոխարինեցիր օրինաւորութեամբ, որը ինձ համար նոյնպիսի հանելուկ է, որպէս առաջինը. այո՛, նոյն իսկ աւելի մեծ, աւելի խորհրդաւոր հանելուկ: Նս վերցնում եմ շղթայի մի օղը և հարցնում. ինչ է այս: Դու ինձ ցոյց ես տալիս, որ այդ օղը կապուած է այլ օղերի հետ և մինն արդիւնք է միւսի: Նս հարցնում եմ ո՞վ է Մարկոսը, ինչ Մարկոսը. Դու պատասխանում ես. Մարկոսը Կիրակոսի թոռն է և Թորոսի որդին և այդ բոլորը Ադամի զաւակներն են: Մի անյայտի տեղ դու ինձ տալիս ես մի այլ անյայտ և այդ ամենը Դու անուանում ես գիտութիւն:

Միթէ այդ է մարդկային գիտութիւնը:

Վերցնենք մի քիմիական երևոյթ: Քիմիան այսօր բնական գիտութիւնների թագուհին է համարւում. նորանով են ուզում կեանքը լուծել, նորանով են ըացատրում բոյսերի, կենդանիների, օրգանաւոր և անօրգան մարմինների բիւրաւոր երևոյթները: Քիմիան ապացուցել է, որ մեր երկիրը, և գրեթէ ամբողջ տիեզերքը բաղկացած է 70 չափ նիւթերից, որոնք տարրեր են կոչւում: Այն էլ հաւանական է, դորա համար կան յայտնի նշաններ, որ բոլոր այդ տարրերը արդիւնք են միև-

նոյն հիմնական նիւթի (urstof) մօլեկուլար տարրեր կապակցութեան:

Արդ՝ քննէ ուսուցանում մեզ քիմիան. շատ բան, ըստ երեւոյթին, իրօք ո՛չ մի բան ըստ էութեան: Նա մեզ սովորեցնում է, որ այդ նիւթերից ոմանք իրար սաստիկ սիրում են. երբ յիմեանց հանդիպեցան, մեծ եռանդով միանում են իրենց հետ, այնպիսի եռանդով, որից շատ անգամ կրակ ու բոց է առաջանում: Այլ նիւթեր, ընդհակառակը. իրար ատում են. իսկի իրար հետ չեն միանում: Մագնիսի վրայ, դրանցից ոմանք դրական բևեռի մօտ են հաւաքւում, ոմանք բացասական...

Շատ ուսանելի և չափազանց հետաքրքիր են այդ երևոյթները. գործին անտեղեակ մարդը երբ մի պրօֆեսօրի փորձերի ժամանակ քիմիական լաբօրատօրիա մտնի. նրան կարող է մինչև անգամ հրաշագործ համարել. և իրաւ, կատարւում են այդպիսի հրաշքներ լոկ բնական գիտութիւնների ուսումնասիրութեամբ. այսօր աղամանդ և օրգանաւոր նիւթեր են պատրաստւում քիմիայի լաբօրատօրիաներում: Այսօր, կեանքի հրակայական, առեղծուածային աղբիւրը, արեւի լոյսի որի սպառումն ու հանգչելը վաղուց արդէն հաշուել են գիտունները, նոյնպէս մի քիմիական, վերջերս գտնուած մի տարրերի է վերադրւում, որն ընդունակ է անսպառ լոյս արձակելու, ուրեմն արեւի սառչելն ու կեանքի մարիլը մեր երկրագնդի վրայ, դառնում է մի գիտական զառանցանք: Սակայն, այն նիւթերը, ա՛յն երեւոյթները եւ ա՛յն յատկութիւնները նիւթերի, որոնցով գիտութիւնը հրաշք է գործում առանց դիւական ուժերի աջակցութեան, գիտունի, քիմիկոսի համար մի նոյնպիսի առեղծուած են, որպէս եւ մի հասարակ մահկանացուի. Քիմիան հնարել է ատոմների (հիւլէ) եւ մօլեկիւլների թէօրիա: Ատոմը նիւթի մանրագոյն, անբաժանելի մասն է. այդ (ատոմ նշանակում է անհատ) ատոմների, հիւլէների միութիւնից առաջ է գալիս մօլեկիւլը, ատոմի որոշ խմբակցութիւն,—իսկ մօլեկիւլների տարբեր կապակցութիւններից ու միութիւններից, բոլոր քիմիական ու ֆիզիքական երեւոյթները բնութեան մէջ:

Այստեղ էլ⁸ քննչպէս տեսնում ենք, գիտութիւնը իրան տուած հարցերն առօք-փառօք ամփոփում է բնութեան մի կամ մի քանի հիմնական երևոյթների մէջ, որոնց անունը նա տալիս է, որոնցով նա բացատրում է

յայտնի իրողութիւններ, բայց այդ որը ինքը, մնում է մի անլուծանելի, առհասկանալի մի առեղծուած, մի յաւիտեանական հանելուկ... Սատանան, դեռ, Ահրիմանն ու Արամազդը, չարն ու բարին, լոյսն ու խաւարը, որոնցով բացատրում էր այդ երեւոյթները դեռ մանուկ մարդկութիւնն իրան բոլորող երեւոյթները, չքանում, կենդրոնանում են մի յաւիտեանական «անյայտի» մէջ, անուանիր այն «նիւթ», «յաւիտեանական ոյժ», «տիեզերական բանականութիւն» (Welt-Vernunft) այդ միևնոյն է: Այն, ինչոր ես եմ որոնում, որի էութիւնն ինձ մահու չափ հետաքրքրում է, որին ես հոգով մարմնով, եմ բոլոր էութեամբ ձգտում եմ, մնում է դեռ անլուծելի...

Վերցնենք մի այլ օրինակ. Լամարկ-Ռաբլինի թէօրիան, Հասարակ մահկանացուն ամենևին չի հետաքրքրւում իմանալու, թէ այսքան կենդանիները, որոնցից մենք օգտւում կամ վնասւում ենք, ո՞րտեղից և ինչպէս են առաջ եկել: Ս. գրքի աւանդութեամբ, Աստուած է այդ բոլորի ստեղծողը. «ասաց և եղև»: Մարդու համար միայն բացառութիւն արաւ Աստուած: Բրուտի պէս, նա լեր է առնում մի բուռ հող, շաղախում, նմանեցնում է իր կերպարանքին, փչում է նրա երեսին, և ահա, մեր նախապապը պատրաստ էր.—կինը, որ արեւելեան ազգերի մէջ առանձին յարգանքի արժանի չի եղել երբէ՛ք, ստեղծագործութեան մէջ էլ միայն Ադամի ներկայութիւնից յետոյ կարող էր առաջանալ, այն էլ նրա քնած ժամանակ:

Որքան էլ միամիտ համարենք այս երեւակայութիւնը, չենք կարող ուրանալ մի խորին փիլիսոփայութիւն այս պատմութեան մէջ: Եթէ մի կողմ թողնենք դիցաբանական վարագոյրը, Մովսիսի կարծիքով՝ մարդն արդիւնք է հողի և օդի: Երկու հիմնական տարրեր, առանց որի, հսկրի երեւակայութեամբ և հէնց մեր այսօրուայ հասկացողութեամբ մարդը չի կարող ապրել:

Դարւինի թէօրիան և ներկայ գիտութիւնը բոյսերի և կենդանիների առաջանալը այլ կերպ է մեկնում: Երկրի զարգացման մի որոշ չրջանում, երբ արդէն նրա կեղևը պատրաստ էր, երկրի նիւթերից առաջացան որոշ քիմիական կապակցութիւններ ¹⁾ դրանցից առաջացաւ պրոտօպլազման.—կեանքի

¹⁾ Տես. մեր յօդուածը. «կեանքի ծագումը» Մուրճէ
ԼՈՒՄԱՅ

նախնական սաղմը. դորա էական կազմիչն է ձուռի սպիրտակուցը. — Դա առաջին կենդանին էր, որովհետև ունէր բոլոր կենդանիներին յատուկ հիմնական գծերը. — *պահպանել իւր ծնւը իր սերունդներին մէջ, եւ փոփոխուել տարբեր պայմաններին մէջ*, այսինքն յարմարուել շրջապատող հանգամանքներին: Այդ, արտաքին պայմաններին յարմարուելն ու փոփոխուելն էր, որ առաջ բերաւ բիւրաւոր բոյսերն ու հազարաւոր կենդանիները: Բնութեան կոյր ոյժն այստեղ էլ փոխարինեց Աստուծուն. սորանով, ահա, մենք բացատրում ենք բիւրաւոր երևոյթները կեանքի մէջ:

Դարւիւնի, ինչպէս առհասարակ բոլոր հանճարեղ մարդկանց, մեծութիւնն այն էր, որ նա դիտեց ու մատնանիչ արաւ մի շատ հասարակ և հանրածանօթ երևոյթ. — ժառանգականութիւնն ու փոփոխականութիւնը կենդանի օրգանիզմների մէջ. և այդ երևոյթների հետ կապեց մի հսկայական ցանց այլ երևոյթների, որոնցով նա ապացուցեց կենդանական «տեսողութիւնների ծագումը»:

Սակայն, բուն այդ հիմնապատճառները, այդ ժառանգայնութիւնն ու փոփոխականութիւնը դարւիւնի թէօրիայի մէջ մնում են անբացատրելի, անլուծանելի առեղծուածներ: Ինչո՞ւ որդին ժառանգում է հօր կամ մօր յատկութիւնները, ինչո՞ւ տարբեր պայմանների մէջ նա ենթարկւում է փոփոխման, այդ մեզ չի բացատրում՝ ոչ Դարւիւնը, ոչ էլ նրա աշակերտներից ո՞ր և է մինը:

Այդ թէօրիան լայնացրեց, ընդարձակեց մեր տեսութեան հորիզոնը, սրպէս ուրիշ բազմաթիւ թէօրիաներ. նա բիւրաւոր երևոյթներ կապեց, կաշկանդեց իրար հետ, ցոյց տալով նոցա փոխադարձ կապն ու ազդեցութիւնը. նա ցոյց տուաւ օրգանաւոր աշխարհի զարգացման պատմութիւնն ամենապարզ, և ամենահասկանալի կերպով, բայց այդ հիմնական երևոյթների էութիւնը, նա էլ մեզ չբացատրեց:

Այստեղ էլ, մարդկային հանճարը կանգ առաւ այն դռան առաջ, որ բնութիւնը փակել է նրա առաջ յաւիտենօրէն:

Եւ հնդիկ փիլիսոփայի նօրագոյն հետևողը, որ հարցասիրութեամբ հետևում էր բնագէտ-գիտնականին, առարկում է. բարեկամ, քո ասածները խելացի են ու համոզիչ. դու իմ առաջ բաց արիր մի հսկայական դաշտավայր երևոյթների և օրէնքների. դու ինձ ցոյց տուիր քո հանճարը, այդ երևոյթներ-

Քից օգտուելու և նրանց կառավարելու մէջ. դժ, որ առաջ
ստորուկ էիր դրանց, այժմ իշխող և կառավարող ես դարձել.
բայց այդ ամենի էութիւնը, ինձ համար և անշուշտ, ամեն
մի տրամաբան մտածողի համար մնաց փակ, անյայտ, անմեկ-
նելի:

Դու ասում ես, որ կենդանական աշխարհն առաջացաւ
ժառանգայնութեան և փոփոխման կանոններով: Ի՞նչ բաներ
են այդ կանոնները, ինչպէս է կատարուում այդ յարմարութիւն
արտաքին պայմաններին. ինչ ատօմային առաւելութիւն ունի
մի մուկ, որ կարողանում է ապրել փոփոխուած պայմանների
մէջ, մինչ, մի հսկայական մամոնթ մահուան է դատապարտ-
ւում ընդ միշտ.... Այս հարցերի առաջ դու մնում ես լուռ և
անպատասխան:

Յետոյ, մենք դիմում ենք գիտութեան այլ ճիւղերին, օ-
րինակ մի այնպիսի ճիւղ և հին գիտութեան, որպիսին երկրա-
չափութիւնն է:

Բաւական է նորա հիմքից մի քար դուրս քաշենք, որ
նա հիմնայատակ լինի: Այդ գիտութիւնը հիմնուում է մի քանի
ընդունելութիւնների վրայ, որ *ակսիոմաներ* են կոչւում. ու-
զիվ գիծը ամենակարճն է երկու կէտերի մէջ, որ ամբողջը
հաւասար է իր մասերին, որ զուգահեռական գծերն իրար չեն
հանդիպում և այլն և այլն:

Այդ բաները չեն ապացուցւում, այլ ընդունում են
ինչպէս ճշմարտութիւններ: Կասկածեցիք այդ ընդունելութեան
վրայ և ահա փուլ եկաւ մի ամբողջ, ճիշտ գիտութիւն:

Մի անյայտ, մի անբացատրելի երեւոյթ լոկի են-
թադրում է իբրեւ յայտնի եւ դորա վերայ կառուցւում է
մի ամբողջ շէնք. այդ է բոլոր ճիշտ եւ անճիշտ, ընա-
կան եւ այլ գիտութիւնների էութիւնը:

Բացարձակ գիտութիւն մենք երբեք է ոչ ունեցել ենք,
ոչ էլ ունենալ կարող ենք. գիտութիւնը միշտ յարաբերական
է. մի անյայտը մենք վերագրում ենք մի այլ անյայտի, կամ
բիւրաւոր անյայտներ մենք հիմնում ենք մի հիմնաւոր անյայ-
տի վրայ, որը ենթադրելով «*ակններեւ*» կամ «*յայտնի*» բա-
ցատրում ենք մնացեալը. — նեղ, անբաւարար և ողորմելի է մեր
գիտութիւնը:

Երբ գիտութիւնից մենք անցնում ենք դէպի արուեստը,
դէպի մարդկութեան մի այլ հանճարեղ մտածողութեան խա-

դալիկը, այնտեղ արդէն բոլորովին յուռւմ է մեր տրամաբանութիւնը: Մի Լիւզիսի, մի Ռաֆայէլի, մի Անջելօի գործերին առաջ գիտութիւնը ոչ մի խօսք չո՛ւնի ասելու. նոքա հրաշալի են, նոքա կատարելութիւն են, բայց այն պարզել, բացատրել և տարրալուծել, անկարող ենք:

Երաժշտութեան մէջ աւելի աջողակ էր գիտութեան դերը. դեռ Պիւթագորոսն հարմօնիան համեմատում էր թուական երևոյթների հետ և որոշ չափով քացատրում՝ նոցա դիւթին ազդեցութիւնը: Հելմօլցն ուղեց ապացուցանել, որ հարմօնեան արդիւնք է որոշ հնչիւնների միմեանց հետ ձուլուելուն:

Դա մեզ յիշեցնում է քիմիական երևոյթների քացատրութիւնը. ինչո՞ւ որոշ ծայններ, քիմիական տարրերի՝ նման ձուլուում են միմեանց հետ, իսկ միւսները ո՛չ. կամ ինչպէս է լինում, որ Բէթհովէնի մի սիմֆոնիա, կամ Լիստի մի ըաթսօդիա այնպիսի անասելի բաւականութիւն, աննկարագրելի հրճուանք է պատճառում մեզ, այդ մնում է յաւիտեան անբացատրելի:

Վերջին օրինակն ինձ առիթ է տալիս հարցի մէջ մի քիչ խորը թափանցելու: Իրաւ, այդ ինչ մի ցնորալի բան է. այն հնչիւնները, որոնք իմ հոգու առաջ բաց են անում մի բոլորովին նոր աշխարհ, ընում թիւնից մեզ չեն տուած. նոքա արդիւնք են մի Բէթհովէնի, մի Վագների և կամ մի Շօպէրի ցնորքներին:

Նոքա խաղ են անում մի գործիքի հետ, հնչիւնների մի որոշ համակարգ դող է հանում օդը. այդ օդի ալիքներն հասնում են իմ ականջին, գրգռում են իմ լսողութեան նեարդերը, որոնք իրանց գրգիռը մի քիմիական գործողութեան միջոցով հասցնում են ուղեղիս և յանկարծ, ես զգում եմ մի երջանկութիւն, իմ առաջ բաց է լինում մի դիւթական աշխարհ, հնչիւնները կաշկանդում են ինձ, ես զգում եմ, ես մտածում եմ և ես երևակայում եմ... լարերը, օդի տատանք և նեարդերիս գրգիռն ինձ ստիպեցին զգալու, մտածելու, հասկանալու և ըմբռնելու:

Ի՞նչպէս հոգիացան այդ նիւթական երևոյթները, ինչպէս առաջ եկաւ զգալու գործողութիւնն իմ մէջ, որտեղից, ինչ մի հրաշալիքով մեր ուղեղի նիւթն ինձ առիթ տուաւ արտաքին երևոյթը հասկանալու և ըմբռնելու...

Ի՞նչպէս է պատահում, որ քարը, փայտը, սեղանը, սեղանը և պատը չեն ըմբռնում, չեն հասկանում մի սօնատ. իսկ

և ես հասկանում եմ չէ՞ որ նորանց վրայ էլ է ազդում օդի ա-
լիքը, հնչիւնների տատանը...

Եթէ աւելի հեռուն ուզենանք գնալ, այդ հարցը պիտի
դնենք իր բոլոր էութեամբ. ինչպէս եմ ես ըմբռնում ամբողջ
աշխարհը, երևոյթների փոխադարձ կապը, ես ինքս ինձ, իմ
անձնաւորութիւնը, ինչպէս եմ կարողանում ես ինձ զանա-
գանեւ ուրիշից, ինչու արտաքին երևոյթները կարող են այդ-
պէս տպաւորութիւն թողնել վրաս, վերջապէս ինչ կերպ, ինչ
ձևով է առաջ գալիս ինքը միտքը, մտածութիւնը, կամքը, երե-
ւակալութիւնը և դատողութիւնը...

Կարլ Փօգտն այդ ամենը բացատրում է շատ պարզ և
հասարակ կերպով. — «Հոգեկան գործողութիւնները ուղեղի
գործօններն (Function) են. եթէ մի քիչ կոպիտ արտայայտենք,
մտածութիւնը յարաբերում է ուղեղին այնպէս, ինչպէս
մէզը երիկամունքին»։ Այդպէս էր մտածում անցեալ
դարու յիսնական թուերին. մի Կարլ Փօգտ, և մօտաւորապէս
ներա նման մի Մօլեշօտ, մի Բիւխներ, և այլն...

Բայց հարցը դորանով ամենեւին չպարզուեց։ Այստեղ մի-
անգամայն տարասեռ (հեաբերոգէն) երևոյթները. մի *հոգեկան
գործողութիւն* և մի *մէզ* (մի նիւթակտն երևոյթ) համեմատ-
ւում են միմեանց հետ, իսկ տարասեռ երևոյթները համեմա-
տել ո՛չ կարելի է, ոչ հնարաւոր է, և ոչ էլ գիտական։

Առանց երկամունքի, արհեստաբար, մենք այսօր *միջա-
նիւթ* ենք պատրաստում. բայց քիմիայի լաբօրատօրիաներում
ուղեղ պատրաստել, որը *միտք* արտաթորէր «մէզի նման»,
այդպիսի յանդուգն կարծիք ո՛չ մի լուրջ գիտական գլուխ այ-
սօր չի համարձակւում արտայայտելու. եթէ մի այդպիսի հրաշք
պատահելու էլ լինէր, երևոյթը կմնար իւր էութեամբ դարձեալ
անբացատրելի. Մենք երբէք չենք կարող *ըմբռնել* այն, թէ
ինչպէս է առաջ գալիս ինքը, *ըմբռնելու* գործողութիւնը կամ
գիտակցութիւնը։

Մի երկու տասնեակ տարի Կարլ Փօգտից յետոյ, երբ
քնական գիտութիւններով կուրօրէն ոգևորուելը տեղի էր տու-
ել սառն դատողութեան մի այլ խոշոր քնազէտ ու փիլիսոփայ,
Emil Du Bois Reimond իւր մի հանճարեղ ճառի մէջ պարտք
համարեց հերքելու Փօգտի կարծիքը, գտնելով, որ «մտածելն
ուղեղի շէնքի մէջ այնպէս պարզ և հասկանալի չէ՛ որպէս դա-

տանքը երիկամունքից»։ ¹⁾

Մեր գիտութիւնն առհասարակ աւելի չէ՝ մի հասարակ ծանօթութիւնից. ինչ որ մեզ համար աւօրեայ և սովորական է, այն որին մենք ընտելացած ենք, որի պատճառական կապերը նախորդի և յետնորդի հետ մեզ յայտնի են. մենք *ասում ենք որ գիտենք*։

Այդ գիտենալը ո՛չ հիմնական է, ոչ արմատական և իւր էութեամբ հաւասար է մի հասարակ ծանօթութեան։ Աւելի չէ՝ մեր գիտեցածը, երբ մենք, բնական երևոյթների քասօսի մէջ ճանաչում ենք մի յայտնի երևոյթի տեղն ու դիրքը, և անուանում ենք այն *գիտութիւն*։

Տգէտն ու ռամիկը տեսնում է արտաքին աշխարհում ուժերի մի անթիւ քանակ և իր օգաի ու վնասի տեսակէտից անուանում է բարի կամ չար ուժեր։ Մատերիալիստ գիտնականն այդ ուժերն ամփոփում է մի ընդհանուր *նիւթի* կամ *ուժի* մէջ, որը ոչ բարի է, և ոչ էլ չար. որից նա ո՛չ ահ ունի, ոչ էլ երկիւղ. և շնորհիւ դարերի փորձին ու կուտուրային, նա այդ ոյժերը կարողանում է կառավարել և նորանցից օգտուել։—

Ի՞նչէ ֆէտիշի պարունակած ոյժը նորա երկրպագուի համար.— մի զօրաւոր *անյայտութիւն*. Ինչ է մատերիալիստի ճանաչած ուժը, նոյնպէս մի *անյայտութիւն* ըստ էութեան։ Տօրբերութիւնն այն է միայն, որ մինը ենթակայ և երկրպագուէ, միայն իշխող ու կառավարող։ Բայց այդ ոյժն *ինքնին* և՛ ըստ էութեան երկուսի համար էլ մնում է յաւիտեան անքացատրելի, յաւիտեան անհասկանալի մի յաւիտեական անյայտութիւն...

Պատանի երեսակայութեան թափը կորցրած և վարվուռն երազներից յուսախար, բնական գիտութիւնն այսօր մտախոհ և լուրջ կանգ է առել հին ու մոռացուած մի ծերուկի առաջ, որ փիլիսոփայութիւն է կոչւում և նրա հետ միասին կրկնում է մի հին, մի շատ հին երգ։— Մենք տեսանք թէ ինչ էր ասում այդ մասին Գիւ Բուա Ռայմօնի պէս մի հռչակաւոր բնագէտ-որը *առաջին* անգամ բնագէտների մէջ ձայն բարձրացրեց ցոյց տալու մեր գիտակցութեան նեղ, անձուկ և սահմանափակ լիւնքը. այսօր, մի տասնեակ տարուց աւելի է գրեթէ, որ նորա-

¹⁾ Du Bois Reimond. «Über die grenzen des Naturerkennens».

գոյն բնագէտներից շատերը սառն ու պաղ դատողութեամբ գալիս են ուրանալու նոյն իսկ նիւթի գոյութիւնը, կամ առասկան ընդունելու, որ նիւթն իւր էութեամբ անմատչելի և անհասկանալի է մեզ. «բոլոր զգայութիւնները, ասում է այդ գիտնականներից մէկը, մեր նեարդերի գործունէութիւնն են, և ո՛չ թէ առարկաների յատկութիւններ, ինչպէս գործ է ածւում սովորական լեզուի մէջ: Լոյսը և գոյնը գոյութիւն ունին մեր աչքի մէջ և ո՛չ թէ արեւի կամ ճրագի:

Ձայնը ականջի մէջն է միայն. և առանց ականջի, բնութեան մէջ չկայ որևէ ձայն կամ հնչիւն: Մենք անուանում ենք կոշտ ու ցուրտ, տաք ու փափուկ և որանով ուզում ենք լոկ ասել, որ մեր կաշուի վրայ զգում ենք տաքի, ցրտի, կոշտի և փափուկի տպաւորութիւններ: Մենք խօսում ենք նարինջի մասին և ասում ենք, որ նա դեղին է, բուրաւէտ, փափուկ, կոլոր և այլն: այսինքն, որոշ հանգամանքներում մենք զգում ենք այն, ինչոր կոչւում է դեղին, բուրաւէտ, փափուկ, կոլոր և այլն և ասա, ըստ այնմ, մեր մտածման շնորհիւ եզրակացնում ենք. մի ըսն ակտի լինի, որից առաջանում են այս տպաւորութիւնները: ¹⁾

Այդ մի բանն ուրեմն իր գոյնով, հոտով ու ձևով ծնունդ առաւ և կազմակերպուեց մեր ուղեղի մէջ. նորա գոյնը, հոտը եւ ձևը արդիւնք են մեր ուղեղի: Մեր հոգու միջոցով միայն, մենք անդրադառնում ենք արտաքին աշխարհ. դուրսը մենք տեսնում ենք այն, ինչ որ մեր մէջն է, մեր զգացածը, մեր իմացածը: Արտաքին աշխարհն ուրեմն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մեր ներքին աշխարհը: Արտաքին աշխարհն իր յատկութիւններով ուրեմն գոյութիւն չունի, գոնէ մեզ համար. այլ կայ եւ մենք ճանաչում ենք միայն եւ միմիայն, մեր ներքին աշխարհը: Իրերը եւ երեւոյթները լո՛կ մեր երեւակայութեան պատրանքն են, մեր ուղեղի ստեղծագործութիւնը, մեր հոգու զառանցը... մի փառահեղ, մի հրաշալի զառանց... Մեզ համար չկայ մի այլ աշխարհ բացի մեր հոգեկանից. Բէթհովէնի հրաշալի սիմֆօնիաները և Վագների հիանալի օպերաները գոյութիւն ունին մեր աչքերի եւ ուղեղի մէջ միայն. վերցրէք այդ աչքը եւ այդ ուղեղը եւ ամեն ինչ կորած է յաւիտեան. —

Այդ իսկ պատճառով ամբողջ աշխարհի մէջ ամենից զարմա-

¹⁾ Möbius. Das Nervensystem des Menschen.

նալին, ամենից հրաշալին մենք ինքներս ենք. մեր կամքը, մեր երեւակայութիւնը եւ մեր գիտակցութիւնը: Մենք մեր էութիւնից ստեղծել ենք մի ամբողջ աշխարհ եւ այդ առեղծուածի առաջ ծունկ չողած ուզում ենք լուծել այն ինչ որ անլուծանելի, անհասկանալի եւ անմատչելի է մեզ ընդ միշտ, որովհետեւ մեր գիտակցութիւնը սոսկալի սահմանափակ է...

«Բնագէտները կարծում են, ասում է Möbius, որ ամբողջ աշխարհը բաղկանում է վերին աստիճանի մանր մասնիկներից.— ատոմներից,—որոնք զուրկ են ո՛րեւէ յատկութիւնից եւ ազատ շարժւում են տարածութեան մէջ:

Այդ ատոմները խմբակցում—միանում եւ բաժանւում են իրարից—բազմապիսի շարժում եւ տատանմունք ունին: Այդպիսի ատոմների խմբակցութեան արդիւնք է ամբողջ աշխարհը, կենդանի թէ՛ անկենդան, որոնց մէջ և մարդը: Այդպիսի ատոմային խմբակցութեան արդիւնք են մեր նեարդերն եւ ուղեղը, որոնցով մենք զգում ու ճանաչում ենք արտաքին աշխարհը:

Ատոմների մի խմբակցութիւն, բնագէտի կարծիքով երբ հանդիպում է մեր նեարդերին, բոթելով նրանց, առաջացնում է մի խտտանմունք, որոնք մեր նեարդերի մէջ համապատասխանում են մեր տպաւորութիւններին, այն է լոյս, ձայն, հոտ, համ եւ այլն... Որքան էլ նպատակայարմար է՝ մի այդպիսի տեսութիւն, շարունակում է Möbius, բնական երեւոյթները մի ամբողջական գիտողութեան ենթարկելու համար, բայց դա մի քաջատրութիւն չէ՛ եւ չի՛ կարող լինել, թէ ինչպէս առաջացաւ լոյսը կամ ձայնը մի խումբ ատոմների շարժումներից:

Զգալը ոչ մի ընդհանուր բան չունի այդ շարժման հետ. չկայ մի կամուրջ, որ մէկից կարելի լինէր անցնել դէպի միւսը. սրանք բոլորովին տարասեռ (heterogen) երեւոյթներ են. ստուգել իրական միայն մեր տպաւորութիւններն ու զգացածը. բնագէտի կազմակերպած աշխարհը մի մտացածին բան է, մի փոխադրութիւն զգայական տեսութիւնից դէպի մաթեմատիկականը, ճիշտ գիտական նպատակների համար: *Զգայութիւնը ստիճան մնում է իբրեւ ճիշտ ամեն փորձառութեան եւ երբեք ենթակայ չէ՛ ո՛րեւէ քաջատրութեան:*

Սրանք մի բնագէտի խօսքեր են. այսպէս չէին խօսում մի 20—30 տարի առաջ մի Մօլեյօտ, մի Ֆօգտ, մի Բիւխներ, մի Հեկկել, այսպէս են խօսում սակայն այսօր երիտասարդ

բնագէտներին առաջաւոր ուղեղները. փիլիսոփայութեան և բնագիտութեան մէջ բացուած անդունդը կարծես փակուում է և ճիշտ գիտական փորձն ու յանդուգն լայնաթուիչ փիլիսոփայադեղուկցիան—ուզում են ձեռք-ձեռքի տուած առաջ գնալ...

Մենք տեսանք բնագէտի կազմած արտաքին մտացածին աշխարհը—ատոմներ, խմբակցութիւն և բաժանումն ատոմների և տատանմունք,—սա մի տեսութիւն է միայն, մի թէօրիա, մի ենթադրութիւն. մի շատ հաւանական թէօրիա. սա մի ապացուցուած բան չէ, եւ չի էլ կարող երբէ՛ք ապացուցուել. սա է բնագէտի արտաքին աշխարհը, ենթադրական աշխարհը, այս երբէ՛ք պիտի չմոռանանք,—այդ աշխարհից, այսօր գիտութիւնն ընդունում է, ուղիւ գծով մենք ո՛չ մի տեղեկութիւն չենք կարող ստանալ. չկայ մի կամուրջ, մի հեռագրաթիւ, որ կարելի լինէր կապել մեր գիտակցութիւնն այդ աշխարհի հետ. այդ տեսական, ենթադրական աշխարհի, որի էութիւնն եւ ինչութիւնը փակ է մեր առաջ ընդ միշտ, յաւիտեան...

Եթերի տատանմունքը գրգռում է մեր տեսողութեան նեարդը. այդ գրգիռը հասնում է մեր ուղեղին—դա մի գրգիռ է միայն, եւ մենք տեսնում ենք լոյս. կարելի է առանց եթերի, լոկ աչքին խփելով լոյսի զգայութիւնն առաջացնել աչքի մէջ. որևէ գործիքով եթէ շօշափենք ուղեղի որոշ մասերը կարող ենք առաջացնել նոյնպէս լոյս... Այդ լոյսը չկայ արտաքին աշխարհում, դա միմիայն մեր ուղեղի մէջն է, նրա մի յատկանիշը, և տեսական յատկանիշը. ուստի եւ առանց արտաքին պայմանների լոկ կամքի չնորհիւ, մենք կարող ենք վերարտադրել ամեն մի անցեալ տպաւորութիւն: Մենք կարող ենք յիշել ամբողջ պատկերներ, կարող ենք վերարտադրել մեր ուղեղից մեր տեսած ամբողջ աշխարհը. չարագրել ամբողջ պատմութիւններ, մեր մտքով, անգիր. մենք կարող ենք երգել ամբողջ սիմֆօնիաներ և օպերաներ. առանց ճանաչելու արտաքին աշխարհը, հիմնուելով լոկ մեր հոգու այս յատկութեան վրայ, որ կոչւում է յիշողութիւն, մենք ստեղծել ենք ամբողջ գիտութիւններ: Այսօրուայ իմ տեսածն ու լսածը, նման չէ իմ երեկուայ տեսածին ու լսածին. ես յիշում եմ և համեմատում, համեմատում եմ և փորձեր եմ անում, և այդ փորձերի արգիւնքից հանում եմ օրէնքներ և եզրակացութիւններ... այս է գիտութիւնը: Զրմոռանանք, այդ փորձերի առարկան էլ, իմ հոգու դրութիւններն են, այսինքն իմ յիշողութիւնները, որոնք հոգեկան երեւոյթներ

են, որովհետեւ, ինչպէս տեսանք արտաքին երևոյթներն ինձ համար անմատչելի, անճանաչելի են. ձայնի, լոյսի, տաքի և ցրտի երևույթներն իմ հոգու երևոյթներն են և նրա յատկանիշները. որովհետեւ բնութեան մէջ չկան ո՛չ ձայն ո՛չ լոյս ոչ որևէ այլ բան բացի մեր գիտակցութիւնից:—Ե: մեր ամբողջ գիտութիւնը ըստ այնմ հիմնուած է երևոյթների վրայ, որոնք իսկապէս և ըստ էութեան գոյութիւն չունին: Մենք մեր ներքին աշխարհից օրէնքներ ենք հրատարակում արտաքին աշխարհի վրայ, որը ո՛չ տեսնել ո՛չ ճանաչել, ոչ էլ զննել ու քննել ենք կարող: Այն՝ ինչ որ մենք ենք տեսնում ու զգում, այն՝ ինչ որ մենք ենք կազմակերպում և ուսումնասիրում՝ դա լոկ մենք ինքներս ենք, մեր հոգեկան երևոյթները. որից մենք ստեղծում ենք մի հրաշալի աշխարհ վառվռուն, հարուստ ու փարթամ լոկ մեր ուղեղի գործունէութիւնից: Սակայն ես բաց եմ անում մի հանճարեղ մարդու ուղեղը, և ոչինչ—բացարձակօրէն ոչինչ չեմ գտնում այլ ուղեղում այն ամենից, ինչ որ նա մտածել և ստեղծագործել է: Ո՛չ մի քիմիական և կամ ֆիզիքական փորձ ինձ թոյլ չի տալիս թափանցել այն հսկայական առեղծուածի խորքը, որ զբաղեցրել է ամենայանդուզն մտքերը մարդկային հանճարի, թէ ինչպէս այս ուղեղի մէջ, որ մի սպիտակուցային զանգուած է լոկ, առաջ է դալիս պատկերների այն փարթամութիւնը, որ մենք աշխարհ ենք կոչում, մտքի այն թռիչքը, որ մենք երևակայութիւն ենք անուանում, զեղուկցիայի այն սլաքը որ մենք հանճարի ստեղծագործութիւն ենք անուանում: Ինձ համար, գրսից, այդ ուղեղի գործունէութիւնը լոկ ատոմների և մօլեկուլների շարժում է այն, ինչ որ իրա համար, այդ ուղեղի մէջ, դա լոյսի կամ գոյների մի շարայարութիւն է հրաշալի ներդաշնակութեամբ. գուցէ Ռաֆայէլի մի անմահ ստեղծագործութիւնը, Բայրօնի մի ըմբոստ երգը և կամ Լիւզիպի մի հրաշայի կոթողը:—Ինչպէս այս ատոմների շարժումը մի քիմիական կամ ֆիզիքական երևոյթ դառնում է մի միտք, մի պատկեր և մի մտածութիւն մեր ուղեղի մէջ, դա մնում է յաւիտեան անհասկանալի, յաւիտեան անբացատրելի: Այդ երկուսի մէջ, արտաքին—նիւթական և ներքին—հոգեկան աշխարհներէ՝ անհնարին է և աներևակայելի է մի կամուրջ... Այն՝ ինչ որ մենք գիտենք և մենք ունենք, դա լոկ մեր միտքն է և երևակայութիւնը և ամբողջ աշխարհը կամք է ու երևակայութիւն:

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՅԵԱՆ

ԳԼՄԱՌ-ԲԵԹԻՊԱՅԻ «ՄԵՋՆԻՑ ԶԱՏ ԱՌԱՋԸ»

Ինչպէս ամեն մի նորածիլ գրականութիւն, այնպէս էլ մեր արդի գրականութիւնը իւր սկզբից ի վեր ենթակայ է եղել և դեռ ևս երկար ժամանակ ենթակայ պիտի լինի օտար աւելի հասունացած և հարուստ գրականութեանց ազդեցութեանը: Գամառ Քաթիպան էլ, իբրև մեր գրականութեան անդրանիկ զինուորներէ մէկը, անշուշտ ենթաբեկուած պիտի լինէր այդպիսի ազդեցութեան: Եւ յիշուի, մանաւանդ իւր գրական գործունէութեան սկզբներում, խիստ զգալի է եղել նրա վրայ օտար հեղինակների ազդեցութիւնը: Գերմանական ազդեցութիւնը, որի պտուղն է եղել ինքը, աւելի զօրեղ արտայայտութիւն է գտել նրա գրութեան մէջ, սակայն Ֆրանսիական և ռուսական գրականութիւններն էլ չէին կարող անմասն մնալ այդ ազդեցութեան մէջ և իրենց յուժան չձգել նորաբողբոջ բանաստեղծի զանձանակի մէջ: Մի բա՛, միայն լաւ տպաւորութիւն չէ թողնում մեզ վրայ այդ բնական երևոյթի մէջ և, կարծէք, մի փոքր նսեմացնում մեր առաջ մեծ բանաստեղծի յարգը. այդ այն է, որ նա երբէք չէ յիշել, կամ սովորութիւն չէ ունեցել յիշելու այն հեղինակների անունները, որոնց կամ նմանել է, կամ փոխադրել և կամ ուղղակի թարգմանել: Ե. Մաղաթեան երիտասարդ, բայց մեզ համար վաղ կորած, քննադատը իւր մի հրատալից յօդուածի մէջ Արասխանեանի «Մուրճ»-ում ցոյց է տալիս համեմատաբար այն նախատիպարները, որոնք ծնունդ են տուել Գամառ Քաթիպայի այս կամ այն ուսանաւորին, առանց յիշատակութեան արժանանալու բանաստեղծի կողմից: Այնուամենայնիւ շատ ուսանաւորներ են մնում, որոնց՝ հրատարակիչը նմանութիւն կամ փոխադրութիւն է կոչում առանց նրանց աղբիւրը յիշե-

լու և ով գիտէ, գուցէ վաղը կամ միւս օրը, երբ լուրջ և գիտական քննադատութիւն կունենանք, նրա շատ ինքնուրոյն համարուած ոտանաւորները իրենց նախատիպարները կունենան:

Այս բոլորը սակայն չեն կարող մի ընդհանուր նուազեցնել բանաստեղծի փառքը: Եթէ ընդունենք անգամ, որ նա չունի «Մայր Արաքսի», «Վարդան Մոմիկոնեան» և Նոր-Նախիջևանի բարբառով գրուած մանր գեղարուեստական պոետմուտքները և զաւելցաները, նրա նմանութիւնները և փոխադրութիւնները բաւական են մեզ համոզելու, որ Գամառ-Քաթիպան մեծ, տաղանդաւոր բանաստեղծ է, որովհետեւ դրանք սովորական նմանութիւններ ու փոխադրութիւններ չեն:

Նմանեցնողը, փոխադրողը կամ ուղղակի թարգմանում է աննշան փոփոխութիւններով, կամ փոփոխում է գրուածքի որևէ մասը, մի հանգամանքի փոխարէն դնելով մի աւելի յարմար հանգամանք կամ գործողութիւն և կամ գրուածքի իմաստը և տոնը պահելով մի այլ երևոյթի մէջ է դնում նրան մեր առաջ, ներկայացնելով այն աւելի կամ պակտս գունաւորուած: Այս կամ այն երևոյթի ընտրութեան ու երանգի մէջ պէտք է երևայ անշուշտ փոխադրողի կարողութիւնը և դեռ աւելին՝ տաղանդը: Նա կարող է գրուածքը կամ փայցնել բոլորովին և կամ նախատիպարից շատ աւելի արժէքաւոր դարձնել: Ինչ Գամառ Քաթիպային է վերաբերում, ամենայն իրաւամբ կարող ենք ասել, որ նա վերջին տեսակի նմանողներին է պատկանում: Իւր ինքնուրոյնութիւնը պահելով հանդերձ, շատ անգամ նա նախատիպարներից շատ աւելի կատարեալ արտադրութիւն է տուել մեզ: Առանց լայն ծաւալ տալու մեր այդ մտքին, իբրև օրինակ կբերենք նորա «Մեզնից շատ առաջ» բալլադը (վերնագիրը «Երկու քոյր»), որի նախատիպարի մի վարիանտը լսելով մի ուրիշ պառակից գրի առանք:

Համեմատելով բնագիրը և հայերէն նմանութիւնը (ըստ Գր. Խալաթեանի. տես «Ընտիր երկասիրութիւններ») կամ աւելի ճիշտ փոխադրութիւնը, ընթերցողը կտեսնէ, որ Գամառ-Քաթիպայի ստեղծագործող գրչի

տակ ռուսական չոր ու ցամաք ժողովրդական երգը
դարձել է մի սքանչելի պարերգ, կատարեալ գեղարուես-
տական թէ ըստ ձևի և թէ ըստ բովանդակութեան:
Դրա նմանները մեր աղբատիկ զրականութեան մէջ
մատների վրայ կարելի է համրել:

Կողք-կողքի ղենելով մենք մաս-մաս բայց ամբող-
ջապէս կբերենք թէ հայերէնը և թէ ռուսերէնը հա-
մեմատաբար, տեղ-տեղ կցելով և մեր գիտողութիւն-
ները:

ԵՐԿՈՒ ՔՈՅՐ.

Մեզնից շատ առաջ կար մի թագաւոր,

Հոգով դեռ արի գլխով օլեոր.

Մեծ ծով էր պատել նորա աշխարհը,

«Ոսկի» ասացին գիտունք այն դարը:

Ունէր նա երկու մատաղհաս աղջիկ

Այս կտորը, որ իբրև բալլադի սկիզբ կամ նախա-
բան իւր «Հին ժամանակները» ցոյց տուող խօսքերով
մեծ և անհրաժեշտ տեղ ունի, նախատիպարի մէջ չկայ:
Նա սկսւում է այսպէս.

Մինը խիստ տգեղ միւսը գեղեցիկ.

Մի օր տգեղը ասաց միւսին.

«Երթանք ծովի ափ, քոյրիկ, միասին»:

Одна была красотка какъ бѣлый день

А большая смуглянка какъ темна ночь.

Большая меньшую манить потайкомъ,

„Пойдемъ, сестрица на берегъ морской.“

Հետեւեալ կտորը հայերէնում չկայ: Նա փոխում
է բալլադի իմաստը, իբրև թէ տգեղը յանկործակի, սի-
րունի մի խօսքից դրդուած է ծնեցրել իւր մէջ քրոջը
խեղտելու հրէշաւոր միտքը. մինչդեռ ըստ Գամառ
Քաթիկալի տգեղը ո՞ր ունէր սրտում այն բանի համար,
որ սիրունը փեսայ ունէր, իսկ ինքը ոչ. այդ ձևը աւե-
լի կատարեալ է թէ տրամաբանական և թէ գեղար-
ուեստական տեսակետից: Ահա այն.

Былъ берегъ украшенъ пеною морской.

Гляди-ка, сестрица, какъ волнъ смугленъ,

А я молоденька, какъ пѣна бѣла».

Большая наполнилась гнѣвомъ

Սիրունը գնաց առաջից տրտում,
Տգեղը ետքից ոխ պահած սրտում,
Հագիւ թէ ծովի ափին էր հասած,
Իւր սիրուն քրոջ գլորեց նա ցած:

Большая меньшую столкнула въ море.

Այնուհետեւ հայերէնում ծովի ափին կանգնած տղ-
գեղի և ջրերի մէջ թրպրտացող սիրունի միջև սկսուում
է մի գեղեցիկ խօսակցութիւն, (նման մեր ժողովրդա-
կան խաղերին), ուր սիրունը խնդրում է քրոջը խնա-
լել իրեն, խոստանալով նրան նախ մանեակը, ապա
պսակը և վերջապէս գիշտնելով նաեւ փեսան (համեմա-
տել «գիմ վգի վնոց կիտամ» հայ ժողովրդական եր-
գի հետ): Նախատիպարում — ռուսերէնում՝ բալլադին
այնքան յարմար այդ խօսակցութիւնը չկայ: Սիրունը
իրար ետեւից խոստանում է մետաքսեայ գօտին, ման-
եակը, պսակը և փեսան ու անպատասխան մնալով հրա-
ժեշտ է տալիս քրոջը և ջրերի տակը սուզուում:

Կանչեց կիսամեռ սիրունը ջրից.

«Քոյրիկ, իմ քոյրիկ, փրկէ ինձ մահից...

«Նա ունիմ տանը գեղեցիկ մանեակ,

«Առ', էն քեզ լինի պարգևէ ինձ կեանք»:

— Էն առանց քեզ էլ կարող եմ ստանալ,

Ինձնից փրկութիւն դու բնաւ մի յուսար:

«Քոյրիկ, թէ այդ էլ քեզ չէ բաւական:

«Կտամ քեզ սոկի պսակ պատուական»:

— Էն առանց քեզ էլ կարող եմ ստանալ,

Ինձնից փրկութիւն դու բնաւ մի յուսար:

«Քոյրիկ, մի թողնիլ դու ինձ անտէրունչ,

«Քեզ սիրուն փեսաս կտամ անտրտունչ»:

Տգեղի սիրտը դառել էր ժելո քար,

Քրոջ խնդիրքը թողեց անկատար:

Вынь-ка, сестрица, я тебѣ шелковъ поясъ отдамъ.

Вынь-ка, сестрица, златъ вѣнецъ отдамъ.

Вынь-ка, сестрица, обручальный перстень отдамъ.

Вынь-ка, сестрица, и жениха своего отдамъ.

Прощай, прощай, сестрица, прощай мой вѣрный другъ,
Прощай, прощай, сестрица сгубила ты меня.
Куда вѣтеръ подуетъ, туда меня прибьетъ.

Այնուհետև հայերէնը գեղարուեստական կողմից բաւականին՝ բայց տեղին փոփոխութիւն է կրում։ Մինչ նախատիպարում ձկնորսներն են աղջկայ մարմինը չորացնում, նրանից տաւիղ շինում և մագերից լարեր հիւսում և այդ երկար ժամանակ դէս ու դէն մտածելուց յետոյ (думали и гадали) և մտածում արքունիքի մեծ դռան դիմաց դնել ու լարերին խփել, հայերէնում ձկնորսը, օրուայ պարէնը հայթայթելու ելած այդ մարդը՝ իբրև իրական կեանքի և նիւթապաշտութեան օրինակ միմիայն մի թեթև բարիք է կարծում՝ թաղել անթաղ դիակը վրան ծաղիկ ու խոտ ցանելով։ Իսկ տաւիղ շինողը, լարեր հիւսողը և նրան արքունիք տանողը ով է լինում—մի աշուղ, գիւղից գիւղ թափառող, դարդ ու ցաւից խօսող և յատկապէս Գամառ-Քաթիպայից սիրուած ու գովաբանուած այդ ժողովրդական երգիչը։ Որքան բանաստեղծական է ու պատկերաւոր։ Նա յաց է լինում, ուսի վրան դնում դիակը՝ այդ «անգին գիւտը», տանում տուն, ոսկորներից—մարմնի այդ ուղ ու ծուծից տաւիղ շինում, մագերից լարեր հիւսում և ամեն բան կարգին պատրաստելուց յետոյ համարձակ արքունիք գնում, որպէս պատերազմի ելնող զինուոր։ Նա ներս է մտնում և սկսում չարութիւնը մերկացնել։ Դռան դիմաց դնելով ոչինչ չի լինիլ, պէտք է ներս մտնել անվախ աներկիւղ, ալլապէս չարութիւնը չի պատժուիլ (համեմատել Uhland-ի Sängers Fluch ի (երգչի անէծքը) հետ)։ Չի կարելի չնկատել, թէ այդ մասը որքան չոր ու ցամաք է նախատիպարում, և որ գլխաւորն է անբնական, և թէ ինչպէս հայ բանաստեղծը այդ բիրտ ու անտաշ նիւթից շինել է մի գեղեցիկ, թէև փոքրիկ կերտուածք՝ բնական ու գեղարուեստական։

Շարունակենք համեմատութիւնը։

Ձկնորսը ծովը ձգեց մեծ ուռկան
Բռնեց մարմինը սիրուն աղջկան։

Ջրիցը հանեց դրեց ափի մօտ
 Շատ ծաղիկ ցանեց վրան ու շատ խոտ:
 Մի աշուղ անցաւ, տեսաւ աղջկան,
 Լացեց ու առաւ, դրեց ուսի վրան,
 Տարաւ իրա տուն այդ անգին գիւտը,
 Չորացրեց նորա մարմնու դիփ հիւթը,
 Գեղեցիկ տաւիղ շինեց ոսկրերից,
 Քաղցրաձայն լարեր հիւսեց մազերից:
 Երբ որ ամեն բան պատրաստեց կարգին,
 Գնաց արքունիք տաւիղը ձեռքին:
 Երբ մտաւ դահլիճ շքեղ զարդարած
 Տեսաւ տգեղին փեսի մօտ կանգնած:

Подули вѣтры, заняли веѣ лѣса,
 Прибили красотку къ морскому берегу.
 Тянули рыбаки въ глухую полночь,
 Поймали рыбаки меньшую царскую дочь,
 И думали гадали что дѣлать изъ нее.
 И едѣлаемъ мы арфу изъ мелкихъ костей,
 Тонкія струпки изъ русыхъ волосъ.
 Поставимъ мы арфу спроть царскихъ воротъ,
 Ударимъ по струнамъ, что арфа говорить.

Այնուհետեւ գալիս է տաւիղի հնչածը: Այս մասը
 հայերէնում մի փոքր աւելի երկարացած է: Տաւիղը
 մի առ մի թւում է, թէ ինչ չարիքներ գործեց տգե-
 ղը—պսակը խլեց, փեսան խլեց և իրեն ծովը գլորեց
 և այդ բոլորը հնչում է համարձակ ծնողների և ժողո-
 վրդի առաջ ու դատ պահանջում կարծէք. իսկ նախա-
 տիպարում մեղմ է տաւիղի հնչածը. «Прощай, прощай,
 сестрица, сгубила ты меня». այդպէս էլ վերջանում է:

Բացեց բերանը, լարերին խփեց,
 Հիւրերի առջև քաղցրաձայն երգեց:
 «Հնչէ, իմ տաւիղ, հնչէ համարձակ,
 «Հարազատ քոյրս խլեց իմ պսակ.
 «Էսէ իմ ծնող, լսէ սիրական,
 «Հարազատ քոյրս խլեց իմ փեսան.
 «Էսէ ժողովուրդ, լսէ անխռով,
 «Հարազատ քոյրս գլորեց ինձ ծով»:

Прощай, прощай, сестрица, сгубила ты меня.
Послушай, царь съ царицей, что арфа говорить:
Прощай, прощай, сестрица, сгубила ты меня.

Նախատիպարը այդպէս վերջացնում է երգը, իսկ հայ բանաստեղծը դրանով չէ բաւականանում: Հայի թշուառութիւնները երգող, հայի թշնամիներին պարսաւող բանաստեղծի համար այդ քիչ է: Նա ուզում էր որ թրքական գազանութիւնները պատժուեն. նա ուզում է որ չարագործ տգեղն էլ պատժուի: Ընկճուած ազգի՝ տաժանները կրճտեցնող զաւակի գայրոյթն էր այդ, որ մէկ անգամ էլ բռնկւում էր անիրաւութեան դէմ: Եւ նա աւելացնում է.

Միւս օրը դահիճք խարոյկ վառեցին,
Մահապարտ քրոջ մէջը գլորեցին:
Հուրը պլպլաց, աղջիկը կանչեց.
«Իմ մեղաց համար Աստուած ինձ պատժեց»:

Պարզ է այժմ, որ առանց տաղանդի այդ հում նիւթը չէր լղկուիլ ու չէր գեղեցկանալ այդպէս: Գամառ Քաթիպան անշուշտ նոր շունչ է ներշնչել այդ ժողովրդական անտաշ նիւթին և մեր գրականութեան գեղեցիկ յակիրթներից մէկը դարձրել: Որքան էլ մեծ լինի և ակնյայտնի օտար գրականութեանց թողած ազդեցութիւնը նրա վրայ, բայց այն հանգամանքը, որ նա այդպէս շնորհալի կերպով լղկել թրաշել է մի անտաշ գոհար, աւելի ևս պարզում է մեր առաջ նրա բանաստեղծական մեծութիւնը:

Ա. ԳԵԱՆՋԵՅԵԱՆ

ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ

Նուագ

ՎԼԱԴ. ՕՊՈԶԻՆԻՆԻ.

Այն հանդիսաւոր աղօթքի ժամին,
Երբ աստուածուհուն խնդիրք էս ուղղում,
Եթէ նորա սուրբ. սխանչելի մարմնին
Եւ աստուածային վեհ կերպարանին
Առանց երկրային յուզման էս նայում...
Եթէ այն ժամին, երբ դէպի երկին
Վեր է բարձրանում ակազից խունկը,
Որով քերկրում է պաշտեալիդ շունչը,
Մի միայն երկիւղած հաւատով զգացում.
Անաղ աշխարհից կաւ դու հեռացած...
Եթէ քո մահուր, ջիւն մեծամունքի
Մէջ չը կայ տէնչանք սիրալիւս մտքի
Եւ լցում է սուրբ անարատութեամբ—
Եղի՛ր քահանայ քուն գեղեցկութեան,
Պաշտ դու նորան, քայց ո՛չ ցանկութեամբ
Տիրապետելու նոյն գեղեցկութեան...
Իսկ թէ տաք արեան հոսանք աշխոյժի
Սիրոյ նուաճեց, գցեց մէջ մեղի
Եւ աստուածուհուդ պէտք մարմնի զնայրեմաւր
Կախարդուեցար հրաշալի փայլեմաւր...
Եթէ կուսական մտքիդ երկնային
Մօտեցաւ, խառնուեց թոյնը երկրային
Հեռացի՛ր իսկոյն,—դու քահանայ չես
Եւ ծառայելու սուրբ գեղեցկութեան
Ոչ մի սրբազան իրաւունք չունես...

ՀԱՅԱ. ԲԱՐՈՒՄ. Ն. ՅԱՐՈՅ

ՍԵՐԳԷՅ ՊԵՏՐՈՎԻՉԻ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Լ. Անդրեանի

Սերգէյ Պետրովիչի վերայ ամենից աւելի շօրեղ տպաւորութիւն գործեց Նիցշէի վարդապետութիւնից նորա գերմարդու գաղափարը և այն ամենը, ինչ որ Նիցշէն ասում է հոգով չօրեղ, ապառ և համարձակ մարդկանց մասին։ Սերգէյ Պետրովիչը գերմաներէն վատ գիտէր—էնպէս գիմնազիական, թարգմանութեան վերայ էլ շատ ջանք էր գործ դնում։ Նորա աշխատանքը բաւական թեթեւացնում էր Նովիկովը, Սերգէյ Պետրովիչի ընկերը, որի հետ մէկ ու կէս ուսումնական տարի ապրում էր մի սենեակում, և որը կատարելապէս տիրապետում էր գերմաներէնի և փիլիսոփայական գրքեր շատ էր կարդացել։ Բայց 189... թ. հոկտեմբեր ամսին, երբ «այսպէս խօսեց Զարադուստրից», որից մնացել էր թարգմանելու միայն մի քանի գլուխ, Նովիկովին անկարգութիւնների պատճառով կառավարչական եղանակով բռնցին Մոսկուայից և Սերգէյ Պետրովիչը իրա ղեկավար շատ բիւրաց գնաց, բայց այս նրան ցաւ էր պատճառում, և միանգամայն բաւականանում էր կարգացածովը, որը ամբողջ երեսներ անդիր գիտէր, այն էլ գերմաներէն։ Բանը նրանումն է, որ աֆորիզմները թարգմանութեամբ, որքան էլ յաջող լինէր սա, իրենց արժէքից շատ բան կորցնում էին։ Խիստ պարզ ու հասկանալի դառնում և նոցա անհուն խորհրդաւորութիւնը լուսաբանում։ Իսկ երբ Սերգէյ Պետրովիչը նայում էր գերմանական տառերի գոթական գծերի, ամէն մի նախադասութիւն, բացի իր իսկական իմաստից, նորա աչքում ստանում էր և մի անպատմելի բովանդակութիւն, նոցա յստակ խորութիւնը մթաղնում, անհուն դառնում։ Երբեմն նա մտածում էր, որ եթէ աշխարհ չայ մի նոր մարդարէ, անպատճառ կը խօսէ անծանօթ լեզուով, որպէս զի ամենքը նորան լաւ հասկանան։ Նիցշէի երկերից Նովիկովի թողած միակ գրքի վերջը,

նա—էն թարգմանելն է, որ թարգմանում է:

Սերգէյ Պետրովիչը բնագիտական բաժնի Գ. րդ շրջանի ուսանող էր: Ծնողները, եղբայրները, բշտերը, որոնցից մի քանիսը նորանից մեծ, մի քանիսը փոքր էին, ապրում էին Սմոլենսքում: Մեծ եղբայրը արդէն բժիշկ էր և լաւ էլ փող աշխատում, բայց իւրայնոց օգնել չէր կարող, որովհետեւ ինքն էլ ընտանիքի տէր էր: Սերգէյ Պետրովիչը ստիպուած էր ամսական միայն տասնեւհինգ ռուբլով ապրել և այդ նորան բաւականացնում էր, որովհետեւ ճաշում էր ձրի ուսանողական սեղանատանը, չէր ծխում, օղի էլ քիչ խմում: Քանի դեռ Նովիկովը չէր գնացել, նոքա շատ էին խմում, բայց այդ Սերգէյ Պետրովիչի համար փող չարժէր, որովհետեւ հարբեցողութեան բոլոր ծախսը քաշում էր Նովիկովը, որը լեզուներից միշտ լաւ գասեր ունէր: Նովիկովը սիրում էր հարբած ժամանակը բարձրանալ և նստել պարտիզանների (бывшары) ծառերի վերայ, նորա յետեից սովորաբար մագլցում էր և Սերգէյ Պետրովիչը: Եւ ահա մի անգամ հաշտարար դատաւորը նոյն Նովիկովի յանցանքի պատճառով երկու ընկերներին էլ տաս ռուբլի տուգանքի ենթարկեց և տուգանքը վճարեց Նովիկովը: Ընկերական պարզ յարաբերութիւնը նկատի առած, այս ոչ ոքին տարօրինակ չթուաց, բացի Սերգէյ Պետրովիչից—երանից: Բայց փողի սովը մի իրողութիւն էր, որի հետ պէտք էր հաշտուել:

Վային և ուրիշ տեսակի իրողութիւններ ևս, որոնց հետ էլ ստիպուած էր հաշտուել և երբ Սերգէյ Պետրովիչը աւելի խորը քննում էր իր կեանքը, տեսնում էր, որ այդպիսի մի իրողութիւն է և իր կեանքը: Նա տգեղ էր.— ո՛չ այլանդակ, այլ միայն տգեղ, ինչպէս և հարիւրաւոր հազարաւոր ուրիշները: Տափակ քիթը, հաստ շրթունքները, և նեղ ճակատը նրան բոլորովին ուրիշներ յար և նման էին դարձնում, չթողնելով դէմքի վերայ ոչ մի անհատական ուրոյն գիծ: Նա հայելուն շատ քիչ անգամ էր մօտենում, բայց երբ ձեռն էր առնում, երկար դիտում էր իր աչքերը, որոնք նորան ոսպէ գոնդողի նման պղտոր էին թւում և ուր աչատօրէն խրում էր դանակը մինչև ամանի տակ, առանց քիչ թէ շատ կարծր բանի հանդիպելու: Սորանով էլ, ինչպէս և շատ ուրիշ բաներով, նա տարբերում էր իր ընկեր Նովիկովից, որը կտրուկ, համարձակ հայեացք, բարձր ճակատ և ուղիղ գծադրուած սիրուն դէմք ունէր: Սերգէյ Պետրովիչը իր բարձր իրանն էլ, երբ այնպիսի

գլուխ էր կրում իր վերայ, ոչ թէ առաւելութիւն, այլ պակասութիւն էր համարում և գուցէ այս պատճառով էլ նա միշտ փուլը ձգած, կորացած էր ման գալիս: Սերգէյ Պետրովիչի համար ամենածանր իրողութիւնը—խելօք չլինելն էր: Գիմնազիոնում ուսուցիչները նորան ուղղակի յիմար էին համարում և փոքր դասարաններում առանց քաշուելու էլ ասում: Մի ինչ որ յիմար պատասխանի համար տէր հայրը նորան անուանեց Սմոլենսքի և Մոզիլի վի խելապտուկ: Թէև այդ մականունը չկաւ նորան, այլ սովորական դարձաւ բոլոր բլթամիտ աշակերտների համար, բայց ծագումը Սէրգէյ Պետրովիչի մտքից չէր ընկնում: Ամբողջ դասարանի մէջ միայն նա առանց մականունի մնաց, եթէ Սերգէյ Պետրովիչ անունը հաշուի առնելու չլինենք, որով մեծարում էին նորան և՛ ուսուցիչները, և՛ աշակերտները, և ծառաները: Նա չունէր այնպիսի մի բան, որ կարելի լինէր կպցնել մի որևէ սրամիտ ածական: Համալսարանում, որտեղ շատ էին սիրում իրար խելքի համեմատ ջոկել, Սերգէյ Պետրովիչին սահմանափակների կարգը շարեցին, թէև այդ ոչ մի ժամանակ ուղղակի երեսին չէին ասում, բայց ինքը զգում էր հէնց այն պատճառով, որ ոչ ոք նորան մի որևէ լուրջ հայեացքով չէր դիմում, այլ միշտ հանաքով: Այն ինչ բաւական էր, որ Նովիկովը երևար, խօսակցութիւնը իսկոյն փոխւում էր լուրջ խնդիրների: Սկզբում Սերգէյ Պետրովիչը լռելեայն բողբոջում էր այդ ընդհանրացած կարծիքի դէմ, և աշխատում էր քիչ թէ շատ խելօք բան անել, խօսել կամ գրել, բայց տակիցը բան չէր դուրս գալիս և ինքը աւելի ծիծաղելի էր դառնում: Այն ժամանակ նա համոզուեց, որ ինքը մի սահմանափակ մարդ է, և այնպէս խորն համոզուեց, որ եթէ ամբողջ աշխարհն էլ նորան հանձար համարելու չլինէր, էլի չէր հաւատայ: 2է՛ որ աշխարհ չգիտէր և չէր էլ կարող իմանալ այն, ինչ որ Սերգէյ Պետրովիչը ինքը գիտէր իր մասին: Աշխարհը նորանից կարող էր լսել մի որևէ խելօք միտք, բայց չէր կտրող իմանալ, որ այդ միտքը Սերգէյ Պետրովիչը գողացել է կամ այնպիսի աշխատանքով է ձեռք բերել, որ բոլորովին արժէքը կորցնում է: Ինչ որ ուրիշներին յաջողւում էր ամենայն հեշտութեամբ, նա ձեռք էր բերում արեւն քրտինքով և այնուամենայնիւ երբնոյն իսկ անջինջ կերպով դրոշմւում էր նորա ուղեղում մի որևէ միտք, միշտ մնում էր նոսրահամար խորթ և օտար, կարծես թէ այդ կենդանի միտք

չլինէր, այլ գիրք, որ անկիւններովը ծակծկում էր նորա ուղեղը: Յատկապէս գրքի տպաւորութիւն գործում էր այն հանգամանքը, որ միշտ «մտքի» հետ պարզ և որոշ պատկերանում էր և այն էջը, որտեղից նա քաղել էր: Իսկ այն մտքերը, որոնք չէին կապուած էջերի հետ և որոնք Սերգէյ Պետրովիչը իւրն էր համարում, ամենասովորական, հասարակ, ոչ էլ խելօք մտքեր էին: Դժուար էր այս իրողութեան հետ հաշտուել: Բայց Սերգէյ Պետրովիչը հաշտուեց: Այս գլխաւոր իրողութեան հետ համեմատած միւս փոքրիկները, ինչպէս, օրինակ, տաղանդի բացակայութիւնը, թոյլ կուրճքը, անշնորհքութիւնը, փողի սովը չնչին բաներ էին համարւում:

Սերգէյ Պետրովիչը իրա համար էլ աննկատելի կերպով միամիտ և թեթեւ երազող դարձաւ: Նա մէկ երազում էր, թէ 200000 է տարել և գնում է Նւրոպա ճանապարհորդելու, բայց շոգեկառքը նստելուց դէնը ոչինչ էէր կարողանում պատկերացնել, որովհետեւ զուրկ էր երեակայութիւնից: Մէկ մտածում ինչ որ հրաշքի մասին, որ իրեն վայրկենաբար գեղեցիկ, խելօք և անպայման հաճելի է դարձնում: Օպերայից վերջը իրեն երգիչ էր երեակայում, գիրքը վերջացնելուց յետոյ — գիտնական, Տրետեակովսկիի պատկերասրահից դուրս գալով նկարիչ, բայց միշտ ֆոնը կալմում էին ամբոխը — նոքա, նովիկովը և ուրիշները, որոնք խոնարհում են նորա գեղեցկութեան, տաղանդի առաջ և ինքը բաղդաւորեցնում է նոցա: Երբ նա մեծ, անհամարձակ քայլերով, խունացած գլխարկը հագին, գլուխը քաշ գնում էր սեղանատուն, ոչ որ չէր կարող կարծել, որ այդ աննշան, տափակ, սովորական դէմքով ուսանողը աշխարհի բոլոր հարստութեանց տէրն է: Սեղանատանը նա կծկւում էր, շուտ շուտ ուտում թեթեւ ճաշը և երբ նորա առաջից անցնում էր մի ծանօթ ուսանող, աշխատում էր մի կողմ նայել և ազատ տարածութիւն որոնում: Այսպիսի հանդիպումներից նա վախենում էր, որովհետեւ չգիտէր, թէ ինչ խօսէ, իսկ յուսութիւնը ճնշում էր: Յաճախ կրկնուող ցնորքները սկսում էին իրականութեան կերպարանք ստանալ, իսկ քանի աւելի պայծառօրէն պատկերանում էր նորա առաջ, թէ ինչ կարգ էր և ինչ ուզում էր Սերգէյ Պետրովիչը, որ ինքը լինէր, այնքան աւելի ծանր էր դառնում հաշտուել անողորմ իրականութեան — կեանքի հետ:

Նոյնպէս աննկատելի կերպով հեռանում էր նա և կենդանի մարդկանց հասարակութիւնից և ամենից բիչ նկատում

էր այդ ինքը Սերգէյ Պետրովիչը: Շնորհիւ գիմնապիօնից տա-
րած հասարակական հակումներին նա մասնակցում էր ուսանո-
ղական բոլոր ընկերութիւնների և կանոնաւոր կերպով յաճա-
խում ժողովները: Այնտեղ նա ականջ էր դնում ճառախօսնե-
րին, կատակում, երբ նորա հետ հանաք էին անում, ապա թըղ-
թի կտորի վերայ գրում «այո, կամ ոչ» բայց աւելի յաճախ
ձեռնպահ էր մնում, որովհետեւ այդքան կարճ ժամանակամի-
ջոցում չէր կարող վճռել, թէ որի կողմն է ճշմարտութիւնը,
բայց ընդհանրապէս նա միշտ համաձայն էր յինում մեծամաս-
նութեան հետ և նորա ձայնը կորչում մեծամասնութեան ձայ-
նի մէջ: Սերգէյ Պետրովիչը հիւր էլ էր գնում, որտեղ միշտ
խմում, հարբում էր տանտիրոջ և հիւրերի հետ: Այն ժամանակ
նոցա հետ էլ միասին խուլ ու մոնչող բամբուկ երգում, համ-
բուրում էր աչ ու ձախ և գնում կանանց: Միայն այդպիսի
կանանց գիտէր նա. և այն էլ հարբած ժամանակ: Անխում նա
զգուշնք ու վախ էր զգում նոցանից: Ուրիշ կանանց—մաքուր
և լաւ կանանց յետեից նա չէր ընկնում, որովհետեւ համո-
զուած էր, որ ոչ որ իրեն չի սիրի: Ունէր և ծանօթ ուսանո-
ղութիւններ, բայց փողոցում նոցա պատահելիս կարմրում, բարե-
ւում անցնում էր և նոցանից ոչ որ այդ տգել և սահմանա-
փակ ուսանողի հետ խօսքի չէր բռնւում, թէ և գիտէին, որ
նորա անունը Սերգէյ Պետրովիչ է: Այսպիսով ըստ երեւոյթին
նա չէր պատկանում այն միայնակեաց ուսանողներին, որոնք
փակուած առանձնացած կեանք են վարում և երևում միայն
քննութիւններին շփութուած դէմքերով, կռան տակ համառո-
տագրութիւնների դաստաններ բռնած. բայց նա մարդկանց հետ
չունէր և կենդանի հաղորդակցութիւն, որով միայն հասարա-
կական կեանքը—հաճելի, և անհրաժեշտ մի պայման է դառ-
նում: Այն մարդկանցից, որոնց հետ նա հանաքներ էր անում,
խմում, համբուրում, ոչ մէկին էլ չէր սիրում:

Երբ Սերգէյ Պետրովիչը չէր երազում կամ պարապում
գործով, շատ էր կարգում և կարգում առանց ընտրութեան
միայն այն նպատակով, որ ձանձրոյթը ցրէ: Լուրջ գրքեր
կարդալ չէր սիրում, որովհետեւ շատ բան չէր հասկանում, իսկ
վէպերը, որովհետեւ նոցանից շատերը կեանքն էին յիշեցնում,
տխուր և յուսահատ կեանքը. իսկ շատերն էլ կեղծ ու պատիւ
էին, ինչպէս իր երազները: Երազել նա երազում էր, թէ տա-
նում է միլիոն, բայց երբ գրքի մէջ կարդում էր այդպիսի մի-

դէպքի մասին, իւր ցնորքները և՛ ծիծաղելի, և՛ ցաւալի էին դառնում: Ճշմարտապատում էին թւում նորան ոռւս վէպերը, բայց շատ ծանր էր զգալ, որ ինքն ևս այն փոքրիկ, կեանքից կրճուած մարդկանցից մէկն է, որոնց մասին խօսում են այդ հաստ ու թախծալից գրքերը: Բայց կար երկու վէպ, երկուսն էլ թարգմանութիւն, որ նա յաճախ սիրով կարդում էր: Սյդ վէպերից մէկը նա սիրում էր կարդալ տխրութեան րոպէներին, երբ թախծալից լացով աշնանը, ծանր շունչ քաշելով ներս էր նայում պատուհաններից և մարդու սիրտ թափանցում. բայց այս մասին խօսել նա ամաչում էր: Սյդ ժիւլ Վերնի 80000 վերստ ջրի տակով վէպն էր: Նորան հրապուրում էր կապիտան Նէմոյի քաջ, և ինչպէս տարրային, ապառ անձնաւորութիւնը, որ մարդկանցից հեռանալով ովկիանոսի խորքերը, այնտեղից գոռոպաբար արհամարհում է ցամաքը: Միւսը «մէկը դաշտում մարտիկ չէ» վէպն էր: Եւ նա սիրում էր այս գրքի մասին խօսել և ուրախ էր, երբ ընկերներն էլ հրճուանքով, ոգևորութեամբ խոնարհում էին ազնիւ բռնակալ Լեոյի արաջ, Սերգէյ Պետրովիչը վերջին ժամանակները նովիկովի խորհրդով, որը նկատել էր նրա սէրը դէպի մեծ մարդիկը, սկսել էր կարդալ նոցա կենսագրութիւնները, և կարդում էր մեծ հետաքրքրութեամբ, բայց ընթերցանութիւնը միշտ վերջացնում էր մտածելով «նա ինձ նման չէր»: Եւ որքան նա աւելի էր ծանօթանում մեծ մարդկանց հետ, այնքան իրեն փոքր էր զգում:

Այսպէս ապրեց Սերգէյ Պետրովիչը մինչև 23 տարեկան հասակը: Առաջին տարին նա ֆիզիկայից կտրուեց և այդ օրուանից սկսեց եռանդով աշխատել, և որովհետեւ բնագիտական բաժնում գործ չատ կայ, ուստի ժամանակն էլ աննկատելի կերպով սահում անցնում էր աշխատանքի երկաթէ բազուկների մէջ: Կամաց կամաց անյաջող կեանքի տխուր խորհրդակցութեանց սուր ցաւի զգացումը բթացաւ և Սերգէյ Պետրովիչը սկսեց հաշտուել այն մտքի հետ, թէ ինքը ոչ խելօք, ոչ էլ ինքնօրինակ, այլ սովորական մի մարդ է: Սերգէյ Պետրովիչի ուղեղը գտնւում էր խելօքութեան և յիմարութեան սահմանագծի վերայ, որտեղից երկու կողմն էլ միակերպ լաւ երևում է: Հոգու աչքերով կարելի է դիտել ե՛ւ մտքի բարձր աշխուժութիւնը, վեհութիւնը ու զգալ, թէ ինչ բաղաւորութիւն է վայելում նորա տէրը, ե՛ւ տեսնել ինքնագոհ յիմարութեան ողորմելի ոչնչութիւնը, որ հաստ կարծր ոսկրէ պարիսպների ետև,

ինչպէս ամրոցում, իրեն անխոցոտելի երջանիկ է զգում: Եւ այժմ Սերգէյ Պետրովիչը աւելի յաճախ էր նայում դէպի այդ կողմը և տեսնում, որ իրանից էլ շատ ու շատ վատթարները կան, որոնց տեսքը նրան ուրախացնում, հանգստացնում էր: Սերգէյ Պետրովիչը սկսեց աւելի քիչ կարգալ և շատ խմել օռդի, բայց խմում էր միանգամից ոչ շատ, այլ ճաշից և ընթրիքից առաջ մի մի կլծկայ և այս նորան շատ դուր էր գալիս, որովհետև միայն հաճոյք էր պատճառում առանց արբեցման ցաւոտ զգայութիւնների: Ամառը Սմոլենսքում ունեցաւ իր կեանքի առաջին սիրային վէպը, որ բոլոր շրջապատողներին ծիծաղելի, իսկ իրեն նոր և բանաստեղծական էր թւում: Հերոսուհին մի տգեղ, միամիտ, բայց բարեսիրտ գեղջուկ աղջիկ էր, որ զալիս էր նոցա պարտէզը մարգերը մշակելու: Սերգէյ Պետրովիչը չէր հասկանում, թէ ինչու այդ աղջիկը իրեն սիրեց և այդ սիրոյ պատճառով մինչև իսկ դէպի նա թեթև արհամարհանք էր տաժում, բայց անչափ հաճելի էր եւ մութ պարտիզում խորհաւոր տեսակցութիւնը եւ շշուկը, եւ երկիւղը: Երբ աշնանը Սերգէյ Պետրովիչը Մոսկուա ճանապարհուեց, աղջիկը լաց էր լինում: իսկ ինքը հպարտ, ինքնագոհ իրեն նոր մարդ էր զգում, որովհետև ինքն էլ ուրիշներից ոչնչով պակաս չմնաց, ինքն էլ վերջապէս ճանաչեց իսկական կին, որ սիրում է առանց փողի և բաժանման թուկէն, լալիս: Սերգէյ Պետրովիչն էլ, ինչպէս և շատ ուրիշները, չէր զգում, որ ինքը ապրում է, ո՛չ էլ նկատում կեանքի ընթացքը, այն ինչ կեանքը, ճահճոտ վտակի պէս, միօրինակ պղտոր, անշշուկ յառաջ էր վազում: Բայց լինում էին թուկէներ, երբ նա կարծես թէ խորը քնից զարթնում և սարսափով մտածում էր, որ ինքը էլի նոյն խեղճ ու ջնջին արարածն է: Այն ժամանակ նա ամբողջ գիշերներ մտածում էր ինքնասպանութեան մասին, մինչև որ դէպի իր անձն ու բաղդը բարձրագած դառն ու խիստ ատելութիւնը տեղի էր տալիս խաղաղ և մեղմ ցաւակցութեան և նա նորից ենթարկւում կեանքի հոսանքին մտածելով, որ այդ մի իրողութիւն է, որի հետ պէտք է հաշտուել:

Հէնց այս ժամանակները, երբ իրականութեան հետ բոլորովին հաշտուելու միտքը հնարաւոր էր և արդէն մօտ, նա բարեկամացաւ Նովիկովի հետ: Ընկերները չէին հասկանում այդ տարօրինակ բարեկամութիւնը, որովհետև Նովիկովը հայրենակիցների շրջանում համարւում էր ամենախելօքը, իսկ Սեր-

գէյ Պետրովիչը ամենասահմանափակը: Վերջը այն եզրակացութեան եկաւ, թէ ինքնասէր և սնափառ Նովիկովը ուզում է այնպիսի մի հայելի ձեռք բերած լինել, որ այնտեղ արտափայլէր իր կարող և խորին խելքը, բայց միայն ծիծաղում էին, որ այդպիսի էժան և ծուռն ընտրեց: Իսկ Նովիկովի հաւատացնելը, թէ Սերգէյ Պետրովիչը ամենևին այնքան էլ յիմար չէ, փնչպէս կարծում են, նորա էլի նոյն ինքնասիրութեան արդիւնք էին համարում: Գուցէ այդ և ուղիղ էր, բայց Նովիկովը այնպէս մտացածին, զսպած կերպով էր արտայայտում իր գերազանցութիւնը, որ Սերգէյ Պետրովիչը նորան սիրեց: Եւ սա միակ մարդն էր, որին նա սիրում էր և առաջին ընկերը, որ կեանքումն ունեցաւ: Նա Նովիկովով պարծենում էր, կարգում, ինչ գիրք որ նա էր կարդում, հլու կերպով գնում նորա յետեւից զինեանից զինեանն և իրեն բազդաւոր էր զգում, որ վիճակուել է ընկերանալ այդպիսի մի մարդու հետ, որին ծաւատագիրը մեծ գործերի համար է ստեղծել: Նա յարգալից հիացմունքով հետևում էր նորա բուռն խելքի աշխատանքին, որ ամենայն հեշտութեամբ մի շարք պատմական, փիլիսոփայական, տնտեսական տեսութիւններ մէկը միւսի յետեւից իւրացնում և ինչպէս վերստացոյց սիւներ կտրում, անցնում էր, համարձակ միշտ առաջ ու առաջ ընթանալով: Աղորմելի երեւով նրա յետեւից բաշ էր տալի իր ոտները Սերգէյ Պետրովիչը, մինչև վերջապէս նկատեց, որ օրէ ցօր աւելի ու աւելի յետ է մնում: Սերգէյ Պետրովիչի համար, որ կամենում էր իր «ես»-ը խեղդել ուրիշի զօրեղ և խորն «ես»-ի մէջ, այն օրը շատ ծանր օր էր, երբ հասկացաւ, որ այդ անկարելի է և որ ինքը նոյնքան հեռու է իր ընկերոջից, որի հետ ապրում է, որքան և այն մեծ մարդկանցից, որոնց մասին նա կարգում էր: Եւ այս բանը հասկանալու օգնեց նիցշէն, որի հետ ծանօթացաւ էլի շնորհիւ նոյն Նովիկովի:

II.

Երբ Սերգէյ Պետրովիչը «Այսպէս խօսեց Զարադուստրից» մի մասն կարդաց, այնպէս կարծեց թէ իր խաւար կեանքում արեւ ծագեց: Բայց այդ կէս գիշերային տխուր արեւ էր, որ ոչ թէ ուրախ տեսարաններ, այլ սառն, տխուր, մահուան նման անմխիթար մի անապատ լուսաւորեց. այսպէս էր Սերգէյ Պետրովիչի հոգին, կեանքը, բայց և այնպէս այս լոյս էր. լոյս որ նորան ուրախագրեց այնքան, որքան ոչ մի բան ամբողջ

կեանքումը չէր ուրախացրել: Այդ ոչ հեռու անցեալում, որի մասին է խօսքը, Ռուսաստանում Նիցշէի հետ ծանօթ էին միայն բէրը: Բայց ոչ լրագիրը, ոչ էլ ամսաթերթերը նորա մասին ամենևին չէին խօսում: Եւ այդ խորն լռութիւնը, որով սքողուած էր «Ջարադուստրը» դարձնում էր նորա խօսքը աւելի նշանաւոր, զօրեղ, մաքուր, որ կարծես թէ երկնքիցը ուղիղ Սերգէյ Պետրովիչի ուղեղի մէջն էր ընկնում: Նա չգիտէր, չէր էլ մտածում, թէ արդեօք Նիցշէն տարելից է թէ ո՛չ, կենդանի, թէ մեռած: Իրա առաջ տեսնում էր նա միայն գոթական տառերի խիստ ու միստիք ձեւն առած մտքեր: Նա տեսնում էր, որ մտքերը, անչառակելով իրենց ծնող ուղեղից և այն ամենից, ինչ որ երկրային էր և պայմանաւորում նոցա ծագումը, դառնում էին Աստուածային, յաւիտենական: Եւ ինչպէս մի ջերմ հաւատացող երիտասարդ քուրմ, որին նոր պայելութեան է եկել իր երկար տենչացած Աստուածը, նա թագցնում էր նորան օտար հայեացքներից և սարսափելի ցաւ զգում, երբ յանդուգն ձեռնից կոշտութեամբ կպչում էին նորան. և այդ—նովիկի ձեռներն էին: Երբեմն երեկոյեան միասին, մի քանի գլուխ թարգմանելուց յետոյ, Նովիկովը սկսում էր խօսել կարգացածի մասին: Նստած իր սեղանի մօտ ինչպէս ամբիոնից, խօսում էր նա պարզ, հնչուն ձայնով, պահպանելով տրամաբանական շեշտը, որոշակի արտասանում էր ամեն մի խօսք և վայրկենական ընդհատումներով որոշում կէտադրութիւնը: Նորա մեծ մաշերը տակից խուլած, դուրս ընկած ճակատով գլուխը, որ հաստատուած էր կարճ ու զօրեղ վզի վերայ, նման էր յղկած գնդի, դէմքը միշտ դժգոյն էր և միայն խիստ վրդովմունքների ժամանակ նորա ականջները խիստ կարմրում էին, ինչպէս բիլիարդի կամ զեւլին գնդին կպցրած երկու զառ շորի կըտորներ: Խօսում էր՝ նա փիլիսոփայութեան մէջ Նիցշէի նախորդների, նորա իր ժամանակի տնտեսական, հասարակական հոսանքների հետ ունեցած առնչութեան մասին և պնդում, թէ Նիցշէն իր հիմնական «ես կամենում եմ» անհատական վարդապետութեամբ ժամանակիցը հպարտ արի առաջ է ծնել: Երբեմն նա ծիծաղում էր զրբի մութ լեզուի վերայ, որ արհեստական էր համարում: Այսպիսի գէպերում Սերգէյ Պետրովիչը հակաձառելու թոյլ փորձեր էր անում: Նա Նովիկովի յայտնած կարծիքները շատ խելօք էր համարում միանգամայն իր խելիքիցը վեր, բայց և ոչ ուղիղ և նա զգում էր, որ մօղլ

աւելի պարզ, ուղիղ է հասկանում «Ջարագուստրի» խօսքերը, բայց երբ սկսում էր բացատրել իր միտքը, դուրս էր գալիս մի ինչոր տափակ, ողորմելի բան, որ բոլորովին նման էէր լինում իր զգացածին և նա լռում էր իր գլխի և լեզուի վերայ զայրանալով: Բայց պատահում էր, որ Նովիկովը յափշտակում էր Ջարագուստրի չափաւոր խօսքի գեղեցկութեամբ և ենթարկում բիրաւոր ասացուածներին, այն ժամանակ նա առողանութեամբ պարզ և զօրեղ շեշտով սկսում էր կարգալ. և Սերգէյ Պետրովիչը տափակ, տգեղ գլուխը ձռած խորին երկիւղածութեամբ ականջ էր դնում և ամէն մի խօսք մեխում էր նորա բնօրէն ձեռքի մէջ:

Սերգէյ Պետրովիչը չնկատեց այն րոպէն, երբ զագարեց խաղաղ վերաբերուել դէպի իրականութիւնը և բուժ ցաւով հաշտուել նորա հետ: Այս պատահեց ճիշտ այնպէս, ինչպէս լինում է, երբ վառօդով լի տակաւին պատրոյկ են դնում և թէ երկար արդեօք վառուեց այդ պատրոյկը, նա չգիտէր, բայց գիտէր, թէ ո՛վ կրակեց: Այդ գերմարդու տեսին էր, այն անըմբռնելի, բայց մարդկային էակի, որ իր ունեցած բոլոր կարողութիւնները իրականացրեց և ամենայն իրաւունքով տէր է ոյժի, երջանկութեան, և ազատութեան: Այդ տարօրինակ տեսիլք էր. նա այնքան պայծառ էր, որ աչքն ու հոգին ցաւ էր զգում, բայց և անորոշ խառն գծագրութիւն ունէր. նա ե՛ւ պարզ ու իրական էր, ե՛ւ հրաշալի ու անմբռնելի: Այդ տեսիլքի պայծառ լուսով Սերգէյ Պետրովիչը նորից գիտեց իր կեանքը, որը բոլորովին հետաքրքրական երեաց, ինչպէս հրդեհի ժամանակ մի ծանօթ դէմք: Նա գիտում էր իր անցեալն ու ապագան և այն, ինչ որ տեսնում էր, նման էր երկար, գորշ՝ նեղ օդից ու լոյսից զուրկ մի միջանցքի: Դէպի յետ միջանցքը կորչում էր ուրախութիւնից զուրկ մանկութեան տըխուր յիշողութիւնների շարքում, դէպի առաջ անյայտանում նոյնպէս ապագայի մթութեան մէջ: Եւ միջանցքի ամբողջ տաքածութեան վերայ էէր նկատում ոչ մի խիստ թեք պտոյտ, ոչ մի դուռն դէպի դուրս, որտեղ արեւն է փայլում և ուր ծիծաղում ու լաց են լինում կենդանի մարդիկ: Սերգէյ Պետրովիչի շուրջը լողում էին մարդկային գորշ ստուերներ առանց ծիծաղի ու լացի և յուռ նշան են անում բութ գլխով, որն այնպէս անողորմ կերպով ծաղրել է անգութ բնութիւնը:

Քանի դեռ Նովիկովը Մոսկուայից էէր գնացել, Սերգէյ

Պետրովիչը ամեն օր կատարում էր միևնույն աշխատանքը—համեմատում էր իրեն իր ընկերոջ հետ, որի դէմքին նա գերմարդու արտացոլումն էր տեսնում։ Գիտում էր նորա դէմքը, շարժումները, մտածմունքը և կարմրում, երբ նովիկովը որսում էր նորա բուծ, բայց զննող հայեացքը։ Գիշերը ուշ, երբ նովիկովը արդէն քնած էր լինում, Սերգէյ Պետրովիչը ականջ էր դնում նորա մեղմ, անխոռ շնչառութեան և մտածում, որ նովիկովի շնչառութիւնն էլ պլ է, քան իրենը։ Եւ այդ քնած մարդը, որին առաջ սիրում էր նա, այժմս նորան օտար, անհասկանալի էր թւում։ Առեղծուած էր նորա համար ամեն ինչ, եւ նորա խոր շնչառութիւնը, եւ գազաթի պղ ուռուցքների տակ թագնուած մտքերը, եւ նորա ծնունդը, եւ մահը։ Անհասկանալի էր, որ միևնույն յարկի տակ պառկած են երկու անձինք, որոնցից ամեն մէկը ունի բոլորովին իրեն միայն յատուկ առանձին եւ մտքեր, եւ կեանք, որ միւսիցը տարբեր է։

Սերգէյ Պետրովիչը չցաւեց, երբ նովիկովին Մոսկուայից հեռացրին։ Այն 24 ժամը, որ նովիկովը նորա հետ անցկացրեց իրերը կապտելով և հայհոյելով, սահեց աննկատելի կերպով և ընկերները մէկ էլ իրենց տեսան կայարանում։ Նոքա խմած չէին, որովհետեւ փողը բաւականացաւ միայն ճանապարհի համար։

—Է՛տե՛կ ես իզուր տուի ձեզ նիցշէն, Սերգէյ Պետրովիչ։ ասաց նովիկովը այն սովորական բռնապետիկ քաղաքավարութեամբ, որ նոցա ընկերութեան տարօրինակութիւններից մէկն էր։ Այսպէս քաղաքավարի էին նոքա մինչև իսկ հարբած ժամանակները պարտէզների ծառերի վերայ։

—Ինչո՞ւ, նիկոլայ Գրիգորեիչ։

Նովիկովը լռեց, իսկ Սերգէյ Պետրովիչը յարեց։

—Հապիւ թէ կարգամ էլ։ Ինձ համար բաւական է։

Հնչեց երրորդ զանգը։

—Գէ՞ մնաք բարի։

—Նամակ կգրէ՞ք, հարցրեց Սերգէյ Պետրովիչը։

—«Ո՛չ, ես նամակագրութեան գլուխ չունիմ, բայց դուք գրեցէք։

Մի րոպէ վարանումից յետոյ նոքա քաշուելով համբուրուեցին—չիմանալով, թէ քանի անգամ պէտք է համբուրուել և նովիկովը գնաց։ Սերգէյ Պետրովիչը մենակ մնալով, հասկացաւ որ վաղուց սպասում էր այդ օրուան, երբ նիցշէի հետ

մենակ կմնայ և ոչ որ իրեն չի խանգարի. և ուզիլ որ այդ օր
բուռնից ոչ որ նորան չէր խանգարուի:

III

Արտաբուստ Սերգէյ Պետրովիչի կեանքը շատ փոխուեց:
Նա բոլորովին դադարեց դասախօսութիւններին ու գործնական
պարապմունքներին յաճախել և ձգեց դարակի վերայ հաշուէտ-
ւութեան համար սկսած շարագրութիւնը «Համեմատական
բնորոշումն ածխաջրածնի ճարպոտ և հոտաւէտ շարքերի»: Մի
անգամ ուսանողների մի մեծ խումբ գնաց կանանց և այնտեղ
հանգիպեց Սերգէյ Պետրովիչին և որ պարմանալին էր, բոլո-
րովին չխմած: Ինչպէս առաջ, նա էլի կարմրում էր, երբ սկսե-
ցին նորա վերայ ծիծաղել. իսկ երբ հարցրեց, սկսեց երգել
և կակաչելով պատմել մի ինչ որ Զարագուստի մասին: Աեր-
ջացրեց նորանով, որ սկսեց լաց լինել, ապա գծութիւններ ա-
նել և բոլորին էլ ապուշներ անուանեց, իսկ իրեն գերմարդ:
Այս դէպքից յետոյ, որի առթիւ նոքա շատ ծիծաղեցին, Սեր-
գէյ Պետրովիչին մի ժամանակ բոլորովին աչքից կորցրին:

Աշխարհ գալուց յետոյ ոչ մի ժամանակ Սերգէյ Պետրո-
վիչի գլուխը այնպէս շատ և յամառ չէր աշխատել, ինչպէս
այդ կարճ օրերին և երկար գիշերներին: Անարիւն ուղեղը
նորան չէր հնազանդուում և այնտեղ, որտեղ նա ճգնում էր
ճշմարտութիւն գտնել, նորա առաջ դնում էր պատրաստի բա-
նաձեներ, անբովանդակ նախադասութիւններ: Յոգնած տան-
ջուած նա նման էր բեռնակիր ձիու, որ դարն ի վեր բաշ է
տալիս իր ծանր սայլը շնչասպառ, երեսի վերայ է գալիս,
մինչև որ պրոդ մտրակը նորից առաջ է բշում: Այսպիսի մտրակ
էր նորա համար այն գերբնական մարդու տեսիլքը, որ ամենայն
իրաւունքով տէր է դժի, երջանկութեան և պատուութեան:
Ժամանակ ժամանակ մշուշը պատում էր նորա միտքը, բայց
գերմարդու ճառագայթները վանում էին այդ մառախուղը և
Սերգէյ Պետրովիչը տեսնում էր իր կեանքը այնպէս պարզ ու
որոշակի, որ կարծես թէ մէկ ուրիշը նկարած կամ պատմած
լինէր: Սոքա տրամաբանօրէն մտածուած և խօսքերով արտա-
յայտուած մտքեր չէին, այլ տեսիլներ:

Նա տեսնում էր մի մարդու, որ կոչւում էր Սերգէյ Պետ-
րովիչ, և որին անմատչելի է այն ամենը, որով կեանքը քաղցր

է կամ դառն, բայց միշտ իմաստալից և մարդկային։ Պրօն և բարոյականութիւն, գիտութիւն և արուեստներ նորա համար գոյութիւն չունէին։ Զերմ և գործունեայ հաւատի փոխարէն, այն հաւատի, որ սարերն է շարժում տեղից, նա զգում էր իր մէջ ինչ որ այլանդակ կոէթ, սովորական ծխակատարութիւնից ու էժանագին սնոտիապաշտութիւնից զանգուած։ Նա այնքան քաջութիւն չունէր, որ մերժէր Աստուծոյ գոյութիւնը. ոչ էլ այնքան զօրեղ էր, որ հաւատարմ նա չունէր և ջերմ բարոյական զգացումն, և սորա հետ կապուած հոգեկան բարձր, վեհ թափերն։ Նա մարդկանց չէր սիրում և չէր էլ կարող զգալ այն մեծ երանութիւնը, որի հաւասար դեռ աշխարհը ոչինչ չի ստեղծել—ւապրել և մեռնել մերձաւորի համար. բայց նա անկարող էր և առել նոցա, և նորան չէր վիճակուած երբէք զգալ ո՛չ իր նմանների դէմ վարած կռուի խանձող զուարճութիւնը, ո՛չ էլ դիւական հրճուանք, ոտի տակ տալով այն ամենը, ինչ որ արարած աշխարհ պաշտում է իբրեւ սրբութիւն։ Նա անկարող էր ոչ այնքան բարձրանալ, ո՛չ էլ այնքան ընկնել, որպէս զի թագաւորէ մարդկանց և կեանքի վերայ։ Մի դէպքում բարձր կանգնելով նոցա օրէնքներից, ինքնին ստեղծել տալ նոցա պատգամներ, միւս դէպքում խորտակելով դուրս գալ այն ամենի յծի տակից, ինչ որ ուրիշների համար պարտադիր-սարսափելի է։ Լրագիրների մէջ Սերգէյ Պետրովիչը յաճախ կարդում էր մարդասպանութեան, գողութեան, բռնարարութեան մասին, և ընթերցումը վերջացնում էր ինքն իրան մտածելով, ես որ անկարող էի անել այդ։ Փողոցում պատահում էր նա մարդկային ծովի մինչև յատակն իջած անհաստների և այստեղ էլ մտածում նոյնը, ես որ չէի կարող, երբեմն նա լուծւում կամ կարդում էր հերոս մարդկանց մասին, որոնք յանուն զաղափարի ապրել և մահ են յանձն առել, էլի մտածում նոյնը,—ես որ չէի կարող։ Նա նախանձում էր բոլորին, և՛ մեղաւորներին, և՛ արդարներին։ Եւ նորա ականջում անողորմ հնչում էին Զարադուստրի ճշմարիտ խօսքերը. «Եթէ կեանքը բեզ չի յաջողում, եթէ թունաւոր օձը կրծում է սիրտդ, զիտցիր, որ մահը կ'յաջողուի»։

Սերգէյ Պետրովիչը չարիք գործելու պահանջ չէր զգում, բայց բարի լինել ցանկանում էր։ Այս ցանկութիւնը ներշնչեցին գրեթե և մարդիկ. և այդ ցանկութիւնը շատ զօրեղ էր, բայց անպտուղ և տանջող, ինչպէս ի ծնէ կոյրի համար լուսոյ

փափագը, Նա մտածում էր իր ապագայի մասին և բարի գործի համար այնտեղ ոչ մի գրաւական չէր տեսնում: Համալսարան աւարտելուց յետոյ Սերգէյ Պետրովիչը մտադիր էր ակցիդի վարչութիւնը մտնել և ինչքան էլ այժմ Նա չէր մտածում այդ մասին, ամենեւին չէր հասկանում, թէ ինչ բարիք կարող է գործել իբրեւ ակցիդ պաշտօնեայ: Նա արդէն ինքն իրեն պատկերացնում էր իբրեւ ազնիւ աշխատասէր և պատրաստակամ պաշտօնեայի, Նա տեսնում էր, թէ ինչպէս դանդաղ, բայց անխոտոր բարձրանում է պաշտօնի աստիճաններով և հասնելով միջին աստիճանին, տարիների և դաւերի տակ ճշոււած կանգ է առնում: Նա գիտէր, որ կեանքի դաժանութիւններին մատուցած ծառայութիւնը կգնահատուի և կտօնէ իր երեսնամեայ յորելեանը, ինչպէս մի քիչ առաջ տօնեց իր հայրը: Յորելեանին կիսուեն ճառեր, ինքը ականջ կդնէ և զգացուելով, կսկսի լաց լինել, ինչպէս հայրը և համբուրուել իր նման ալեւորած, կեանքի ձեռքին կրծոտուած մարդկանց հետ, որոնք կամ արդէն տօնել են իրենց յօբելեանը, կամ շուտով պիտի տօնեն: Յետոյ ինքը կմեռնէ. լաւ հասկանալով, որ թողնում է տասնեակ այնպիսի երեխաների, ինչպէս ինքն էր և «Смоленскій Вѣстникъ»-ում (Սմոլենսքի համբաւաբերի մէջ) կտպուի շատ կարճ կենսագրական տեղեկութիւն այս վերջաբանով,—մեռաւ մի օգտակար և ազնիւ մշակ, Եւ Սերգէյ Պետրովիչը այնպէս էր կարծում, որ այդ յետին գովքն այնպէս դառն և կսկծեցուցիչ է, ինչպէս մերկ կենդանի մարմնոյ համար մտրակի հարուածները: Եւ ցաւալի է այդ նորա համար, որ մարդիկ կամենալով հաճոյաբար սուտ խօսել—մի վիրաւորիւ և անուրանալի ձշմարտութիւն ասին: Եւ Սերգէյ Պետրովիչը կարծում էր, որ եթէ մարդիկ հասկանային այն, ինչ որ իրենց լեզուն է ասում, չէին համարձակուի պիտանութեան մասին այդպէս խօսել և վիրաւորել արդէն ցաւոտներին:

Սերգէյ Պետրովիչը իսկոյն և եթ չհասկացաւ, թէ ինչ բանով Նա օգտակար է, և նորա ուղեղը ուժեղ վեր աշխատանքի ծանրութեան տակ երկար ժամանակ կծկւում-տանջւում էր: Բայց գերմարդու ճառագայթների առաջ մառախուղը ցրւում էր և այն, ինչ որ անմեկնելի առեղծուած էր, պարզւում—և հասկանալի դառնում: Նա օգտակար էր և օգտակար շատ կողմերով: Նա պէտք էր հրապարակի համար, ինչպէս այն անանուն «որ մինը» որ գնում է կրկնակօշիկ, շաքար, կերոսին, և իր

Նմանների հետ միասին վեր առած երկրիս հյօրների համար պալատներ կանգնեցնում: Նա օգտակար էր վիճակագրութեան, պատմութեան համար, ինչպէս այն անանուն միաւորը, որ ծնւում է և մեռնում և որի վերայ ուսումնասիրում են ազգաբնակութեան օրէնքները: Յառաջագիմութեան համար էլ նա պէտք էր, որովհետեւ ստամոքս և մրսկան մարմին ունէր, որի համար շառաւիմաւ աշխատում են հազարաւոր անիւներ, մեքենաներ: Եւ Սերգէյ Պետրովիչը, որքան աւելի շատ էր ման գալիս փողոցներում, դիտում շուրջն և ինքն իրեն, այնքան աւելի ակնյայտնի էր դառնում իր օգտակարութիւնը: Այս հանգամանքը, իբրեւ նոր գիւտ շարժեց նորա հետաքրքրութիւնը և նա սկսեց նոր ուշադրութեամբ դիտել հայակապ տները, շքեղ կառքերը. դիտմամբ աւելորդ տեղը նա ձիակառք էր նստում, որպէս զի «մէկին» իր հինգ կոպէկով օգուտ ցոյց տայ: Բայց շուտով նորան վայրացրեց այն միտքը, որ ինքը անկարող է մի քայլ անել, որպէս զի դժբանով ուրիշին օգուտ տուած չլինի, որովհետեւ իր օգտակարութիւնը կամքիցն անկախ էր: Եւ այն ժամանակ նա գտաւ իր մէջ, մի ուրիշ օգտակար կողմն ևս, որ ամենից դառն ու վիրաւորիչն էր և որի համար նա ամօթից ու ցաւից կարմրում էր: Այդ օգտակար կողմը դիակի օգտակարութիւնն էր. դիակի, որի վրայ ուսումնասիրում են կեանքի և մահուան օրէնքները, կամ արեցրած մարմնի, որ ուրիշներին ցոյց տան թէ ինչքան վատ բան է խմելը: Սերգէյ Պետրովիչը երբեմն գիշերները հոգեկան այս յուզուած շրջանում պատկերացնում էր իրեն այն գրքերը, որոնք գրւում են իր և իրա նմանների մասին: Նա պարզ տեսնում էր գրուած թերթիւ, տպագրուած շատ ու շատ էջեր և իր անունը այնտեղ: Նա տեսնում էր և այն մարդկանց, որոնք գրում են այդ գրքերը և նրանով—Սերգէյ Պետրովիչի միջոցով հարստութիւն, երջանկութիւն և փառք վաստակում: Գոցանից ոմանք պատմում են, թէ ինչ ոլորմելին էր նա—բոլորովին անպէտք և աւելորդ մի արարած. դոքա չեն ծաղրում, ո՛չ, բայց աշխատում են նորա վիշտը այնպէս ողորմելի դուրս բերել, որ մարդիկ լաց լինեն. իսկ նորա ուրախութիւնները այնպէս չեն, որ ծիծաղեն: Գոքա կոչող ու զօրեղ մարդկանց յատուկ, պարզամիտ եսականութեամբ, որ խօսում են իրանց նման կուշտերի հետ, ճգնում են ցոյց տալ, որ այդպիսի էակների մէջ ևս, ինչպիսին Սերգէյ Պետրովիչն է, մի փոքր մարդկութիւն դեռ կայ. և ե-

ռանդով տաք-տաք ապացուցանում են, թէ նոքա դաւ են զգում, երբ ծեծում ես, և հաճոյք—երբ փաղաքշում: Եթէ գրողները տաղանդաւոր են և կարողանում են ցոյց տալ, ինչ որ ուզում են, նոցա արձաններ են կանգնեցնում, որոնց պատուանդանները իբրեւ թէ հատաքարից են, այն ինչ իրօք անթիւ ու անհամար Սերգէյ Պետրովիչներից: Սերգէյ Պետրովիչի համար կան և ուրիշ ցաւողներ, բայց սոքա խօսում են նորա մասին առաջինների պատմածների համեմատ և հոգացողութեամբ քննում, թէ ինչ պատճառներից առաջ են գալիս այդպիսի էակները, ինչպիսին նա է, և ուր կորչում և սովորեցնում, թէ ինչ միջոցներ պէտք է ձեռք առնել, որպէս զի դոքա ապագայում էլ չերեւան:

Դրամատէրերի համար նա օգտակար է, իբրեւ հարստութեան աղբիւր, գրողի համար—ինչպէս արձանի պատուանդան, գիտնականի համար—իբրեւ ճշմարտութեան հասնելու միջոց, ընթերցողի համար—լաւ զգացումներ կրթելու մի առարկայ.— ահա այն օգտակարութիւնը, որ Սերգէյ Պետրովիչը իրա մէջ տեսաւ: Նորա ամբողջ էութիւնը բռնկուեց այնպիսի մի ամօթով և խուլ զայրոյթով, ինչպիսին զգում է մարդ, երբ երկար ժամանակ չի հասկանում, որ իրեն ծաղրում են և յանկարծ յետ նայելով, տեսնում է իր դէմ կրճտեցրած ատամներ և մեկնուած ծաղրածու ձեռներ: Վեանքը, որի հետ այդքան երկար ժամանակ նա հաշտւում էր, իբրեւ իրողութեան հետ յառեց ուղիղ նորա դէմքին իր խորն, սառն և լուրջ հայեացքը, որ սարսափ ազդելու չափ անհասկանալի էր իր խիստ պարզութեամբ: Եւ այն ամենը ինչ որ մինչև այժմ կատարւում էր նորա մէջ և արտայայտութիւն գտնում իբրեւ անորոշ ցնորքներ և բուրբ թախիծ, խօսեց բարձրաձայն և իշխանաբար: Նորա լեւոյն, որին նա համարում էր միակ ճշմարիտը և անկախը և՛ թոյլ ուղեղից, և՛ թմրած հոգուց, յուզուեց և պահանջեց այն ամենը, ինչի իրաւունք ունէր:

Ես չեմ կամենում ուրիշների բաղձաւորութեան համար միայն անլեզու առարկայ լինել: Ես ինքս էլ ուզում եմ բաղտաւոր, ուժեղ և աղատ լինել: Եւ իրաւունք էլ ունիմ: Խօսեց Սերգէյ Պետրովիչը, աչատութիւն տալով իր զսպուած, թագնուած խոհերուն, որոնք անցնում են շատ շատերի գլխով և շատ շատերին էլ անբաղտացնում: Բայց այնքան սակաւ անգամ և մեծ դժուարութեամբ արտասանւում:

Եւ այն վայրկեանին, երբ առաջին անգամ նա արտասանեց այս պարզ և որոշ նախագասութիւնը, հասկացաւ, որ վրձիւն է կարգում մի մարդու գլխին, որը կոչուում է Սերգէյ Պետրովիչ և որը երբէք չի կարող լինել ո՛չ ուժեղ և ո՛չ էլ ազատ: Եւ նա յուզուեց իրեն այլանդակող բնութեան դէմ և ապստամբեց ինչպէս մի ստրուկ, որի մարմնի վերայ շղթաները արիւննոտ վերքեր են բաց արել և որը երկար ժամանակ չէր հասկանում իրաւազուրկ ստրկութեան ստոր վիճակն ու հլու-թեամբ կորացնում մէջքը վերակացուի մտրակի առաջ: Այս զգացումը նման էր այնպիսի մի ձիու զգացման, որին հրաշքով տրուում է մարդկային խելք ու իմացականութիւն հէնց այն րոպէին, երբ մտրակը նորա մէջքից կաշին է պոկում և նա ընդդիմանալու ո՛չ ձայն ունէ և ո՛չ էլ ոյժ: Եւ որքան աւելի տեւական, ծանր ու անողորմ էր ճնշումը, այնքան էլ կատաղի ապստամբի զայրոյթը:

Հէնց այս ժամանակները նովիկովը ստացաւ Սերգէյ Պետրովիչից առաջին նամակը, շատ երկար, բայց քիչ հասկանալի, որովհետեւ Սերգէյ Պետրովիչը բոլորովին չէր կարողանում այն ամենը, ինչ որ այդպէս լաւ, պարզ տեսնում էր, խօսքերով իբրեւ մտքեր արտայայտել, նովիկովը նամակին չպատասխանեց, որովհետեւ նամակագրութեան գլուխ չունէր. մէկ էլ շատ զրաւուած էր հարբեցութեամբ, բնթերցանութեամբ և լեզունների դասերով: Բայց իր բարեկամներից մէկին, որին հետը ման էր ածում գինեւոյնները, պատմեց Սերգէյ Պետրովիչի նամակի և նիցշէի մասին, և ծիծաղեց նիցշէի վերայ, որ թէև անչափ սիրում էր միայն զօրեղ մարդկանց, բայց հոգւով աղքատների և թոյլերի քարոզիչ է դառնում:

Այս յուզման առաջին հետեանքն այն եղաւ, որ Սերգէյ Պետրովիչը էլի վերադարձաւ իր կիսով չափ մոռացուած միամիտ ցնորքներին, բայց երջանկութեան իրաւունքի գիտակցութեան ազդեցութեան տակ նորա այնքան փոխուել էին, որ չձանաչեց: Սերգէյ Պետրովիչը իրանից, իբրեւ մարդուց ձեռք վեր քաշելով մտածեց. չի՞ կարող արդեօք այս պայմանների մէջ ևս բաղդաւոր լինել: 2է՞ որ բաղդաւորութիւնը այնքան ընդարձակ է և բազմակողմանի: Մի տեղ անբաղդը, մի ուրիշ տեղ կարող է իր բաղդը գտնել: Եւ այն պատասխանը, որ Սերգէյ Պետրովիչը ստացաւ, զինեց նորան մարդկանց դէմ էլ, ինչպէս արդէն յուզուած էր բնութեան դէմ:

ԲԱՐԳԱՎ. Պ. Ս. ՉՈՒԲԱՐԵԱՆՅ

(կը շարունակուի)

ՍՈՒՏԻ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Փրանսիացի կամիլ Մելիտանը մի փոքր բրօշիւր է հրատարակել անցեալ տարի ստի մասին, որի բովանդակութիւնը այնքան հետաքրքրական է, որ մեր ընթերցողներին կարծում ենք մի օգտակէտ ընթերցանութեան նիւթ տուած կլինենք, եթէ պատմենք համառօտօրէն այս գրքոյկի միտքը: Նշանաւոր է այն հանգամանքը, որ այս գրքոյկը հեղինակը գրել է Փրանսիական պատգամաւորների ժողովի ընտրութիւններից մի փոքր առաջ, որի ժամանակ, ասում է հեղինակը, սուտը ամենաեռուն խնդիր է:

Առհասարակ, հեղինակի կարծիքով, սուտի հասցըած վնասն այնքան մեծ է, որ արժէ ուսումնասիրել այդ հարցը: Բազմաթիւ քաղաքական, հասարակական, դատաստանական և կենսական խնդիրներ, Մելիտանի կարծիքով, անլուծելի են դառնում սուտի տիրապետութեան պատճառով և Փրանսիայում վերջին տարիներում կատարուած բազմաթիւ չարիքները սուտից են առաջացել: Էմբերների անհաւատալի աւազակութիւնը, Իրէյ-Փուսի նշանաւորը դատը—բոյորը, ասում է հեղինակը, ստի ծնունդ են: Առհասարակ սուտը յաւիտենական նշանակութիւն ունի: Ամեն ժամանակ պատմաբանը, դատաւորը, դատաւարակը գործ են ունենում ստի հետ և կռում նրա դէմ: Իրական վկայութիւնները կեղծ փաստերի հետ շփոթելուց զժուարանում է պատմաբանի գործը, դատաւորի գործը շատ անգամ անկարելի է դառնում մեղադրեալի, վկաների, դատողների և փաստաբանների ստախօսութիւնից:

Դատաւարակը առհասարակ համոզուած է, որ բարոյականութիւնը ամբողջապէս անքակտելի կերպով կապուածի սկզբնական առաքինութեան հետ, որ է անկեղ-

ծուծիւնը: Ստախօս երեխան աւելի է ընդունակ վատ
և անբարոյական գործեր անելու, որովհետեւ ստի մի-
ջոցաւ է նա ծածկում իւր վարմունքները: Առհասարակ
ամեն մարդ, որ չէ խորշում ստից, հազիւ թէ առիթը
եղած ժամանակ կարող է բարոյական անկումից խու-
սափել: Սուտը այսպիսով միշտ ստախօս մարդու ան-
բարոյականութեան հաստատ նշան է, որովհետեւ մար-
դը ստում է, երբոր նրա վարմունքի մէջ ծածկելու
բան կայ, որ նա խոստովանել չի կարող: Անկեղծու-
թիւնը և սուտը առաքինութեան և արատի մի տեսակ
նշաններ և չափսն են և որքան մարդ ստախօս է—
այնքան նա անբարոյական է և ընդհակառակը:

Հասարակութեան գոյութեան գլխաւոր պայմաննե-
րից մէկն էլ այն հանգամանքն է, որ մարդիկ կարո-
ղանան միմեանց հաւատալ և այսպիսով պէտք է ըն-
դունել, որ հասարակութեան անդամները միմեանց
հետ մի լուելայն դաշն ունին կապած միմեանց հետ
ուղիղ խօսելու, իսկ ստախօսութիւնը այն պայմանագ-
րի խախտումն է: Ծիշտ է, որ հասարակական զանա-
զան հանգամանքներ կան, որոնց շնորհիւ մարդիկ ստի-
պուած են լինում յայտնի չափով և սուտ խօսել, բայց
երբոր սուտը անցնում է այդ չափի սահմանից—նա
դառնում է հակահասարակական երեւոյթ և միանգա-
մայն կորստաբեր հասարակութեան համար:

Այժմ քննենք այս ցաւալի արատի յատկութիւն-
ները, փորձենք հետազօտելու ստախօսի բարդ հոգեբա-
նութիւնը և տեսնենք թէ մանուկը կամ չափահաս
մարդը ինչպէս է ստախօս դառնում, ինչ շարժառիթ-
ներ նրան մղում են դէպի ստախօսութիւն, ինչ կեղծ
դատողութիւններով է նա կամենում իրան արդարաց-
նել և թէ ինչ գործնական միջոցներ կարելի է գոր-
ծադրել ստի դէմ: Պէտք է առհասարակ ընդունել, որ
մանուկը իւր հասակի առաջին տարիներում անպայման
անկեղծ է լինում և նա այդ ժամանակ չէ ստում և
չէ ծածկում ոչինչ, որովհետեւ նրա բոլոր ցանկութիւն-
ները և զգացմունքները անմիջապէս արտայայտւում
են գործով, նա ամեն ցանկացածն ասում է և ամեն
զգացած բան արտայայտում: Սա հիմնական օրէնք է,

որ ամեն մի գաղափար, ամեն մի ցանկութիւն անմիջապէս պէտք է գործողութիւն դառնայ, եթէ կամքը չէ արգելում այս բանին: Կամքից զուրկ մարդկանց, գլխաւոր յատկութիւնն այն է, որ նրանք իրանց ցանկութիւնների և զգացմունքների գերի են, որպէս հիպնոտիկները և այլ այս տեսակ հիւանդները:

Մանուկը նույնպէս սկզբում իւր ներքին աշխարհի պատճէնն է, նրա բոլոր գործողութիւններն անպայման կերպով անկեղծ են: Բայց տհա թէ ինչպէս մանուկը կամաց-կամաց ստախոս է դառնում. նախ մանուկը իմանում է, որ սուտ կալ աշխարհում և սկսում է ճանաչել սուտը ճշմարտութիւնից, յետոյ տեսնում է, որ սուտ խօսում են շատերը, որ սուտը կարեւոր է և օգտաւէտ և վերջապէս ինքն էլ սկսում է սովորել սուտ խօսել: Ստի հետ մանուկը ծանօթանում է սկզբում խաղի ժամանակ: Այսպիսով առաջին սուտը, որ երեխան իմանում է, դա մանկական խաղերից է առաջանում: Խաղալ, կնշանակէ ստեղծել, ապրել երեւակական աշխարհում, իրական առարկաների, խօսակցութիւնների տեղ դնել մտացածին բաներ: Սա արդէն սուտ է: Օրինակ. փոքրիկ աղջիկը տիկիկների հետ խաղալիս տեսնում է, որ տիկիկն իւր աղջիկն է, որ իւր երեխան հիւանդացել է, նրան պարկեցնում է, բժշկում է, հետը խօսում է և այլն: Պարզ է, որ այս հանգամանքը ստին շատ մօտենում է: Թէ խաղը և թէ սուտը իրականութեան հակառակ երևոյթներ են: Երկրորդ հանգամանքը, որ երեխային ստախոս է դարձնում—դա մեծերի օրինակն է, նամանաւանդ ծնողների: Մենք շատ անգամ մանր ստեր ենք ասում, տռանց մտածելու թէ որքան վնասակար է սա երեխաների համար: Օրինակ. երեխայի մօտ հրամայում ենք ծառային՝ ասելու հիւրին, որ տունը մարդ չկայ, երբոր մենք տանը նստած ենք, ծանօթներին շողոքորթում ենք երեխաների մօտ, իսկ գնալուց յետոյ նոյն երեխաների մօտ դատապարտում ու հայհոյում ենք նրանց և այլն և այլն: Շատ անգամ էլ մենք հէնց իրանց երեխաների հետ ենք սուտ խօսում, երբոր նրանք դիմում են մեզ զանազան հարցերով, որոնցից մենք կամենում ենք խուսափել:

Փոխանակ պատասխանելու թէ մենք չգիտենք կամ չենք կամենում ասել նրան հարցի պատասխանը՝ մենք շատ անգամ հնարում ենք մի սուտ և ասում: Վերջապէս ամենից կորստաբեր դէպքը, որ երեխային ստախօս է դարձնում, այդ այն է, երբոր մենք երեխային մեր ստախօսութեան ընկեր ենք դարձնում, ինչպէս որ յաճախ անում են մայրերը:

—Ս, տես, որ հայրիկին չափես հա՛ — ահա այն անբարոյական խրատը, որ շատ անգամ մայրերը տալիս են իրանց մանուկներին:

Սոսի զարգացման երրորդ շրջանը սկսւում է այն օրից, երբ առաջին անգամ մանուկը շփւում է հասարակութեան հետ, ուր նա տեսնում է, որ սուտը ոչ միայն գործադրւում է, այլ և կարևոր բան է համարւում. և իրօք, նախ երեխան կ'անք է մտնում կատարեալ անկեղծութեամբ, խօսում է այն. ինչ որ մտածում է և գոյժում է, ինչ որ գգում է, բայց շուտով համոզւում է, որ իւր սրտաբացութիւնը վնասակար է: Նախ՝ նա շատ անախորժութիւններ է պատճառում իւր ծնողներին, պատմում է ուրիշներին ընտանիքի գաղտնիքները և ծնողները նրան ներշնչում են, որ այդչափ ուղղամտութիւնը և անկեղծութիւնը օգտաւէտ չէ: Սրանով երեխային հասկացնում են, որ սուտը կարևոր է: Բացի այս՝ երեխան ծածկամտութեան սովորում է և իւր հասակակիցների հետ շփուելիս, որովհետեւ երբ որ անկեղծօրէն պատմում է և խօսում է իւր ցանկութիւններից, ուրախութիւնից և տրամութիւնից՝ նրան սկսում են ծաղրել: Գիշերօթիկ ուսումնարաններում երեխաներն աւելի են ընտելանում ստին և ծածկամտութեանը, ուր անկեղծ երեխաները շատ անգամ տուժում են վատ ընկերներից և այստեղ երեխան համոզւում է, որ իւր անկեղծութիւնը դառն հետեանքներ է բերել իւր զլխին: Եւ արդարեւ հասարակութիւնը պահանջում է լայտնի չափով սուտ և ծածկամտութիւն: Քաղաքավարութիւնը, օրինակ, մի լայտնի անսակ սուտ է, որովհետեւ պահանջում է, որ մենք անպայման անկեղծ չլինենք: Շատ անգամ մենք զրտնում ենք մեր ծանօթների բնաւորութեան մէջ մեծ

պակասութիւններ, բայց անքաղաքավարութիւն է ամեն բան մարդու երեսին ասելը: Այսպիսով մենք քաղաքավարութիւնը գերադասում ենք հակահասարակական անկեղծութեանը: Շատ անգամ էլ արտաքին համեստութիւնը մեզ ստիպում է ստել, որովհետեւ մարդս ունի այնպիսի յատկութիւններ, որպէս անձնական զգացմունքներ, որոնք առանց գիմացիին վիրաւորելու կամ անտխորժութիւն պատճառելու՝ չի կարելի արտայայտել: Մենք, ուրեմն, չենք կարող երևալ այնպէս, ինչպէս որ կանք, եթէ կամենում ենք ապրել ներկայ հասարակութեան մէջ: Առհասարակ կեանքը զոհողութիւն է պահանջում և բոլոր խնդիրը նրանումն է, թէ որքան մեծ պիտի լինի զոհողութեան չափը: Պէտք է աշխատել, որ մանուկը չընտելանայ ստին աւելի, քան թէ պահանջում է հասարակական կեանքը և չսովորէ սուտ խօսել ամեն անգամ, երբոր իւր անձնական օգուտն է պահանջում և չդառնայ սովորական խաբեբայ:

Այժմ տեսնենք թէ ինչպէս է երեխան ստախօս դառնում: Մինչև այժմ նա ստախօս չէր, նա միայն իմացել էր, որ սուտ կայ կեանքում, որ սուտ խօսում են իրանից մեծերը և մինչև անգամ իւր ծնօղները, որ ստախօսը վերջապէս բոլորովին մի առանձին վնաս չէ տեսնում և որ սուտը կարևոր է մինչև անգամ: Երեխայի ստախօս դառնալու գլխաւոր պատճառներից մէկը պատժի — անտեղի և անպատշաճ գործադրութիւնն է: Եթէ երեխան ստախօս է դառնում՝ կնշանակէ, որ նրան յաճախակի և խիստ կերպով պատժել են ծնողները կամ դաստիարակները և որ նա շատ անգամ նկատողութիւն է ստացել, ծեծ կերել և մշտական ահ ու դողի մէջ է եղել: Խաբեբայութիւնն և սուտը այս դէպքում վերջին միջոցն է նրա համար պատժից ազատուելու, որովհետեւ նա գիտէ, որ եթէ իւր արածը խոստովանի՝ պիտի պատժուի: Այս տեսակ թշուառ երեխաները շատ անգամ ճշմարտախօս են լինում ի բնէ, բայց սուտ են ասում միմիայն նրանց, որոնք պատժում են: Շատ անգամ էլ երեխաները սուտ են ասում միմիայն մօրը կամ հօրը, իսկ միւսներին երբէք: Ստի տանանաւոր պատճառներից մէկն էլ լինում են երեխա-

յի անկանոն կամ սխալ վարմունքները: Երբոր երեխան սովորում է ծնողներին չլսել և մի շարք փոքր թէ մեծ յանցանքներ գործել — այսպիսի երեխան աւելի շուտ ստախոս է դառնում: Նա հետզհետէ կորցնում է իւր անկեղծութիւնը, քաջութիւն չի ունենում ամեն անգամ խոստովանելու իւր արարքները և նկատողութիւններ ստանալ և իւր յանցանքները ծածկելու պատժից ազատուելու համար սկսում է ստել: Այս միտքը ուղիղ է և ոչ միայն երեխաների, այլ և չափահասների վերաբերմամբ ևս: Երբոր մէկը կորցնում է հաւասարակշռութիւնը, երբոր նա սկսում է այցելել այնպիսի տեղեր, ուր չպիտի գնար, երբոր նա գործում է անվայել բաներ — նա արդէն պարտաւորուած է լինում խաբել և սուտը դառնում է անխուսափելի: Այսպիսի մարդը թերեւս սկզբներում դեռ քաջութիւն կունենայ ճշմարտութիւնը չծածկելու, բայց երբոր նրա յանցանքները շատանում են, զանազան պատճառներից շրջուած, նախ ծանր խոստովանութիւնից ազատուելու համար, ապա իւր մեծաւորներին դառնութիւն չպատճառելու կամ նրանց չվիրաւորելու համար նա սովորում է ծածկել իւր վարմունքները: Այստեղ պէտք է հին ասածը, թէ՛ սուտը յանցանքների մայրն է, ուղղել և ասել, որ յանցանքը շատ անգամ սուտ է առաջ բերում, որ սովորական անբարոյականութիւնը սովորական ստի պատճառ է դառնում: Մարդ սկսում է ստել այն օրից, երբոր չի կտրող իւր բոլոր արարքները բացարձակ ասել և նա առաքինի մարդու անունը գոնէ պահելու համար ստում է, թէ և իսկական առաքինութիւնը արդէն կորցրել է:

Ահա սրանք են այն գլխաւոր պատճառները, որոնք երեխային կամ չափահաս մարդուն ստախոս են դարձնում: Սուտ ասելու սովորութիւնը հետզհետէ զարգանում է մարդու մէջ և նա բոլորովին ընտելանում է այս յանցանքին, որ առաջ գուցէ և նրա համար հրեշաւոր և ծանր բան էր: Մի կողմից ստախոսը աւելի ճարպիկանում է ստախոսութեան մէջ, որպէս զէնքի հետ գործ ունեցողը և զէնք գործածողը հետզհետէ տիրապետում է զէնք գործածելու արուես-

տին, իսկ միւս կողմից նա կորցնում է ստից զգուելու և խորշելու ընդունակութիւնը:

Սկզբում սուտ ասելու մասին մտածելն անգամ սարսափելի է լինում և առաջին սուտը խղճի խայթոցներ է ստեղծում, իսկ կամաց-կամաց ստից զգուելու զգացմունքը բթանում է, մարդ սովորում է սուտ ասել և ընտելանում նրան: Կան մարդիկ, թէև սակաւթիւ, որոնք սուտ ասում են ըստ սովորութեան, միմիայն սուտ ասած լինելու համար: Այսպէս է մարդ սկզբնական ճշմարտասիրութիւնից անցնում ստախոսութեան: Բայց պէտք է նկատել, որ կան ստելու տրամադրող հանգամանքներ, որոնցից երկուսը պէտք է դիտել: Նախ վառ երեակայութիւնը և երկրորդ սրտի լայտնի սառնութիւնը: Վառ և բեղմնաւոր երեակայութեան տէր մարդը հեշտ է կարողանում հնարել և ստեղծել սրամիտ և ճշմարտանման դրութիւններ և ցնորքներ, որից առաջանում է սուտը ճշմարտի տեղ ներկայացնելու ցանկութիւն: Անտարբեր և խստասիրտ մարդիկ էլ հետեւեալ պատճառով են դառնում ստախոս: Կեանքում շատ անգամ պատահում է դժբաղտութիւն և մարդիկ առհասարակ համակրութեան զգացմունք են արտայայտում դժբաղտներին: Խստասիրտ մարդը այսպիսի դէպքերում, որ իրօք ոչինչ չէ զգում, ըստ սովորութեան արտաքուստ համակրութիւն է ցոյց տալիս, այսինքն կեղծում է իւր զգացմունքները և հետզհետէ նա դառնում է ստախոս:

Սուտը լաճախակի կերպով առաջանում է, երբ մարդ իւր անուղիղ վարմունքին կամենում է բարոյական ձև տալ: Սուտը մի դիմակ է, որ մենք հագնում ենք այն օրից, երբոր այլ ևս չենք կարող երեւալ այնպէս, ինչպէս որ կանք, երբոր այլ ևս մեր վարմունքները խոստովանել չենք կարող: Սուտը բարոյականութեան չափսն է. բաւական է ճանաչել, որ այս ինչ մարդը ստախոս է, համոզուելու համար, որ նա ազնիւ մարդ չէ՝ բաւիս կատարեալ մտքով:

II.

Մենք արդէն իմացանք, թէ ինչպէս երեխան և յետոյ չափահաս մարդը ստախօս է դառնում: Քննենք այժմ նրա գործ դրած միջոցները և ձևերը և նրա ստախօսութեան շարժառիթները: Ստել, կնշտնակէ իրական փաստերը փոխարինել ստախօսի համար օգտուէտ մի հնարած փաստով և իրօք կատարուածի տեղ դնել ստախօսին ցանկալի մտացածին փաստեր: Իսկական փաստերի և իրողութիւնների ստով փոխարինելը լինում է զանազան տեսակ: Նախ կայ այնպիսի սուտ, որ բոլորովին հնարած փաստերից է բաղկացած: Օրինակ, մարդը չի գնում խոստացած ժամին և արդարաւում է ասելով թէ՛ մի աւելի կարևոր գործով ուրիշ տեղ էր գնացել, թէև նա տանից դուրս էլ չէր եկել: Այսպիսի կատարեալ ստերը շատ անգամ են բռնւում մի տմենաչնչին դիպուածով: Աւելի յաճախ է պատահում անկատար սուտ կամ ճշմարտութեան աղաւաղումը: Այս տեսակ ստախօսը միմիայն ճշմարտութիւնը լեզաշրջում է ըստ իւր կամքի:

Ճշմարտութիւնը աղաւաղելու երեք գլխաւոր միջոցներ կան: Ճշմարտութեան մի մասը գաղելը, չափազանցացնելը և կամ իրողութեանը ուրիշ գոյն տալը: Ճշմարտութեան մի մասը գաղելը ամենից շատ է պատահում, երբ մարդ պատմութեան մէջ իրեն համար անպատուաբեր կամ անախորժ կտորները ծածկում է: Այս տեսակ սուտ շատ յաճախ է պատահում, որովհետև ստախօսը նախ մտածում է, որ ոչինչ չի հնարել և երկրորդ որովհետև սուտը բացուելու դէպքում՝ նա միշտ կարող է ասել, որ մոռացել է: Նոյնպէս սուտը յաճախ տեղի է ունենում չափազանցութիւնների միջոցաւ: Չափազանցել, կնշտնակի պատմել եղածից կամ ըսածից աւելի: Այսպէս օրինակ, չափազանցեցնում է նա, ով մի որևէ դժբաղդ դէպքը արհաւիրք է շինում, մի փոքր փաստը ահագին դէպք է դարձնում, կարճ ժամանակը երկարացնում է և ընդհակառակը: Մարդ չափազանցեցնում է, որպէս զի աւելի մեծ տպաւորութիւն գործէ և այս տեսակ մարդիկ շատ կան: Ֆրան-

սխալում մինչև անգամ ամբողջ գաւառներ կան, որոնք յայտնի են իրենց բնակիչների չափազանցեցնող բնաւորութեամբ: Կանանց մէջ աւելի շատ են պատահում այսպիսի տիպեր: Ստի ամենասովորական տեսակը կատարւում է եղած փաստի գոյնը փոխելով կամ իրողութեանը այլ բնաւորութիւն վերագրելով: Մի որևէ վիճաբանութեան մասին խօսելիս այս տեսակ ստախօսը, օրինակ, ասում է թէ ինքը շատ սրամիտ պատասխան տուեց, թէև իրօք ոչ մի սրամիտ խօսք էլ չէր ասել կամ պատմութեան մէջ բաց է թողնում իւր ասած իմարութիւնները, որ յետոյ հասկացել է և այլն և այլն: Այս տեսակ ստի վնասակարութիւնը նրանումն է, որ այսպիսի ստախօսները շատ անգամ իրենք էլ են սկսում հաւատալ իրենց ստերին և նրանց համար սուտը դառնում է մի տեսակ բանաստեղծական արուեստ:

III.

Հետաքրքրական է թէ ինչ պատճառներ են դրդում մարդուն գէպի սուտը: Առանց պատճառի կամ շարժառիթի ոչինչ չէ կատարւում և շատ քիչ կլինի որևէ ստախօս, որ սուտը ասի միմիայն սուտ ասելու համար: Այս տեսակ մարդիկ առհասարակ հազուագիւտ են, որովհետև ամենօրեայ ստախօսն էլ առանց որևէ շարժառիթի գերադասում է ուղիղը խօսել: Սուտ խօսելու գլխաւոր դրդիչ պատճառներից կամ շարժառիթներից մէկը համարեա միշտ կիրքն է: Երբոր մենք բռնուած ենք մի որևէ կրքով, երբոր մենք կիրք ունինք գէպի մի անձնաւորութիւն կամ գէպի մի որևէ բան՝ մենք ամեն միջոց գործ ենք դնում նպատակին հասնելու, ուստի և շատ անգամ սուտը այդ միջոցներից մէկն է լինում: Երբոր մարդ գիտէ, որ սուտը օգնում է նրան շուտ ցանկացած նպատակին հասնելու՝ այլ ևս չէ դիմանում փորձութեան: Այս պատճառով ամեն մի կիրք բազմաթիւ ստերի ծնունդ է տալիս:

Կրքերից՝ ատելութիւնը ամենից գորեղն է, որ մարդուն ներշնչում է սուտ խօսել: Հակառակորդին կամ թշնամուն ստորացնելու համար մարդ շատ հնարագէտ

է դառնում: Մէկ կողմից ատելութիւնը ուժեղ կերպով գրգռում է մարդու երեակայութիւնը և հնարել է տալիս ամենանուրբ զրպարտութիւն թշնամու դէմ, իսկ միւս կողմից ստիպում է մեզ օգտուել այդ զրպարտութիւնից: Ատելութիւնը շատ անգամ ստեղծել է տալիս հանճարեղ ստեր: Սէրը նոյնպէս անթիւ լոնհամար սըտեր է ծնեցնում և տարածում: Ով սիրում է—նա շատ անգամ սուտ է խօսում իւր նշանակութիւնը մեծացնելու համար, շատ անգամ էլ հակառակորդին նրանեմացնելու նպատակով կամ սիրած մարդուն գրգռելու և այլն նպատակներով:

Մի շատ բարդ և զօրեղագոյն կիրք, որ կուսակցական կիրք է անուանւում, նոյնպէս և ամեն տեսակ ստերի անսպառելի աղբիւր է: Կուսակցական կողմերը իրենց սեփական շահերը ճշմարտութիւնից բարձր են դասում և սոսկալի ստեր են հնարում միմեանց դէմ¹⁾ և մենք ամեն օր ականատես ենք մի սարսափելի իրողութեան: Հրապարակախօսները և քննադատները մի չափսով են միմիայն չափում մարդուն կամ նոցա գրուածքը. թէ արդեօք որ կուսակցութեան է պատկանում քննելին (այս բանը քաւ լիցի թէ հայերիս մէջ կայ):

Միւս բոլոր կրքերն էլ սուտ են ստեղծում: Փողատիրութիւնը և շահը առևտրական բազմաձև և բազմաթիւ ստերի պատճառ են լինում, որոնցից ուշադրութեան արժանի է սեփական ապրանքի կամ գործի սուտ գովասանքը, ընկամը: Իշխելու կիրքը, փոքրոգութիւնը և փառամոլութիւնը նոյնպէս շատ ստերի շարժառիթ են դառնում: Փառամոլութիւնից ստիպուած շատերը ստում են, իրեն արժէքը ունկնդրի առաջ բարձրացնելու համար: Մեր թուլութիւնները, լիմարութիւնները, տգիտութիւնը ծածկելու համար նոյնպէս յաճախ մենք սուտ ենք խօսում: Ստի այն տեսակը, որ չափազանցումն է անուանւում՝ ամբողջապէս փառամոլութեան արգասիք է: Մարդիկ չափազանցնում են («զոհացնում են» մի բան) ըստ մեծիմասին ուշադրու-

¹⁾ Կարծես ֆրանսիացի հեղինակը հէնց էսօր հայերիս մէջ է ապրում և գիտէ մեր այսօրուայ իրողութիւնները:

թիւն գրաւելու, ունչնդիրներին զարմացնելու և ուրիշներին աւելի մեծ տպաւորութիւն գործելու համար: Փառամոլութեան հետ սերտ կերպով կապուած է այսպէս ասած գեղարուեստական սուտը: Կան մարդիկ, որոնք մի նկարագրութիւն անելիս պահանջ են զգում իրենց պատմածին բանաստեղծական կամ դրամատիքական գոյն տալու առանց որևէ գործնական նպատակի, ուստի և նրանք ճշմարտութիւնը աղաւաղում են, կոկում են, զարդարում են՝ մի խօսքով ստում են: Բազմաթիւ ստեր էլ հնարում են սրածիտ երևալու համար: Այս տեսակ ստերի կարգին են վերաբերում և գիտնական ստերը, երբ գիտնականը հետազօտած և վաւերացրած այն փաստերը գաղում է, որոնք հակասում են իւր տեսութեան և ոչնչացնում նրա փառքը: Կայ և աւելի ստոր տեսակ սուտ, երբ մարդ իրեն աւելի մեծ նշանակութիւն տալու համար ձեռնում է իբրև շատ տեղեկութիւն ունեցող և խորհրդաւոր կերպով պատմում է զանազան ընկերութիւնների ծրագիրներ և նորութիւններ:—Սակայն ստի ամենասովորական և մըշտական շարժառիթը՝ փոքրագութիւնը և վախկոտութիւնն է: Մենք շատ անգամ ստում ենք միայն նրա համար, որ քաջութիւն չենք ունենում մեր իսկական դէմքով երևալու և վախենում ենք մեր վարմունքների բնական հետեանքից: Երեխան գիտէ, որ պիտի պատժուի, եթէ ճշմարիտը խօսի, ուստի և խաբում է, կինը գիտէ, որ ամուսինը պիտի բարկանայ, եթէ նա չծածկէ իրողութիւնը, ամուսինը գիտէ, որ կինը պիտի մի ահագին փոթորիկ ստեղծի, եթէ իմանայ իւր կատարածը, այս պատճառով ստում են երկուսն էլ: Երկիւղն է ուրեմն, որ ծնում է ստերի մի ամբողջ շարք, որովհետև մի սուտը պաշտպանելու համար մենք հնարում ենք մի ուրիշը և չենք կարողանում իւր ժամանակին խոստովանելու ճշմարտութիւնը:

IV

Թէև մարդիկ ստախօս լինում են և շատ անգամ մեծ ախորժակով են սուտ խօսում, բայց միշտ ամեն

մի ստախօս աշխատում է արդարացնել իւր սուտը և ինքն իւր համար հիմունքներ է ստեղծում: Տեսնենք թէ որոնք այն սխալ արդարացուցիչ հիմունքները, որոց օգնութեան առհասարակ դիմում են ստախօսները: Ստախօսների արդարացուցիչ պատճառաբանութիւններից ամենից սովորականը լինում է հետեւեալ առարկութիւնը.

— Ես հօ ոչ ոքի վնաս չեմ տուիս — ասում է ստախօսը:

Մի խօսքով ստախօսը հիմնում է իրեն արդարացնելու միջոցը այն դատողութեան վերայ, թէ նա ուրիշին վնաս չէ տալիս, իսկ իրեն օգուտ է բերում: Օրինակ ստախօսը իւր արժանաւորութիւնը բորձրացնելու համար պատմում է, թէ այս ինչ կամ այն ինչ մարդուն մենամարտութեան կանչեց, բայց նրանք վախեցան իրանից և այս տեսակ սուտ սխրագործութիւններ է վերագրում իրեն, բայց որովհետեւ սրանով ոչ ոքի վնաս չէ տալիս, ուստի այս տեսակ ստախօսը իրեն մեղաւոր չէ զգում: Ինչ խօսք, որ այս արդարացումը սխալ է և անհիմն:

Նախ երբոր ես սուտ եմ ասում, դէպի ինձ լսողը կամ խօսակիցը, որ ինձ հետ ուղիղ է խօսում, ես իմ պարտքը չեմ կատարում՝ նրան նոյնպէս ուղիղը ասելու, այսինքն ես նրան մի բան պարտական եմ մնում, երկրորդ իմ սուտը կարող է բացուել և ես ինձ վնաս կարող եմ տալ և երրորդ իմ խօսեցած առաջին սուտը կարող է առիթ լինել ինձ համար մի ուրիշ աւելի վնասակար սուտ ասելու: Ահա մի ուրիշ սուտ հիմունք, որ գործ են դնում ստախօսները: Շատ անգամ ասում են, որ ստում են ուրիշի օգտի համար, ուրիշին սխալ քայլից ազատելու դիտմամբ: Օրինակ. եթէ մեր մի ծանօթը կամենում է հեռանալ հայրենիքից և մեզք նրա վարմունքը վնասակար համարելով նրա համար՝ սուտ տեղեկութիւններ ենք տալիս այն երկրի մասին, ուր նա կամենում է գնալ: Բայց սրանով նախ՝ զրկում ենք նրան ուղիղ տեղեկութիւններից, որոնք գուցէ աւելի օգտաւէտ կլինէին և երկրորդ՝ մենք ուրիշին ստիպում ենք գործելու ոչ այնպէս, ինչպէս նա կամենում է,

այլ որպէս մենք ենք մտածում: Չատ անգամ մարդիկ ստում են իբր թէ ուրիշին դառնութիւն չպատճառելու համար, օրինակ՝ երբոր մի հեղինակ հարցնում է մէկի կարծիքը և վերջինս չկամենալով վշտացնել ծանօթին՝ սուտ գովասանքներ է անում նրան: Սակայն այս պատճառն էլ անհիմն է և անբարոյական: Նախ՝ որովհետև այսպիսի դէպքերում ստախօսը աւելի մտածում է իւր մասին և սուտ գովասանք է անում մի աւելորդ թշնամի չստեղծելու համար և երկրորդ՝ սուտ գովասանքները մեծամեծ վնասներ են հասցնում և փչացնում մարդկանց: Միմիայն նա, ով անտարբեր է և խստասիրտ, եսասէր դէպի ուրիշներն և հասարակական շահերը, կարող է այսպէս վարուել: Սակայն կեանքում անպայման ոչինչ գոյութիւն չունի, ուստի և լինում են աշխարհում ներելի ստեր: Օրինակ, երբոր մայրը խաբում է աւագակներին որդու կեանքը ազատելու համար, բժիշկները շատ անգամ խաբում են իրանց հիւանդներին չյուսահատեցնելու համար և այլն: Այս այն տեսակ ստեր են, որոնք իրօք անձնական և եեական օգտի համար չեն տեղի ունենում և ոչ էլ լանցանքից բղթաւած ստեր: Իսկ մենք խօսում ենք լանցաւոր ստերի մասին:

V

Այն մտքերի գործնական հետևանքները, որ մենք այստեղ արծարծեցինք, հետևեալներն են: Նախ՝ մենք տեսանք, որ սուտը անբարոյականութեան նշան է, որովհետև ծագում է մեր այնպիսի վարմունքների և զգացմունքների ծածկելու ձգտումից, որ մենք վախենում ենք ասել, երկրորդ՝ որ սուտը ստոր շարժառիթներից փոքրոգութիւնից է առաջանում և ստախօսը արդարացնում է իրեն կեղծաւոր և սխալ պատճառաբանութիւններով: Ստի հետևանքներն առհասարակ կորստաբեր են: Սուտը զարգացնում է և մարդու վատ հակումները և տանում դէպի բարոյական կտարեալ անկումն, որովհետև ստախօսը կորցնում է ուրիշներից ամաչելու թակազին յատկութիւնը, և ընդհակառակը

որքան գեղեցիկ բան է բարձր անկեղծութիւնը և ճշմարտասիրութիւնը: Կան մարդիկ և կանայք, թէև շատ սակաւ, որոնք նոյն իսկ քողաքավարութեան համար չեն ստում և չեն ասում այն, ինչ որ չեն մտածում: Թե. րևս այս յատկութիւնը ոչ այնքան օգտաւէտ և փայլուն, բայց անպայման ամենահիմնաւոր և ամենաազնիւ առաքինութիւնն է:

Արդեօք չի կարելի սուտը պակասեցնել կեանքում և որպէս պէտք է ջոկել ստախօս մարդուն անկեղծ և արդարասէր մարդուց: Հազիւ թէ զեռ երկար ժամանակ կարելի լինի սուտը աշխարհից ոչնչացնելու մասին մտածել: Ստի հետ կռուելու հարցը նախ կրթութեան և դաստիարակութեան նշանաւոր խնդիրներից մէկն է: Ստի հետ կռուելու առաքելութեան առաջին պաշտօնը պիտի կատարեն ծնողները և դաստիարակները: Հարկաւոր է, որ նախ նրանք իրենք լաւ ըմբռնեն և հասկանան ստի հետ կռուելու կարևորութիւնը, որ սուտը չհամարեն փոքր յանցանք, որ իրենք օրինակ չտան ստախօսութեան, որ աւելի խիստ լինեն գէպի ստախօսութիւնը քան միւս յանցանքները, որ նրանք աւելի վարձատրեն անկեղծութիւնը և վերջապէս աշխատեն ներշնչելու երեխաներին այն պարզ միտքը, թէ կեանքի բոլոր բարոյականութիւնն ուղղամտութեան և անկեղծութեան մէջ է պարունակուում: Ստախօսներին ճշմարտասէր մարդուց ջոկելու և ճանաչելու խնդիրը աւելի գծուար գործնական խնդիր է, որովհետև նախ իսկական անկեղծութիւն շատ քիչ կայ և երկրորդ՝ շատ ստախօսներ այնպէս ճարպիկ կերպով են ստում, որ շատ անգամ զարմանալի անկեղծութեան ձև են տալիս իրենց ստերին: Սակայն մի քանի նշաններ կան, որոնցով կարելի է ջոկել այդ տեսակ մարդկանց: Իսկական անկեղծութիւնը երկու հաստատ նշան ունի. նախ՝ անկեղծ մարդը չի քաշուում իւր անկեղծութեամբ թէկուզ ուրիշին վշտացնելուց և երկրորդ՝ քաջութիւն է ունենում միշտ անկեղծօրէն ճանաչելու և խոստովանելու իւր սխալները: Եթէ մարդ չի քաշուում իւր յանցանքները գիտակցօրէն խոստովանելու՝ նա անկեղծ մարդ է:

Կան ի հարկէ փչացած մարդիկ, որոնք իրենց յանցանքները չեն ծածկում, բայց այս տեսակները չեն ունենում իրենց արածի վատութեան գիտակցութիւն: Իսկ ստախօսը շատ անգամ մատնում է իրեն խօսակցութեան ձևի, տոնի կեղծիքով, թէև փորձուած մարդը կարող է տոնի կեղծութիւնը ճանաչել: Երեսխաների մէջ ստախօսները շատ անգամ ինքնավստահ են լինում, թէև նկատուում է միշտ, որ նրանց պատմածը շատ միատեսակ է և սերտած դասի տպաւորութիւն է գործում: Պէտք է քիչ հաւատալ նոյնպէս այն մարդկանց, որոնք շատ են խօսում իրենց անկեղծութեան և ուղղամտութեան մասին, մանաւանդ, որոնք շատ արագ են խօսում: Այս տեսակ մարդիկ ասում են, ինչ որ գալիս է իրենց գլուխը և եթէ սուտ է գալիս՝ նրանք սուտ են ասում: Այս տեսակ մարդիկ առանց մտածելու խօսող մարդիկ են: Ստախօսներ լինում են և շատ համեստ ձևացող մարդկանց մէջ և մանաւանդ շատ ստախօսներ են լինում չափազանց քաղաքավարի մարդիկ:

Վերջացնելով պ. Մելիտանի գրքոյկի բովանդակութեան համառօտ քաղուածքը՝ աւելորդ չենք համարում նկատելու, որ անհամար են այն չարիքները, որոնք առաջանում են կեանքում հասարակական գործիչների, դաստիարակների, դատաւորների, զրազէտների, հոգեւորականների, բարձր պաշտօնեաների ստախօսութիւնից, որովհետև մասնաւոր մարդկանց տուած վնասները այնքան կորստաբեր և այնքան քայքայիչ չեն կարող լինել, որքան այն մարդու հասցրած չարիքները, որ ինքը պարտաւոր է հոգալ շատ մարդկանց կարիքը և մտածել հասարակական շահերի համար:

ԳԱՐ. ԵՆԳ.

ԴԷՊԻ ՕՂԱԿԱՆ

Դեռափթիթ ուռենիները խաղաղ ճանապարհի երկու կողմերում՝ գլուխ կորացրած, քաղցրամրմունջ շրջիւնով ողջունում էին մեզ։ Նեղլիկ ճամբան գլխաւորապէս ընկած է դաշտերի և արտերի մէջ տեղ։ Երբեմն էլ առապարներ էինք մտնում, ժէռուտ պտոյտներն անցնում, իջնում դէպի ներքև, դէպի Քասախ գետ։

Քասախը բարկացած գետ է, բարկացած ծերուկ է յիշեցնում։ Ալիքները միշտ յուզուած են, կոհակները վրդովուած, ծոցերը բորբոքուած։ Սահում են ջրերը՝ փրփուրն երեսներին, սահում են քարերի, ժայռերի հետ մաքառելով։

Մերթ գալարում էր Քասախը, գոռում հանց վիշապ և խոր ձորերի հանդիպելիս պաղպաջուն յորձանքները քուլայ քուլայ ամպերի նման գլորում ցած, ապա նետում ձորի խորքերը ու մռնչալով, ծառերի արանքները քերելով, սահում դէպ առաջ, դէպի խիտ անտառներ ու մրգաւէտ այգիներ։

Օշականի մօտ, աջ ու ձախ ափերին՝ խնկաւէտ փշատենիքը կռացել, գուրգուրում էին նորան, շոյում, փաղաքշում ջրերը։

Օշական գիւղն ընկած էր Քասախից փոքր ինչ բարձր, ընդարձակ թումբի վերայ, խիտ կանաչների արանքում։

Խորին անդորրութիւն էր տիրում ամենուրեք։ Լսում էր միայն գետի վշշոցը, մերթ ընդ մերթ աքաղաղների կանչը, իսկ փոքր ինչ հեռւում հայ գիւղացու իւր եզան ուղղած խրախոյսի ձայնը։

Գիւղը մտանք, Օշական գիւղը, իշխան Վահան Ա. մատունսւ երանելի ոստանը։

Սքանչելի տեսարան է ընկած մեր աչքի դիմաց։

Մի տեղ Մասիսն է սիգապանծ հսկայի նման կանգնած, միւս կողմ գեղանիշ Արագածն է փռուած, ապա կապոյտ մշուշի մէջ Արայի լեռներն են տարածուած:

Ահա և մեր մօտ Օշականի եկեղեցու հոյակապ զանգակատունը, որ կանգնել է Գէորգ դ. մեծագործ կաթողիկոսը:

Այդ զանգակատան տակն է գտնուում հայոց գրպրութեան Հօր—Հայոց մտաւոր անդաստանի մեծ մշակի—Հայոց գիրը հնարողի—Խնկելի Մեսրոպի գերեզմանը:

Մտանք եկեղեցու բակը: Թաւախիտ թթենու ստուերում կանգնեցինք մի նորագոյն մահարձանի յռաջ, սուզուեցինք լուսթեան մէջ և անցանք հին-հին օրերը:

Գեղեցիկ մահարձան: Նորա տակ հանգչում էին անձկաւէտ իշխան Վահան Ամատունու սուրբ նշխարները:

Սուրբ շիրիմ: Ծունկ չոքեցինք, համբոյր տուինք սառ արձանին: Սակայն խունկ չծխեցինք և ոչ մոմ վառեցինք: Ե՛ր, մեր սրտերը բուրվառներ էին, իսկ Վահանի յիշատակը խնկաբոյր կրակ բուրվառանման սրտի խորքերում:

Հայոց դպրութիւնը սիրեց Վահան, Հայոց դպրութեան հօր նշխարները փալփայեց, իւր ջերմ արտասուքով լուացաւ, իւր ձեռով փաթաթեց, իւր ոստանում ամփոփեց: Իւր երկրի համար այդ գերեզմանը փառք համարեց և այդ փառքով ժողովուրդը ոգևորեց: Գիր սիրեց, գիր տուողին պաշտեց, գերեզմանն ուխտատեղի դարձրեց:

Մենք աչքի աղի կաթիլներով Վահանի երանաւէտ յիշատակը ցօղեցինք, ապա եկեղեցի մտանք և վառուած կարօտով, ծովացած իղձերով ու անհուն փափագով սուրբ Հօր դամբանին մօտեցանք:

Սուրբ Մեսրոպի նուիրական շիրիմը փոքրիկ խորանի մէջ էր գետեղուած, համեստ քարով զարդարած, շուրջը աղօտ լուսով լուսաւորած:

Ողջոյն շշնջացի, ծնկների ընկայ, քարը գրկեցի, Մեսրոպ կանչեցի... Մեսրոպ դուրս փղձկաց իմ սրտի խորքից... Ախ, ինչե՛ր տենչացի...

Ինչ կուզէ յուզուած ծովը, որ ալիքներ է զարնում
ափերին, որ մռնչոց է արձակում վրդովուած ծոցից, որ
ծփծփում է, կուրծքը ուռճացնում, բարձրացնում գէպ
վեր:

Իմ կրծքի տակն էլ, իմ սրտի մէջն էլ ծով էր,
տենչերի ծով, որի ալիքները գրոհ էին տալիս և ուժ-
գին զարնում թելերին:

Ինչէր էի որոնում, ինչ կարօտ, ինչ փափագ ու-
նէի: Վարանում էի, չէի հանգստանում, սառած
քարն էի համբուրում, գերեզմանն էի գրկել:

— Խօսիր, ով հայր, խօսիր, հային խօսք տուողդ,
յեզու բաց արա՝ ազգիդ լեզու շնորհողդ, գիրք կարդա՝
հայութեան գիրն ստեղծողդ:

Գերեզմանիդ վերայ պչրանք չեն շողում, հոյակապ
զանգակատուն է կանգնած. անուանդ խօսնակ արձան
չկայ, բայց առաւօտ — երեկոյ զանգակ է ղողանջում,
քաղցրալիւր լիշատակդ մըմնջում: Մեծ գործերիդ նիւ-
թեղէն թարգման չունիս, բայց թարգմանութիւններդ
անմահ են, մշտախօս են, շողուն են ինչպէս արև:

Քո լոյսը չի հանգչիլ, վասն զի Աւետարանի օջա-
խից փոխարինեցիր, գիրդ զի ջնջուիլ, չի Աստուածա-
շունչ է:

Սառած գերեզման... Համեստ քարի տակ մեծ հօր
ոսկորներն են, բայց ես ձայնի եմ սպասում. ձայն չը-
կայ: Հարցեր եմ տալիս, պտտասխան չկայ: Հառաչում
եմ և իմ հառաչանքին խորանի մռայլոտ կամարներն
է՛ն արձագանք տալիս:

Արձանացել եմ սուրբ գերեզմանի մօտ: Պատկեր
է կանգնած իմ աչքի առաջ, մեծ հօր պատկերը: Բա-
ժանուել չեմ ուզում: Բաժանուելը ծանր է:

Լսուեց զանգակի գիւթական ղողանջիւնը, հնչուեց
«Յորհնեալ Տէր մեր»-ը. ահա և Մեսրոպի խօսքը, Մեսրո-
պի լեզուն:

Համբոյր տուի գերեզմանին, համբոյր խնկահոտ
քարին, համբոյր արևաշող գրքին: Մի խոր հառաչ ևս
ու գուրս եկայ խորանից:

Եկեղեցումն եմ: Քահանաները փիլոնները ծածկած,
փանգնած են գրքակալների առաջ: Նորանց վերայ բա-

ցուած են գրքերը: Ամենն էլ Մեսրոպի գրով գրած, Մեսրոպի լեզուով շարագրած:

Նոր գիրք չէ: Հազար հինգ հարիւր տարուայ գիրք է: Հազար հինգ հարիւր տարի... Մի արիւնոտ խաչ և Մեսրոպի թարգմանած աւետարանը հազար հինգ հարիւր տարի սեղմուած են հալի կրծքին:

Եկեղեցուց դուրս եկանք, անցանք Օշականի այա և այն անկիւնները: Ամենուրեք լսում էր Քասախի վշշոցը. դիւթիչ վշշոց, պատմախօս ու պատգամախօս վշշոց:

Այգիներով հարուստ է Օշականը, ամեն տեսակ մրգեր, ամենքից շատ խաղող:

Այգի մտանք, այգեպանի հիւրասիրութիւնը վայելեցինք: Խաղող կերանք Քասախի ջրով ոռոգուած, Մասիսի ամպերից գուրգուրուած, Արագածի հովերով զովացած: Ապա հիւրասէր հայ գիւղացու խրճիթը մըտանք, նորա սէրն ու կարագը վայելեցինք: Իսկ ամենքից համով մածնէ բրդիւշն ընդունեցինք: Կենարար բրդիւշ: Ինչ համ, ինչ քաղցրութիւն: Մեսրոպի շիրմի մօտից բղխող աղբիւրի ջրով էր խառնած:

Արեւը մայր մտաւ: Մթնշաղի արանքում ճանապարհ ընկանք դէպի Աշտարակ:

Երեկոյ է: Ճանապարհի աջ ու ձախ կողմերում, ծաղիկների և խոտերի մէջ ճշում են ճպուռները, առուակի ափերին գորտերն են կրկնում, իսկ փոքր ինչ հեռու հովառում շինականի սրնգի ձայնն է լսում:

Գնում ենք՝ բայց իմ միտքը դէպի Օշական, դէպի սուրբ Մեսրոպի գերեզմանը:

ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԾՈՒՆԻ

ԲԱՆԱԿՆ ԻՆՉՊԷՍ ԱԶԱՏԵՑԻ

(Ըտիէն Ժերարի արկածներից)․

Ձեզ արդէն պատմել եմ, բարեկամներս, թէ ինչպէս անգղիացիներին վեց ամիս շարունակ՝ 1810 թ. հոկտեմբերից մինչև 1811 թ. մարտ ամիսը, պաշարուած դրութեան մէջ պահեցինք հէնց իրենց ձեռքով պատրաստած ականների մէջ՝ Տօրրես Վեդրասոււմ։ Հէնց այդ ժամանակներն էր, որ դէպքի բերմամբ նոցա ընկերակցութեամբ աղուէսի որսի ելանք և ես ցոյց տուի և ապացուցեցի, որ իրենց բոլոր որսորդների մէջ չէր ճարուիլ մէկը, որ հաւասարուէր Կօնֆլանի հուսարի հետ։ Երբ սրարչաւ յետ էի դառնում ֆրանսիական բանակը՝ կենդանու դեռ թարմ արիւնը սրիս ծայրից կաթելիս, իմ քաջութեանս վկայ պահակ-զինուորները, որոնք գտնուում էին յառաջապահ գնդի պահակ-կէտերում, բարձրայն շնորհաւորեցին ինձ, իսկ անգղիացի որսորդները դեռ ևս ունում էին յետեիցս, այնպէս որ ես արժանացայ երկու կողմի գովասանքին ևս։ Աչքերս արտասուքով լցուեցան այն գիտակցութեամբ, թէ ես էի, որ այդչափ քաջերի հեացմունքն էի շարժել։ Այդ անգղիացիք, — գիտէք — մեծահոգի հակառակորդներ են։ Նոյն երեկոյեան ստացայ մի կապոց, սպիտակ դրոշակով զարդարուած և հետևեալ հասցէով — Վալուէսն սպանող հուսար սպային։ Կապոցի մէջ, բանից դուրս եկաւ, որ հէնց աղուէսն էր փաթաթուած, որ ես զարկելովիս էի։ Հետն էլ դրուած էր կարճ, բայց սրտաշարժ մի տոմսակ, ճիշդ անգղիացու հոգու արտայայտութիւն, որի մէջ ասուում էր, թէ որովհետեւ ես էի սպանել աղուէսն, ուրեմն և ինքքս պիտի վայելէի։ Նոքա, ինչ ասել կուզէ, չգիտէին, որ ֆրանսիացիք սովոր չեն աղուէս ուտելու և այդ վարմունքն, ի հարկէ ապացուցանում էր միայն նոցա այն ցանկութիւնը, որ որսը

վայելէ միայն նորան. ով որսի ժամանակ ամենամեծ փառքի էր արժանացել: Եւ որովհետեւ Փրանսիացին քաղաքավարութեան հարցերում երբէք պարտական մնալ չէ կարող, ուստի և այդ ազնուատոհմ որսորդներին դարձրի իրենց աղուէսը, խնդրելով հաճել ընդունել ընծաս, իբրեւ մի անուշ պատառ իրենց հետեւեալ որսորդական նախաճաշի համար: Ահա թէ ինչպէս են կուում իսկական ասպետները պատերազմի դաշտում:

Իմ ձիարչաւի ժամանակ բաւական ճիշդ գաղափար կազմեցի անգղիական բանակի ամրութիւնների մասին և հէնց նոյն երեկոյեան իմ հայեացքներս պարզեցի Մասսենայի առաջ:

Մեծ յոյս ունէի, որ ասածներս կդրդէին նորան յարձակում գործելու, բայց, պէտքից առաջ, այդ ժամանակ մեր բոլոր մարաշխատներն իրար գլուխ էին կրծում, իրար վրայ հաշելով և ատամներ ցոյց տալով էին զբաղուած, ինչպէս կատարեալ քաղցած շներ, — Նէյն ատում էր Մասսենային, սա ատում էր Ժիւնոյին, իսկ Սուն բոլորին. ուստի և ոչինչ էլ չէր ձեռնարկոււմ: Այն ինչպաշարն սկսուել էր պակսել, իսկ մեր պատուական այրուձին կորչում. անհետանում էր ապուռի պակասութիւնից: Ձմեռուայ վերջերքին մենք արդէն հնարաւորութիւն էինք ունեցել թալանել երկիրն ամբողջապէս, բայց և այնպէս ուստի ոչ մի բան չէինք կարողացել ձեռք ձգել, չընայելով, որ մեր պաշարի թեթեւ գնդերն ամբողջ չըջակայքը աջ ու ձախ ոտքի տակ էին տուել: Նոյն իսկ մեզինք ամենահամարձակների համար պարզ էր, որ նահանջելու ժամը հասել է: Նա էլ խօսք չկայ, չէի կարող չխոստովանել այդ:

Բայց նահանջելն էլ շատ հեշտ բան չէր: Ոչ միայն մեր զօրքերը թուլացել ու հիւծուել էին պաշարի պակասութիւնից այլ և թշնամին խիստ ոգևորուեցաւ, տեսնելով մեր անվերջ անգործութիւնը: Վեցինկտոնից, պէտք է ասել, շատ էլ չէինք վախենում. ճիշդ է, նա քաջ ու չըջահայեաց էր, բայց ձեռներեցութեան հարկաւոր հոգին չուներ. իսկ միւս կողմից ուղեւոր էր, չէր կարող մեզ արագ հետեւել՝ այդ մեր ձեռքով անապատ դարձրած երկրի միջով: Դորա փոխարէն մեր երկու թևերի կողմից և հետևից չըջապատուած էինք պուրտուգալացի զինուած զիւղացիների և գվերիլիսանների՝ կամաւորների ահագին բազմութեամբ: Այդ ամբողջ անկանոն բազմութիւնը ողջ ձմեռը բաւական յարգական հեռաւորութեան վրայ էր պահոււմ իրեն, իսկ այժմ, երբ մեր ձեռները բոլորովին յոգնել ու դադար

ընկ էին, նոքա, աներես ճանճերի պէս մեր յառաջապահների «զահլէն» էին տանում, և ով որ ընկնէր նոցա ձեռքը, վայն եկել տարել էր նորան. արդէն գիտէինք, որ այդպիսին էլ փրկութիւն չունի: Ես կարող եմ իմ անձնական—ծանօթ սպաներից ամբողջ տասնեակ անուններ թուել, որոնք կոտորուել, սպանուել էին նոցա ձեռքով այդ կարճ միջոցում և ամենից բաղդաւորը նոցանից կարող էր նա համարուել, որն սպանւում էր հրացանի բռնուելով, որ դժբաղդ զոհի գլխին կամ սրտամիջին էր ուղղուում, այս կամ այն ժայռի կամ քարի ծերպի յետևից: Ոմանք այնպիսի 'սարսափելի տանջանքներով էին մահ ընդունում, որ մենք, հնար եղածի չափ, աշխատում էինք, այդ լուրերը նոցա ազգականների ականջը չհասնէին: Այդպիսի ողբերգական դէպքերն այնքան յաճախ էին կրկնուում և այնպիսի գորեղ տպաւորութիւն էին թողել մեր զինուորների վրայ, որ մեծ դժուարութեամբ էինք կարողանում հարկաւոր դէպքում բանակից դուրս ուղարկել նոցա: Գվերիլիասների մէջ, մանաւանդ, աչքի էր ընկնում մի վատչուէր, անզգամ արարած, նոցա պարագլուխը, որի անունն էր Մանուէլօ «Ժպտուն», որի արարքները սարսուռ էր ձգել մեր զինուորների վրայ: Դա մի վիթխարի, հաստամարմին մարդ էր, ուրախ դէմքով: Իւր խլմբի՝ այդ աւազակների գլուխն անցած մեր ձախ թևի կողմը զըռնուող լեռների մէջ էր ծածկուած-պահուած այդ անպիտանը: Ամբողջ հատորներ կարելի է գրել այդ քաջի անգութ գործերի մասին, բայց չի կարելի և չի ուտովանել, որ նա աչքի ընկնող մէկն էր, որ իւր հրոսակախումբն այնպէս էր կազմակերպել ու դասաւորել, որ անհնար էր նորա բռնած տեղերից միւս կողմն անցնել: Այդ բանը շատ վտանգաւոր հանգամանք էր դարձել, բայց ունեցաւ և իւր մի քանի, բոլորովին անսպասելի, հետևանքները, որի մէջ կհամոզուիք իմ պատմածի շարունակութիւնը լսելով: Նթէ նա ճիպոտով ծեծել չտար իւր տեղապահին... բայց, չարժէ առաջ վազել, իւր ժամանակին այդ կլսէք:

Նահանջի հետ կապուած էր շատ մեծ դժուարութիւններ, բայց բոլորովին պարզ էր, որ ուրիշ հնարք չէր մնացել, ուստի և Մասսենան առանց դանդաղելու սկսեց հիւանդներին ու սայլերի կարաւանը Տօրրես-Նովասից, որտեղ գտնւում էր գլխաւոր բանակետը, ուղարկել Գօիմբրի՝ մեր հաղորդակցութեան գծի վրայ եղած ամենամօտ ամրոցը: Սակայն այդ բանը նա չկարողացաւ ծածուկ կատարել, ուստի և գվերիլիասները

հետզհետե սկսեցին ամբողջ վոհմակներով երևալ մեր թևերի կողմերում: Մեր զօրաբաժիններից մէկը, որի հրամանատարն էր Կլօզէլը, Մօնթրիօնի հեծելազօրի գումարտակի հետ, այդ ժամանակ գտնուում էր Տագօից չատ հարաւ եւ անհրաժեշտ էր անպատճառ իմաց տալ նոցա հւա մեր նահանջելու դիտաւորութեան մասին, ապա թէ ոչ նոքա բոլորովին որեւէ օգնութիւնից զուրկ կ'մնային՝ թշնամու երկրի հէնց կենտրոնում: Շատ լաւ եմ մտաբերում իմ մտորանքս, թէ ինչպէս պիտի վարուի Մասսենան, որովհետեւ սովորական լրատարներն անկարող էին ճեղքել-անցնել թշնամու պահակները, իսկ փոքրիկ խմբերն, անշուշտ, պարտութիւն պիտի կրէին: Ինչ եղանակով էլ լինէր, բայց նոքա պէտք է անշուշտ նահանջի հրաման ստանային, ապա թէ ոչ Ֆրանսիսն տասնեւչորս հազար մարդ կարող էր կորցնել: Իմ մտքով չէր էլ անցնում, որ ինձ՝ զնդապետ Փերարիս էր վիճակուած այդ գործն անելու պատիւը, որը միայն հէնց կարող էր փառքով պսակել ում կամենաք եւ որ պէտք է ամենառաջին տեղը բռնէր այն բոլոր քաջագործութիւնների մէջ, որոնց շնորհիւ ամենայայտնի մարդ էի դարձել:

Այդ ժամանակ ես ծառայում էի Մասսենայի ոսկայակոյտի մէջ, որտեղ բացի ինձնից գտնուում էին նոյնպէս երկու խիստ քաջ, խելօք ու ընդունակ աջակից-սպայ (адъютантъ): Նոցանից մէկի անունն էր Կօրտեքս, իսկ միւսինը՝ Դիւպլիսսին: Նոքա երկուսն էլ ինձնից մեծ էին տարիքով, բայց կրտսեր միւս յարաբերութիւնների նկատմամբ: Կօրտեքսը մի փոքրիկ, թխադէմ մարդ էր, չատ աշխոյժ ու կրակոտ: Նա մի պատուական զինուորական էր, որ կորաւ միայն իւր ինքնավստահութեան երեսից:

Եթէ նորան ականջ կախելու լինէինք, ամբողջ բանակում առաջին մարդն ինքն էր: Դիւպլիսսին, ինչպէս եւ ես, գասկօնացի էր եւ չատ էլ սիրուն տղամարդ, առհասարակ ինչպէս բոլոր գասկօնացիքս: Ամենքս օրասլահութիւն էինք անում հերթով եւ հէնց այն առաւօտը, որի մասին պատմում եմ, հերթապահը Կօրտեքսն էր: Նա տեսայ նորան միայն նախաճաշի ժամանակ, որից յետոյ նա ոտով-գլխով անհետացաւ իւր ձիու հետ: Այդ ամբողջ օրը, Մասսենան, ինչպէս եւ առհասարակ, չատ մոռալ էր եւ համարեա ամբողջ օրը հեռագիտակով դիտում էր անգղիական բանակի ամբուլթիւնները և այն նաւերը, որ երեւում էին Տագոյի վրայ: Ոչ մի խօսք չստաց նա թէ ինչ յանձնարա-

ընթացում էր ուղարկել մեր ընկերոջը: Իսկ մենք էլ չէինք համարձակում բան հարցնել: Հենց նոյն գիշերը, ժամը տասներկուսի մօտերը, ես կանգնած էի մարաշախտի կացարանի մօտ, երբ նա դուրս եկաւ և մօտ կէս ժամ բոլորովին անշարժ, արձանացած, ձեռները կրծքին խաչած կանգնեց, խոր հայեացքով դիտելով գիշերուայ խաւարը՝ դէպի արեւելք: Նա մինչ այն աստիճան անշարժ էր, որ նորա վերարկուի մէջ փաթաթուած և սըրածայր գլխարկով ամբողջ մարմինը կարելի էր արձանի տեղ ընդունել: Որչափ էլ բոլոր մտաւոր ոյժերս հաւաքեցի և խելքիս զոռ տուի, բայց ոչինչ, ոչինչ հասկանալ չկարողացայ, թէ ինչ էր դիտում մարաշախտն այդպէս յառած հայեացքով: Վերջապէս սրտնեղած՝ հայհոյանք արձակելով բերնից և կրուկների վերայ շուռ գալով տուն գնաց և դուռն ամուր չըխկացրեց յետևից:

Հետեւեալ օրը, առաւօտեան, Մասսենայի և իւր օգնական սպայի մէջ մի խօսակցութիւն տեղի ունեցաւ, որից յետոյ Գիւլքիսսին ևս անհետ կորաւ իւր ձիու հետ: Այդ գիշեր, երբ ես նստած էի նախասենեակում, մարաշախտը նորից անցաւ իմ մօտով և ես նկատեցի լուսամտերից, թէ ինչպէս երէկ գիշերուայ պէս կանգնած դէպի հեռու արեւելք է նայում: Սմբողջ կէս ժամ կանգնած էր այդպէս անշարժ, կարծես խաւարի մէջ մեխուած ստուէր լինէր: Յետոյ կրկին տուն դարձաւ, դուռը չըխկացրեց և լսեցի նորա կօշիկների խթանների ձայնը և թրի չխչիկոցը սրահով անցնելու ժամանակ: Նոյն իսկ իւր հոգեկան ամենալաւ ընդհանրին բաւական դաժան ծերուկի մէկն էր Մասսենան, իսկ երբ բարկանում էր, Աստուած հեռու տանէր. այդպիսի ընդհանրին աւելի կգերադասէի երես առ երես նոյն իսկ իրեն՝ կայսրի առջ կանգնած լինել, քան նորա Գիշերը լսում էի, ինչպէս քթի տակին փնփնթում ու հայհոյում էր և ոտները գետին էր զարկում գլխավերեւ, բայց ինչ չէր կանչում, իսկ ես չատլաւ գիտէի նորա բնաւորութիւնը և առանց կանչելու չէի համարձակում վերեւ գնալ:

Հետեւեալ առաւօտեան իմ հերթն էր, որովհետեւ երեքից միայն ես էի մնացել տանը: Մասսենայի սիրելին էի համարւում: Նա, առհասարակ, մի առանձին համակրանք էր տածում դէպի քաջարի զինուորականները: Հաւատացնում եմ և պնդում, որ այդ առաւօտը, երբ ինչ իւր մօտ կանչեց, նորա թուխ աչքերում արցունքի կաթիլներ էին շողում:

— Ժերար, ասաց նա, — մօտ եկէք:

Բարեկամաբարար թևիցս բռնելով՝ արևելք նայող լուսամուտի մօտ տարաւ:

Մեր առաջ տարածուած-փռուած էր հետեակ զօրքի բանակը, իսկ նոցանից յետոյ՝ հեռուում, հեծելագօրը իւր կապած ձիերի երկար շարքերով: Շատ պարզ նշմարել կարելի էր Ֆրանսիական առաջապահ զօրքի պահակները, իսկ յետոյ ձգւում էր մի բաւական ընդարձակ, բաց դաշտավայր, տեղ-տեղ կանաչին տուող խաղողի այգիներով: Նոցանից յետոյ, աւելի հեռուում շարան-շարան ընկած էին բլուրների շարքեր, որոնց մէջ ամենից աւելի աչքի էր ընկնում մէկը իւր սրածայր, բիզ գագաթով: Այդ բլրակների ստորոտները գօտեորուած էին անտառի շերտերով: Միակ լայն ճանապարհը շատ նկատելի կերպով աչքի էր զարնում չրջապատող կանաչների մէջ, իբրև մի ուղիտակ լայն երիզ, որը երբեմն իջնում, երբեմն բարձրանում և կորչում էր, նորից կրկնում և վերջապէս բոլորովին անհետանում հեռու բլուրներից մէկի կրճում:

— Ա՛յ, տեսնում ես, — ասաց Մասսենան, ցոյց տալով սարը, դա՛ Սիերրա-դը-Մերօգալն է: Նորա գագաթին բան տեսնում էք:

Պատասխանեցի որ՝ ոչինչ:

— Իսկ այժմ, հարցրեց նա ինձ տալով իւր հեռադիտակը:

Դիտակի օգնութեամբ լեռան սէռի վրայ մի փոքրիկ բարձրութիւն տեսայ, որ քարակոյտի կամ գերեզմանաքարի էր նմանում:

— Այն ինչ որ տեսնում էք, — շարունակեց մարաջախտը, — ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ գերանների կոյտ, որ ցցուած են փարոսի նման: Մենք այդ գերանները ցցել ենք այն ժամանակ, երբ այս բոլոր շրջակայքը դեռ ևս մեր ձեռքին էր. իսկ այժմ, թէ և նա այլ ևս մեր ձեռքին չէ, բայց և այնպէս նշանը դեռ ևս այնտեղ է: Ժերար, այդ գերաններն այս գիշեր պիտի վառուին անպատճառ: Այդ բանին պէտք ունի Ֆրանսիան, կայսրը և զօրքը: Ձեր ընկերակիցներից երկուսն տրդէն ուղևորուել են նոյն յանձնարարութեամբ, բայց նոցանից և ոչ մէկին չի յաջողել մինչև գագաթը բանձրանալ: Այսօր ձեր հերթն է, և ես առօրթում եմ Աստուծուն, որ դուք աւելի բաղդաւոր լինիք և առաւել յաջողակ:

Ձիերուորը չպէտք է հարցնէ իրեն տուած հրամանի նպատակի մասին, ուստի շտապեցի ելնել սենեակից, բայց մարա-

Ջախարը ձեռքը ուսիս դնելով մի փոքր պահեց ինձ:

— Այս բոլորիս ամեն ինչ կիմանաք և կհասկանաք, թէ որչափ կարևոր է այն գործը, որի համար դուք կեանքներդ վտանգի էք ենթարկում, — ասաց նա:

— Մեզնից յիսուն մղոն հեռու, Տագոյ գետի միւս ափին, գտնւում է Կլօզելի բանակը: Նորա բանակը զետեղուած է Սիբիրա գ'Օսսա լեռնագագաթի՝ հէնց ստորուտում: Այդ սրածայր գագաթի ծայրին գտնւում է մի փարոս, իսկ նորա մօտ մի զինուոր: Մեր մէջ պայմանաւորուած ենք, թէ հէնց որ կէս գիշերին կնկատի մեր նշանի կրակը, նա իսկոյն պիտի վառէ իւր նշանի խարոյկը և անմիջապէս նահանջէ դէպի գլխաւոր բանակը: Եւ եթէ նա այդ բանն իսկոյն չանէ, ապա ես կնահանջեմ առանց նորան սպասելու: Երկու օր, իրար ետեից, ես աշխատեցի պայմանաւորուած նշանով իմաց տալ նորան: Այսօր պէտք է կամ հասնեմ նպատակիս և կամ նորա բոլոր բանակը մեր յետեր կմնայ և կջարդուի:

Այս բարեկամներս, չգիտէք թէ ինչպիսի հպարտութեամբ լցուեցաւ սիրտս, երբ, լսեցի, թէ ինչ մեծ գործ էր նախապատրաստել ինձ համար բաղդը: Եթէ կենդանի մնամ, այն ժամանակ իմ մրտենի պսակի վրայ կաւելանայ և մի նոր, փարթամ տերև կս: Իսկ եթէ, ընդհակառակը, միռնեմ, ապա դա շատ արժանաւոր մահ կլինի: Ես ոչինչ չասացի, բայց չեմ կասկածում, որ այդ ազնիւ խոհերս, բոլորն էլ արտափայլեցին դէմքիս վրայ, որովհետեւ Մասսենան յանկարծ, համարեա խելով, բռնեց ձեռքս և սկսեց ամուր, շատ ամուր թոթուել:

— Ահա բոլորը և նորա վրայի փարոսն, — ասաց նա: Ձեր և նորա մէջ հղած տարածութեան վրայ գտնւում է այն գվերիքաւ իւր խմբով: Այդ յանձնարարութիւնը ես մեծ խմբակի յանձնել չեմ կարող, իսկ փոքրիկ խմբակն էլ իսկոյն կնկատուի նոցա կողմից և կջարդուի: Ուստի և մենակ ձեզ եմ յանձնում այդ գործը: Գլուխ բերէք, ինչպէս կամենաք, միայն այնպէս արէք, որ կէս գիշերին այն բլրի գլխին կրակ տեսնեմ:

— Եթէ ձեր ասածը չկատարուի, ապա կխնդրեմ ձեզնից, մարաջախտ Մասսենա, հոգալ, որ իմ ունեցած իրեղէններս ծախուի և փողերը մօրս ուղարկուի:

Ես ձեռքս գլխարկիս տարայ և կրունկներին վրայ շուռ եկայ, հպարտութեամբ ճիւղացող սրտով, արբեցած այն մըտ:

քով, թէ ինչ հերոսական գործ է սպասում ինձ:

Առանձնացայ սենեակս և մի քանի ժամանակ սկսեցի մըտածել, թէ ինչպէս անեմ, որ յանձնարած գործս աւելի վարպետութեամբ սկսեմ: Այն փաստը, որ ոչ Կորտեքսին, ոչ Ռիւպլէսսին չյաջողեց բարձրանալ Սիբերա գը-Մերօդայի գագաթը, չնայելով որ երկուսն էլ վերին աստիճանի ճարպիկ, եռանդուն և հմուտ սպաներ էին, ապացուցանում էր, որ ամբողջ դաշտավայրն իւր չրջակայքով աշալուրջ կերպով հսկւում էր գվերիլեաների՝ կամաւորների կողմից: Քարտէզի վրայ տարածութիւնը չափեցի և հաշուեցի. մենք հեռու էինք բլուրներից տասը մղոն, դաշտավայրի միջով: Յետոյ սկսւում էր բլրակի ստորոտի անտառի չրջանը, որ սաւրածւում էր մօտ երեք կամ չորս մղոն: Այնուհետև գալիս էր էր իսկական գագաթը, որը թէև շատ բարձր չէր, սակայն ոչ մի հնար չկար թագնուելու նրա վրայ: Սոքա էին այն երեք չրջան ճանապարհորդութիւնը, որ դրուած էր առաջ և ես պիտի կատարէի: Ինձ այնպէս էր թւում, որ եթէ որևէ հնարքով հասնեմ մինչև անտառն, ապա մնացածն այնուհետև շատ հեշտ կլինէր, որովհետև կարող էի թագնուել ծառերի թաւուտներում. գիշերային մթութեան ծածկոյթի տակ գագաթն ելնել դժուար բան չէր: Իսկ յետոյ ժամը ութից մինչև տասներկուսը իմ տրամադրութեանս տակ մնում էր չորս ժամ մութ միջոց—որ շատ ու շատ բաւական էր բլուրն ելնելու համար: Սև այսպէս ամենամեծ դժուարութիւնը ներկայացնում էր առաջին մասը: Հարթ, տափարակ դաշտավայրի միջով ձգւում. անցնում էր շատ բան խոստացող ճանապարհը և ես մտաբերեցի, որ իմ երկու ընկերներս էլ գնացել էին ձիով: Հէնց այդ հանգամանքն էլ, անշուշտ, նոցա կորստեան պատճառն էր եղել, որովհետև աւազակների համար ճանապարհը շարունակ դիտելուց և իւրաքանչիւր անցորդի համար թակարդ լարելուց էլ հեշտ բան չկար: Ինձ համար, գիտե՛ք, որ մեծ դժուարութիւն չէր սրարչաւ անցնել այդ տարածութիւնը, որովհետև մօտս էին գտնւում ոչ միայն իմ Վիօլէտտա և Ռատապլանս, մեր բանակի երկու ամենաընտիր և առաջնակարգ նժուգներս, այլ և պատուական անգլիական որսի ձիւ, որ խլել էի սէր Կօտտօնից: Բայց և այնպէս, երկար չափ ու կշիռ անելուց յետոյ վճռեցի ոտքով ճանապարհ ընկնել, որովհետև այդ ինձ հնարաւորութիւն կտար ամեն մի

անակնկալ պատահականութիւնից աւելի լաւ օգտուելու: Ինչ վերաբերում է հագուստիս, ապա կասեմ ձեզ բարեկամներս, որ հուսարական համազգեստիս վրայից ձգեցի մի երկար վերարկու, գլուխս էլ անցրի մի գորշադոյն գլխարկ: Գուցէ, կհարցնէք, ինչո՞ւ գիւղացու պէս չծրպտուեցայ: Կպատասխանեմ, որ ոչ մի ազնիւ մարդ չի կամենայ լրտեսի մահ ընդունել: Սպանուել՝ ողջ մէկ էր, իսկ մահ ընդունել պատերազմական դատարանի օրէնքներով՝ բոլորովին այլ բան է: Ես կհանքիս վերջն այդպիսի մահուան վտանգի չէի կամենում ենթարկել:

Կէս օրից բաւական անցել էր, որ գաղտնի ելայ մեր բանակից և անցայ մեր պահապանների շարքի միջով: Վերարկուիս տակ ունէի հեռագրիտակս, գրպանի ատրճանակս և սուրս. իսկ գրպանումս կար՝ արեթ, կայծահան և կայծաքար:

Երկու-երեք մղոն տարածութիւնը արագ անցայ՝ ծածկուելով և պահուտուելով խաղողի թփերի յետևը. այդ յաջողութիւնն ինձ աշխոյժ էր ներշնչում և ինքս ինձ մտածում էի, թէ մի քիչ խելքը գլխին և չրջահայեաց մարդն անպատճառ գործը գլուխ կը տանէր: Ինչ ասել կուզէ, որ մի մեծ բան չէր Կօրտեքսին կամ Դիւպլէսսին նկատելը, որոնք բաց ճանապարհով սրընթաց արշաւում էին. բայց ուրիշ բան է սատանայ ժերարը, որը առաջ է գնում թփերի աակով: Կարող եմ համարձակ պնդել, որ հինգ մղոն անցայ՝ առանց որևէ արգելքի հանդիպելու: Այդտեղ պատահեց մի փոքրիկ տնակ, չրջապատուած խաղողի այգիներով, որի մօտ նկատեցի մի քանի սայլ ու մի քանի էլ մարդ, — դորա առաջին պատահած մարդիկն էին: Իսկ որովհետև ես արգէն մեր բանակի ամրութիւնների գծից դուրս էի գտնուում, ուստի և շատ լաւ գիտէի, որ այդ կողմերում պատահած ամեն մի մարդ իմ թշնամիներին էր պատկանում. ուստի և աւելի կռացայ, կուչ եկայ ու գետին կալայ և այդպէս կուզէ-կուզ սկսեցի առաջ գնալ դէպի այն կէտը, որտեղից կարող էի աւելի լաւ դիտել, թէ ինչ էր կատարւում առաջս: Տեսայ, որ դատարկ գինու աակառները սայլերի վրայ դարսող գիւղացիներն են: Ինքս ինձ վճռեցի, որ նոքա ինձ ոչ օգնել կարող են և ոչ էլ խանգարել, ուստի և ճանապարհս շարունակեցի: Բայց շուտով համոզուեցայ, որ առաջս դրած խնդիրն այնքան էլ հեշտութեամբ լուծելու խնդիրներից չէր, ինչպէս որ թւում էր առաջին հայեացքից: Որքան դաշտավայրը դէպի վեր

էր բարձրանում, այնքան էլ թփերն աւելի ու աւելի նոսրանում էին և ես վերջապէս հասայ մի բոլորովին բաց տեղի, որ չըջապատուած էր ցածլիկ բլուրներով: Թագնուելով առուի մէջ, սկսեցի դիտակովս դիտել շուրջս և իսկոյն նկատեցի, որ ամեն մի բլրակի վրայ մի-մի պահնորդ էր կանգնած և որ այդ մարդիկն էլ, մեզ պէս, պահնորդների և զինուորների մի ամբողջ շարք էին կանգնեցրել այդ կողմերը: Ես լսել էի այն կարգապահութեան մասին, որ տիրում էր այն տեղգամ «Ժպտուն» խմբի մէջ և այժմ հէնց աչքիս առաջ տեսնում էի շոշափելի օրինակը: Բլրակների մէջ ձգուած էր պահնորդների մի երկար—անվերջ շղթայ, և թէև բաւական մեծ պտոյտ էի արել, որ նոցա կողքանց, քովընտի պատահեմ, բայց և այնպէս ճիշդ դէմ առ դէմ ելայ թշնամիներիս դէմ: Մնացի մոլորուած, չգիտէի ինչ անեմ: Տեղն այնքան բաց-բացահար էր, որ եթէ մուկ էլ վազէր՝ կնկատուէր: Եթէ գիշեր լինէր, աննկատելի կերպով կանցնէի, ինչպէս որ Անդղիացիք արին Տօրէս-Վեդրասի մօտ, բայց մինչև սարը հասնելը դեռ չատ ճանապարհ կար և եթէ սպասէի մինչև մութը կոխելը, ապա ես երբևէ չէի կարող ժամանակին հասնել, որպէս զի փարոսը հրդեհէի ճիշդ կէս գիշերին: Եւ այսպէս, առուիս մէջ պառկած հազար ու մի ծրագիր էի կազմում, մէկն միւսիցն աւելի ու աւելի վտանգաւոր, աւելի անիրագործելի, եւ յանկարծ մի լուսաւոր միտք անցաւ գլխովս, այն մտքերից մէկը, որ օգնութեան է հասնում չվհատող քաջին: Յիշում էք, ասացի, որ տնակ-պանդոկի մօտ կանգնած էր երկու սայլ՝ բեռնաւորուած դատարկ տակառներով: Եզնների զլուխը դարձրած էր արեւիք, ուստի և պարզ էր, որ սայլերն այն կողմը պիտի երթան, որը հէնց ինձ էր պէտք: Եթէ միայն հնար գտնէի նոցա մէջ թագնուելու, ապա դա ամենա յաջող եւ հեշտ միջոցը կլինէր պահնորդների շղթայի միջոց անցնելու համար: Սյդ ծրագիրն այնքան պարզ և միեւնոյն ժամանակ էլ այնքան լաւ էր, որ այդ բանը մտածելուց յետոյ չկտրողացայ ուրախութեանս արտայայտութեան բացականութիւնս զսպել և իսկոյն շտապեցի դէպի տնակ-պանդոկը: Այդտեղ թփերի յետեւ թագնուած՝ սկսեցի դիտել ճանապարհի վրայ կատարուող ամեն մի բան:

Գլխերին կարմիր զլխարկ քաշած երեք զիւղացիներն արդէն սայլերից մէկը բեռնել և միւսի էլ մի երրորդ մասն արդէն լցրել էին: Տան մօտ դեռ բաւականաչափ դատարկ

տակառներ էին թափթփուած, որոնք հտնգիստ պառկած իրենց հերթին էին սպասում, թէ երբ պիտի սայլերի վրայ պառկեն: Բաղդը հովանաւորում էր ինձ (ես միշտ էլ ասել եմ, որ բաղդը կին է, ուստի և չի կարող դիմադրել զգլխիչ, երիտասարդ հուսարի առաջ): Այն ժամանակ, երբ ես դիտում էի, երեքն էլ մտան պանդոկը և որովհետեւ օրն էլ շատ տաք էր, յոգնել էին և ինչպէս երևում էր ծարաւը նեղում էր նոցա: Հէնց այդ ըոպէին կայծակի արագութեամբ դուրս թռայ իմ թագստի տեղից, ցատկեցի սայլի մէջ և դատարկ տակառներից մէկի մէջ սլուեցի: Տակառը տակ ունէր, բայց բերնակալ չունէր և պառկեցրած էր կողքի վերայ, բացուածքը դէպի սայլի ներսը: Ես կունդ ու կծիկ դարձայ, կուչ եկայ շան պէս, որը կուչ է դալիս իւր նեղ բնի մէջ, ծնկներս ծալեցի և համարեա կպցրի կզակիս, որովհետեւ տակառը շատ մեծերից չէր, իսկ ես բաւական խոշոր մարդ էի: Մինչդեռ ես այդպէս պառկած էի, երեք գիւղացիները նորից դուրս ելան և իսկոյն զլխավերևս մի թրխկոց լսեցի, որից և եզրակացրի, որ վրաս մի ուրիշ տակառ էլ գրին: Նոքա այդ տակառներից այնքան լցրին սայլի մէջ, որ մօլորուել-մնացել էի, թէ ինչպէս պիտի դուրս պրծնեմ այդ տեղից: Սակայն ո՛վ է մինչև գետը հասնելը բորկանում: Հաստատ համոզուած էի, որ եթէ բաղդը և իմ սեփական խելքս օգնեցին մինչև այդտեղ հասնելու, ապա անշուշտ այդ օգնութիւնը յետոյ էլ չեն զլանայ:

Երբ սայլակը պոկէ-պոռուկ լցուեցաւ, նոքա ճանապարհ ընկան, իսկ ես սուս ու փուս քթիս տակը ծիծաղում էի իմ տակառի միջից, որովհետեւ ամեն մի նոր քայլն ինձ իմ նպատակ-կէտին էր մօտեցնում: Առաջ էին գնում շատ դանդաղ, իսկ գիւղացիները քայլում էին սայլերի մօտով: Այդ բանը ես եզրակացրի նորանից, որ իմ շուրջս՝ շատ մօտ խօսակցութեան ձայներ էին լսում: Գիւղացիները շատ ուրախ մարդիկ էին երևում, որովհետեւ ամբողջ ժամանակը ծիծաղում էին՝ հոգու խորքից և շարունակ առաջ գնում: Ի՞նչ էր նոցա ծիծաղի ու հանաքների պատճառը՝ չիմացայ. թէև բաւական ազատ խօսում եմ նոցա լեզուով, բայց ծիծաղելու ոչ մի բան չէի գտնում ականջիս հասնող հատուկտոր խօսքերից:

Ես ենթադրում էի, թէ այն արագութեամբ, որով եղներն էին առաջ գնում, մենք ժամը մօտ երկու մղոն էինք կտրում: Ուստի, երբ համոզուեցի որ արդէն երկու ժամ ու կէս անցել էր

(անտանելի ժամեր էին դռքա, բարեկամներս, որ անցրի բոլորովին գունդ ու կծիկ պարձած, խեղդուելիս՝ և համարեա թէ թունաւորուած գինու գոլորշիներէն), ապա այլ ևս չէի կասկածում, որ ամենալտանգաւոր տեղը մենք յետևներս էինք թողել և որ այժմ անտառի ու լեռան սահմանագծի վրայ ենք գտնուում: Այժմ մնում էր, որ խելքիս զօռ տայի, թէ ինչպէս դուրս պրծնեմ տակառների արանքից: Հազար ու մի միջոցներ էին անցնում մտքովս և ես մնացել էի չուարած, թէ դոցանից որն աւելի յարմարագոյն է, երբ խնդիրը ինքն իրեն լուծուեցաւ ամենապարզ եղանակով և ինձ համար բոլորովին անսպասելի հետևանքով:

Յանկարծական մի ցնցում զգացի. սայլը խկոյն կանգնեց և մի քանի կոշտ ու բիրդ ձայներ, յուզուած շեշտերով սկսեցին միանգամից խօսել:

— Որտե՞ղ է, որտե՞ղ,—բացականչեց մէկը:

— Մեր սայլի մէջ, պատասխանեց միւսը:

— Ո՞վ է, ի՞նչ մարդ է, հարցրեց երրորդը:

— Փրանսիացի սպայ. ես տեսայ նորա գլխաբէն ու կօշիկները:

Ամենքն էլ բարձրաձայն ծիծաղում էին:

— Պանդոկի լուսամուտից նայում էի և տեսայ, ինչպէս ցատկեց—սլուեց տակառի մէջ. կարծես ցլամարտ լինէր, որին Սեվրիայի կրկէսի ցուլն էր հալածում:

— Ուրեմն, ո՞ր տակառն է:

— Ահա այս, պատասխանեց մարդն ու բռնեցքով զարկեց հենց գլխիս մօտ եղած տակառին:

Այժմ ձեզ դրուժիւն, բարեկամներս, այն էլ իմ անուան ու վարկի տէր մարդու համար: Իհն այսօր էլ, քառասուն տարի անցնելուց յետոյ, կարմրում եմ այդ դէպքը յիշելու ժամանակ: Հաւի պէս կապուած, կապկպուած լինել և անխօս լսել այդ արջերի քամահանքը, դորա հետ գիտակցել, թէ ինչպիսի անարժան և ծիծաղելի վախճան ունեցաւ իմ առաքելութիւնս... Ես անկեղծ չնորհապարտ կլինէի այն մարդուն, որի մտքովն այդ բոպէին կանցնէր գնդակն ուղղել ճակատիս և այդպիսով կազատէր ինձ իմ յուսահատ վիճակիցս:

Լսում էի տակառների թխկոցը, որ սալակից վայր էին ձգում և յանկարծ առաջս ցցուած տեսայ երկու, ահագին միւրուքով մարդ, հետն էլ երկու հրացանի փող՝ ինձ ուղղուած:

Նոքա կոպտութեամբ բռնեցին ինձ իմ համազգեստի թեւերից և լոյս աշխարհ հանեցին: Նրևի մի շատ ողորմելի պատկեր էի ներկայացնում ես այդ ընկերին, երբ կանգնած՝ աչքերս կկոցում էի արևի աչք կուրացնելու չափ փայլուն լոյսից և հազիւ հազ կարողանում էի շունչ քաշել: Բոլորովին կծկուել մնացել էի և չէի կարողանում ընդարմացած անդամներս ուղղել, իսկ իմ համազգեստս անգղիական զինուորի համազգեստի պէս կէս-կարմիր գոյն էր ստացել, գինու դերդից, որի վրայ ես առօր-փառօր պառկել էի: Այդ չները չէին դադարում ծիծաղելուց և իմ բոլոր ջանքերս, որով ձեռքի շարժումներով և կեցուածքովս փորձում էի կատարելալ արհամարհանք արտայայտել զէպի նոցա, ծիծաղի աւելի անզուսպ քրքիջ էին խլում նոցանից: Բայց և այնպէս ինքս ինձ պահում էի սովորական արժանապատուութեան զգացմամբ և արդէն կարողացայ նկատել, որ այդ ծիծաղող դէմքերից ամենքը չէին, որ յօժարութեամբ և ակործանօք կկամենային հանդիպել հայեացքիս:

Ինձ համար արդէն բաւական էր լոկ մի հայեացք, որ քմրոնէի իրերի իսկական դրութիւնը: Դիւղացիները մատնել էին ինձ զվերիկաճների առաջապահ պահնորդներից մէկին: Շուրջս հաւաքուել էին այդ չներից ութ հոգի, վայրենի արտաքինով, լայնեզր զլխարկի տակ փռուած երկար մազերը չթէ թաշկինակով կապած և բազմաթիւ կոճակներով զարդարուած բաճկոններով և գոյնզգոյն գօտիներով: Իւրաքանչիւրն ունէր մի-մի հրացան և մի թէ երկու ատրճանակ՝ գօտիներն անցրած: Նոցա առաջնորդը, մի ահագին մօրուքով սրիկայ, իւր հրացանի փողը դէմ արեց ականջիս, իսկ այդ ժամանակ մնացածները խուկարկում էին ինձ՝ տակն ու վրայ անելով գրպաններս. ի վերջոյ խլեցին թիկնոցս, առան ատրճանակս, հեռադիտակը, սուրս և որ ամենից կարևորն էր՝ արեթը, կայծաքարն ու կայծահանը: Այժմ ես ինձ բոլորովին կորած մարդ էի համարում, որովհետեւ ինչ էլ որ չպատահէր, բայց ես այժմ այնպիսի անկտրելի պայմանների մէջ էի, որ չէի կարող կրակ տալ փառօք, եթէ նոյն իսկ յաջողէի հասնել նորան:

Նոքա ութ հոգի էին, բարեկամներս, աւելացրէք դորա վրայ և երեք գիւղացի և ավդ տմենը միայն իմ դէմ, այն էլ բոլորովին զինաթափ եղած: Արդեօք էտիէն ժերարն այդ բանից յուսահատուեց: Ինքն իրեն կորցեց: Օ՜, դուք ինձ շատ լաւ էք ճանաչում, բայց այդ շուն-աւազակները դեռ ես չէին ճա-

նաչում ինձ: Երբէք կեանքիս մէջ դեռ ես այդպիսի զարմանալի ճարպիկութիւն եւ կամքի վերջին ոյժ չէի գործ դրել, ինչպէս այդ բոլորէն, երբ ամեն ինչ կորած էի համարում: Բայց դեռ երկար գլուխ կկոտրէք, մինչև որ կկարողանաք կռահել, թէ ինչպէ՞ս յաջողեցրի նոցա ձեռքից պրծնել: Լսեցէք, ես կպատմեմ:

Սայլից դուրս քաջելուց յետոյ, նոքա խուզարկեցին ինձ, իսկ ես մնացել էի սառած կանգնած, երկար ժամանակ կուչ եկած պառկելուց բոլորովին փայտացած անդամներով: Բայց շուտով այդ ընդարմութիւնը սկսեց անցնել կամաց-կամաց եւ միտքս սկսեց եռանդով գործել՝ փախուստի նորանոր հնարներ գտնելով: Աւագակների յառաջապահ խումբը գտնուում էր լեռնային մի նեղ կրճու: Նորա մի կողմով ձգուում էր զառիվեր թեք սար, իսկ միւս կողմից՝ մի զառիվայր թեք մակերևոյթ, որ հասնում էր մինչև յառաջապահ խմբից մի քանի հարիւր ոտք հեռու գտնուող մացառներով ծածկուած ձորակը: Այդ քաջերը, ինչպէս ինքներդ կարող էք հասկանալ, կոչու լեռնցիների էին եւ ինձնից աւելի արագ ու ճարպիկ կարող էին մագլցել լեռների վրայով: Նոքա հագել էին պինդ տրիսատաններով ոտքերին կապած տրեխներ, որ լեռնային աշխարհում ամենահիմնալի յեռակէտ, կռուան էր: Իմ տեղս եթէ մի ուրիշ, աւելի թոյլ ու պակաս եռանդի տէր մարդ լինէր, այդ բոլորը տեսնելուց յետոյ, անշուշտ, յուսահատութեան գիրկը կընկնէր, բայց ես մի ակնթարթում կշռեցի այդ բոլոր հանգամանքները եւ օգտուեցայ այն օտարոտի դիպուածով, որ բաղդը զրել էր իմ ճանապարհի վրայ: Զարիթեք կողի հէնց ծայրին ընկած էր դատարկ տակառներից մէկը: Ես ամենայն զգուշութեամբ, կամաց-կամաց, մօտեցայ նորան, մի ոտիւնով, որ պատիւ կը բերէր ամենաճարպիկ վագրին անգամ, թռայ տակառի մէջ՝ ոտքերս դէպի առաջ եւ, թափահարելով նորան ամբողջ մարմնովս, դուրեցի բլրակի եզրից ներքեւ:

Արդեօք կմոռանամ երբեիցէ այդ զարհուրելի ճանապարհորդութիւնը, երբ ես գոռում գոչումով, ահագին աղմուկով սարսափելի զառիվայրից ներքեւ էի գլորւում: Մնկներս ու խումուռներս դէմ էի տուել տակառի պատերին, որպէս զի ինքս ինձնից աւելի միապաղաղ զանգուած կազմէի: Բայց գլուխս, այնուամենայնիւ, մնացել էր դուրս պրծած տակառի բերնի քացուածքից եւ ես շատ մեծ հրաշք եմ համարում, որ ջարդու-փշուր չարի գլուխս: Սկիզբը գլորւում էի հարթ, հաւասար թեք

մակերևոյթի վրայով, յետոյ սկսեցին պատահել խիստ դուրս
ցցուած կողեր, որոնց վրայով տակառն այլ ևս ոչ թէ գլորւում
էր, այլ ցատկաւում վայրի այծի պէս և առաջ նետւում աղմուկ
ու ցնցումներով, որից մարմնիս ամեն մի ոսկրոտին ցաւում
ու տանջւում էր: Քամին սուրում էր ականջներին մէջ, իսկ
գլուխս՝ պտտում ու պտտում էր, մինչև որ ես բոլորովին ինձ
վատ զգացի և համարեա ուշագնաց եղայ: Յետոյ մէկ էլ զգա-
ցի մի սարսափելի թրխկոց և ոստերի շխշխկոց. ես հասել էի
այն մացառուաներին, որ ես վերեից նկատել էի ներքեւ, շատ
ներքեւ խոր ձորակի մէջ: Դոցա միջից էլ ներքեւ գլորուելով, մի
նոր թեք մակերևոյթի վրայով, տակառն ընկաւ նոր թփուտնե-
րի մէջ, զարկուեցաւ մի ծառի և կտոր-կտոր դարձաւ: Նս-
գուրս եկայ շուրջս թափուած մի ամբողջ կոյտ տախտակի տաշեղ-
ների ու չրջանակների միջից, բոլորովին ջարդ ու փշուր մարմ-
նով, բայց ուրախ և առոյգ սրտով, որով զգում էի թէ ինչպի-
սի նշանաւոր գործ եմ արել և ես նորից արդէն երևակայում
էի ինձ բլրակի վրայ կրակ տուած փարոսն աչքիս առաջ:

Նոր փորձած սարսափելի վեր ու վար ցատկատելուց ան-
տանելի սիրտ-խառնոց էի զգում և նոյն վիճակն էի զգում,
ինչ որ առաջին անգամ ովկիանոսում կատարած ծովային ճա-
նապարհորդութեան ժամանակ, որից այնպէս գեղեցիկ օգտուել
գիտեն նենգ անզղիացիք: Ստիպուած էի մի քանի բոպէ հան-
գիստ նստել, գլուխս յեց ձեռքերիս, իմ խեղճ տակառի մնա-
ցորդների մօտ: Բայց երկար ժամանակ հանգստանալու հնա-
բաւորութիւն չկար: Արդէն ականջիս էր հասնում վերեից լը-
սուող աղմուկն ու աղաղակը, որից եզրակացրի, որ հետապն-
դողներս լեռնից վար են իջնում: Արագ ինքս ինձ ձգեցի թփու-
տի ամենախիտ բաժինը և վազեցի մինչ այն ժամանակ, երբ
բոլորովին ուժառուաւ եղայ: Այդ ժամանակ գետին փռուեցի,
հազիւ-հազ կարողանալով շունչ քաշել, մինչ այն աստիճան հե-
ւում էի և ականջներս սրած՝ սկսեցի ականջ դնել: Ոչ մի ձայն,
ծպտուն չէր հասնում ինձ. ակներև էր, որ կարողացել էի ա-
ղատուել ինձ հալածողների ճանկից:

Թարգմ. Տ. Վ.

(Վերջը միւս անգամ)

ՀԱՅՆԷԻ ՄՏՔԵՐԻՑ

Եղէք կատարելապէս համբերող կամ բնաւ անհամբերող, գնացէք կամ բարի և կամ չար ճանապարհով: Իսկ անվճռական, երկչոտ կերպով մի քանի ճանապարհների վերայ կանգնելու համար դուք խիստ տկար էք: Ո՛չ մի Հերքուլէս չէր կարող այդ անել և նա շուտով պէտք է ընտրէր իւր համար այս կամ այն ճանապարհը:

Մկրտութեան վկայականը ևրոպական կուլտուրայի համար մուտքի տոմսակ է:

Ես տեսնում եմ անցեալի հրաշքները բոլորովին պարզ կերպով: Մի վարագոյր է ձգուած ապագայի վերայ, բայց վարդագոյն. և նորա միջից դուրս են փայլում ոսկէ կոթողներ ու գոհարներ և քաղցրալուր ձայներ են հնչում:

Ամեն մի գիրք ժամանակ է պահանջում իւր աճման համար, որպէս ամեն մի երեխայ: Արագ և մի քանի շաբաթների ընթացքում գրուած գրքերը իմ մէջ որոշ նախապաշարմունք են զարթեցնում հեղինակի դէմ, ազնիւ կինը երեխայ է ծնում ինն ամսուայ լըղութիւնից յետոյ, բայց ոչ աւաջ:

Աշխարհի մեծութիւնը միշտ համապատասխանում է ոգու մեծութեան, որ դիտում է այն (աշխարհը): Բարի մարդը այստեղ, երկրիս վերայ, գտնում է իւր դրախտը, իսկ չար մարդը արդէն այստեղ վայելում է իւր դժոխքը:

Ժողովրդի յորձանքը ալեկոծ ծովի է նման. նորա վերայ անցնող ամպերը նորան միայն գոյն են տալիս և ճերմակ ալիքներ (Միւլլէր և Բրաունէր) նրանց մէջ են լողում—գրողները իրանց խօսքով ներկում, գոյն են տալիս գոյութիւն ունեցող խռովեալ, ապստամբ տարրերին:

Հին առակը երեք եղբայրների մասին իրականա-
նում է: Մէկը հարիւր մղոն է վազում մի քանի ժա-
մերի ընթացքում, միւսը հարիւր մղոն առաջ, հեռու
է տեսնում, երրորդը նոյնպէս հեռու արձակում է
(Թնդանօթ), չորրորդը փչելով զօրքեր է ջնջում—եր-
կաթուղի, հեռագիտակ, Թնդանօթներ, վառօդ կամ
մամուլ:

Շունը, որին բերանկապ են հագցնում, հաչում
է իւր լետուքով: Ծուռ, ոլոր մոլոր մտածողութիւնը
աւելի գէշ հոտով է արտայայտւում, արտայայտութեան
կեղծութեան միջոցով:

Գերմ. քարզմ. Ա. ԵԴԻԳԱՐ.

ՆԱԽԶՎԱՆՑԻՆԵՐԸ ՄԱՍԻՔՈՓԻ «ԶԻԺՈՎԱԿԻՑ ՓԵՏՎՈՌԻ»-ԻՆ ՄԷՋԸ ¹⁾

(Պատկեր իրական կեանքից)

Ա՛յբդ սիրիմ «Զիժովակիյ փատվոռի»- ինա փոքեզտի ժամանակ մերտենէն նես կմուտնուսնը, Նախշվան էկածի խատար կըլաս. չիկտիմ, էկեր իտա փատվոռին չիլարնը՝ ինչ պիտանէին աճար մեր նախշվանցիները, ուտէիս պիտ էրթային. պերեքէթ վերսին «Զիժովակիին» կայ որ, տարին էրկու անգամ ալ ըլանը՝ սեզօնի ժամանակ փաշթի ածեն բարեկամներուս կտէսնուս հոտ:

«Զիժովակիյ փատվոռի»- ին փատթայաթննը չլէննե-
րը պելլի է խօ օվ էդածները՝— Ծմերուկհիօվ Սվանէսը, ձու-
թօվ Գիրգորը, Նազպուռօվ Մանուկը, Նալքայօվ Ղազարոսը,
Զաքօվ Սաղաթելը, Սապխասօվ Սերոբը, Մօտնըլ Զավալեն
Միշան, Զարչիօվ Պառիսը, Մալուսօվ Ֆետեան, Կտոածօվ
Կոիշը ու տահա շատ շատեր: Շտէ ասոնք ամենքը թօփ ըլաննը,
ինչ կուգիս, Նախշվանի պէս պան կըլայ «Զիժովը»- համա
իտա Տիլիկօվ Գաբուի կասիննը, ինա Նախշվանի իզվէսթնը
պազիրկեանը, ճանըմ կիտիսքի Մոսթօֆ կուքայալ, համա տա-
րա «Զիժով», հէչ ուստ էկած չիմ. ուտէիս կըլայնի իտա մար-
դը՝— չիմ հասկընալ, շտէ նայալ էկէր հոս ըլարնը՝ թամամ
կըլար, գերէ մեր աս թուզերուն մէջը կիտիսքի խիստ
կվայլը:

Մէկ օր մը, փոքեզտի ժամանակ իրկվան սեմթ սահա-
թը ասպէս օխթներու մօտիկ կուքամ «Զիժովակիյ փատվո-
ռի» ու շիտակ աղլի ձութօվին Գիրգորին նօմ՝ նոր կմուտնում.
կնայիմ սամավարը դիմացը առած՝ նստիլ է սէյնակ չայ կիմէ.
Նես մտածօվս համան ինքը, — «Օ՛, պարն էկար, Մարկոս» —
կասէ: Անալ ասիմ որ, օրինաւոր տէյլնի վաճառականը նես
մտնողին հէչ ասպէս չունդունիլ, տէյլնի մարդը մինչև իրեն
«պարեհ» չասիսնը, չէքի ատպէս առջիկէ «օ՛» նէր անել, — սէմը

¹⁾ Նոր-Նախիջևանցոց բարբառով այս պատկերը՝ գրեւ-
անցից շատերի խնդրանօք:

վրատ պիլէ չի նայիլ, կիտիսքի նեա մտածդ զամեշտ չանիլ ու խորթուսուտք քնիծքան հանած մէջը կնայի. ատով կուզէ ցուցունել քի, խիստ սուտիօզնրյ մարդ է տէին, անկիսէ որ, իտա ամեն արածը ֆոռու ասիմ, ճամալամիշ ըլալ ասիմ՝ իտա սոյ պան է շտէ էյ, ինչ ալ ըլանը՝ ինչ պիտանիս, ատ մեր Նախշվանցիներուն ատեթն է, բնութքի սոյ պան է՝ տիժար է քոխելը:

Համա աս մեր ձուլթօվին սոյ՝ «Օ, պարև էկար» ասող.՝ ները՝ փակալովնր պօշ պօղազ մարդիք կլան, ցորեկով շտէ չուլքի Մոսքով էկիլիննը, ատեթը տեղը տնելու համար կերթան Նդովին, Կարճօվին, Թոգօտօվին, Խուսախճիօվին, —մէկ խօսքով «Չեղքասքիյ փերէուլքայի» նախշվանցի հայերուն խանութը կմուտնուն, կտոր-կտոր «խաթուի համար» մէկ քանի խալեմ պարի կըկրին ու էղաւ կննց, ատով տացա խըռիթը կվերջանայ. իրկուններն ալ ինչ թող անին, նոմեղը նստած մարդու ճամբայ կնային, որ պօշ կալաճիով ժամանակ անցունուն:

Ինչ էրկունցունում, նեա կմուտնումնը աղլի մարդը խուն. տումէն ինչ արածը չիկտէ. ես ալ տարա էկիլիմնը խիստ սուռաթին հարսաթ էի ինչ. ես ինծի համար փորի ցաւունէի, էկիլ էի տարա պարի ծախիմ տէին ու թահմին կանէի որ, մէկ քանի խալեմ պարի կկնէ ու ես ալ մէկ քանի քապիք ոտաք կվաւտիմ տէյին: Հա՛հա աս մեր պօշ պօղազ Դիդորը ատ պէս պտներ հասկընալ կուզէ որ. ինչ ասէնը աղղկ է, —շտէ քեզի ասիմ՝ մըտիկ արաւ:

—«Ախրարս, ինծի պարի պէտք չէ, կիտիս խօ՛սա Մոսքոֆ կուքանքնը՝ ատեթը տեղը ըլալ տէին է, ենէ հէջ պարի պէտք չէ Աստուածոտ սիրիս, ամեն օր վայաժօռները մեզի կուքան չեչիթ-չեչիթ պարիներով, ինչ խարճ, ինչ խաւարճ, ամեն պան տունէն զաքազ կուտանք. շտէ մէկ քանի խալեմ մասլթեռալօյ պարի պէտք կըլանը, Մոսքոֆ կուգաս ու մնժտու փողոչիմ՝ քիչիմը բարեկամներուտ կտեսնուս՝ ժամանակ կանցունուս, չենէ Մոսքով քալու հէջ նատօսլնրստ չիքայ: Ան պարիին լաֆը, ախրարս, մէկ քովի տընինք. արի՛ մէկ սթաքան չայ ուլում ու նստինք լաֆով էկլեմիշ ըլանք»:

Նս ալ, չիտալիս ասած, հէջ ժամանակ չունէի տարա պօշ լախուտին մոթիկ անելու, զերէ իտա «Զիժով» էկիլիմնը, կուզիմ որ մէկ քանի միշտերիներու տահա էրթամ ու պարի ծախիմ:

—«Զէ, չնորհակալութիւն ախրարս, ժամանակ չունիմ, մէկ քանի տեղ տահա պիտ երթամ» —կասիմ ու տուս էլլել կուզիմ:

—«Տէ, պօշ պաներ մի՛ ասիլ, էքսթոնիյ պան չիքայ չինիս, վաղը կերթաս տայ՝ արի՛ նստինք էկլեմիշ ըլանք» —կասէ կենէ մեր Դիրգորը:

Ինչ էրկունցունում, եախայէս պռնիլ է՝ ապուլ տալ չուգէ, միճներեթ կեցիր իմիշ. հաստ խալֆայ էղածը ատկից պելլի

է, հասկընալ չուզէ որ, ժամանակ ասած պանտ'—օսկի է. հերկելէ փեղկենք ասան, ես հարսնիք քալիլիմ ինչ քու անճոռնիսուռաթիտ ե կամ քու պալապան քիթիտ. ես քեզի պէս պօշ պողպաններէն ինչ ֆայտայ ունիմ. «Ֆայտասրգ կեմիլին տիրեքընը սիքաիլ...» կասէ տաճիկը,—խորթ չէ ինչ. քուպօշ լաֆտ ինձի հաց կուտայ ինչ:

—«Ախրաբս, սուտալօյլսթվիյեմ կըկենայի համա, հէչ չիմ կրնալ. ատպէս խիստ էկածս կուզիսը, վաղը իրկուն կուքամ, ասոր եախաս ապուլ տուր, ախրաբս»—կասիմ ու պատասխանի չնայած՝ կտակս կառնում տուս կելլիմ նոմնոէն. սահաթս կնայիմ թամամ ուլթն է:

Ինչ սոյ տասատնիի քալու պան է ախու. մէկ սահաթ ես տարա նոմնոր նատիմ նափոասնի, հարցուր ֆայտայ ունեցմը տէին. միտքի մէջ պաթած ինքս ինձի նեղանալէն քառիտօնէն կանցնիմ, կնայիմ, տիմացս քաւխտաննո Վիրա կոսը կէլլէ:

—«Վրտեխէն կուզաս»—կհարցունէ ինձի:

—«Ճութովին նոմնոն էի. կնա էկիմիչ լղիլ հետը, զերէ մէյնակ է լաֆի մարդ կփնտռէ»—կասիմ ես Վիրակոսին:

—«Ի՛, խորթ կասիս, էրթամ տայ»—կասէ Վիրակոսը ու շիտակ կումուտնու ճութովին նոմնոր:

Աս քամիսխաննո Վիրակոս ասածն պատմիմ ծեղի ինչ սոյ մարդ էղածը. ինքը 60 տարեկանէն աւելի սթառը խալասթեաք է, պալապան ծմերուկի խատար կօխով, քէլ ինկած մազով, սուռաթը օրինաւոր քամած մածունի տոպրակ, միրուք պըրլա ալայ-մալայ թրաշ արած, կարճ պոյով մէկ խան. էրեմին վրան ճամբ տեսօք քիթն է միայն՝ մեծ ու առնօլի քիթի պէս՝ ծարը կլոր էկած. ինքն իրեն խիստ կինճ թահմին կանէ ու ծերանալ հէչ չուզէ: Ժամանակով մեծ գործեր արիլ է, ամեն Մոսքովի էկող հայերուն պարի ծախել տուողը՝ տան է էղիլ է. մեր Նախչվանցիներուն ալ՝ հաւալաթմիչ ըլալու թիաց ե կամ Ժիվօյ պարիի աղէկ չեչիթը տարա քովը կըլայ եղիլ է: Հէպէթ՝ ան ժամանակները մեր Վիրակոսը կէնճ էր՝ խուսուռմիչ կըլար ու մեր Նախչվանցիներուն ալ խուսուռմիչ կանէր. էյ, ասինք մերոնք ալ ատ սոյ պաներ չսիրող մարդէք. —սլօվօմ փիճը կուռունքը կկուտնէր: Շինխ մեր Վիրակոսը ալայ-մալայ փոխիլ է, մեքամ Ժիվօյ մեռիլ կտուիլ է, թախեթէն ինկած՝ անճախոր ոտքի վրայ կքայէ, փաւիդիվիչքէ մէկին մէկային նոմնոր կումուտնէ, ու շահ կիտի ժամանակասիլն, շախաներ անելէն հինութվայ պաներ կայտամէ: Մեր Նախչվանցիներուն ալ չտէ էկլենճէի մարդ պէտք է խօ,— վրան խնտալէն, մխըլ անելէն կկենան,—մէկ խօսքով՝ ինա Նախչվանցին մէկ կալաճի ունի,—չուենը ծերանանը՝ հալխին մասխարայ կըլայ՝ տէին, ասալ իսկը իտա է չտէ:

Ճութովին էլլայ շիտակ Եալքայօվին Խազարոսին նոմնոր կնացի: Նես կմուտնում կնայիմ ստօլին կոխը մէկ տաս հատ:

մարդ նստած, սամավարն ալ ստօլին օրթան դրած՝ կենէ լաֆ է պանը. ինքը Խաղարոսը տիվանին կոնակին եասթա- միշ էդած, փառաւորեալ չաթալ միրուքը փռած՝ նստիլ է։— Պարիւրկուն,—կասիմ ու Խաղարոսին ծեռք կուտամ, մեկալոնց ալ օպշշի փաքլուն կանիմ։—Աստծու պարին քեզ,—կասէ Խաղա- րոսը ու ինծի ալ հրամեցէք կանէ նստելու ու մէկ սթաքան չայ կուլէ։

Չայ տրմացս կքաշիմ ու չորս թիս կնայիմ՝ տասսատնիիս կերթայ. ես էկիլիմ պարի փոնտլակաթ անելու, համա հէչ հնար չիբայ մէկ ճուղապ ասելու, զերէ նէուտոպիլ է, ամեն մարտ իրեն սեղոէթը ունի, վտապվը չորս քովտ ալ քանքուոննթներտ նստած լլաննը՝ մարդ պան ասել կկրնայ։ Սուս ու փուս՝ մունճ կառած՝ լալաճ կնստիմ ան միաքովը, որ քիչիմէն պեքի մը կամաց-կամաց նստողները սիքտիր կլան ու ես ալ իմ պանս կտեսնում տէին։

Խաղարոսը մեր կենճ վաճառականներէն է, գործերը պլեսթեաշշիլ, նոմայ խռիթ անող. պօշ լաֆ անողներ հէչ չէր սիլէր համայ, ինչ թող անէր, փախ տար ինչ,—իրենք կուքա- յին ու պատ պատ կչարվէին։ Խաղարոսին էնկ սիրած ուտա- վորսթվին՝ աղէկ ուժին անել էր. սահաթը մինչև տասը կը- նստի նոմնոր ու անկից մէկ քանի բարեկամներու հետ կեր- թայ սըրոմնիլ սօյէն ուժին կանէ «Սլավեանսըիլ Պազաու» և կամ «Այլփեն-Ռոզ» ու կենէ չիտակ նոմնո կուքայ պառկելու։

Ես նստիլ իմ մտիկ կանիմ ուրիշներուն կալաճին. մէկինալ լաֆը գործի թիաց չէ. մէկը կասէ՝ «արի կանանչ սթոլ պանանք, թուղթ խաղանք»,—մէկալը «չէ, արի «Օմին» էրթանք, հածէ՛, նոր պարիներ կան» - կասէ. ժեքումը՝ «արի՛ «եառ» էրթանք քէֆ անինք»,— չորսումը զօռ կանէ Խաղարոսի քի «ասօր նը- շանվածս համով կապուստայով միս էփիլէ ճամբաներս կնայի արի՛ մեզի էրթանք» տէին։ Մեր Խաղարոսը խօթնայ նեփոռչ, համա աղ քիչերը սարսափելի կլօխը կցաւէր ու ամենքին աթ- քազ արաւ ու սիքտիր անելու կնայէր, որ պառկի քիչիմը ու- հաթլամիլ ըլլայ տէին. թուղթ՝ վոսոպեննոստի հէչ չէր խա- ղար։ Ես նստած տեղս կնեղանամ քի, մէկ ալայմը հերկելէներ էկիլին նստիլին— ինչ իրենք գործ կանին, ինչ ուրիշին կուտան անելու. սահաթս կնայիմ 9 էն անցիլ է. հայ ձեր հէրը անիծած, կասիմ միտքէս, մէկ սահաթէն աւելի նստիլ եմ սատեղը, մէկն ալ տեղէն չելիլ։ Չայս կէսը խմած կէսը չիխմած կելլիմ տեղես պարեմ մնայ կանիմ Խաղարոսին հետ ու կշտկնամ գէպի սու- ոին, կնայիմ, ինչ կնայիս, էտեէս մէկալոնքալ կելլին տեղերէն. հայ ծեր հէրը անիծած, կասիմ ինքս ինծի, հերկելէ պօշ պո- ղազներ, ասքան ատէն ծուծի պէս նստիլ էիք, մէկ պան չէր ինչ, չարէկ սահաթ առջևէ թող էլէիք տայ որ իմ մէկ սահաթ նստածս նաֆիլէ չիլար տայ։

Հոսէն կելլիմ Չաքօվին Սաղաթէին նոմնոր կերթամ.

սահաթը արթիւն իննուկէսեր կլայ: Նես կմուտնում, կնայիմ նոմեոը լուս-հարակ կտուած, կանանչ սթուը նոմեոին օրթան քաշած, չորս քովը վեց-օխթն հոգի նստած թոխնք» կխաղան. մէջերը կնայիմ մեր իզվեսթնիյ քաղթեօմնիք Կալէթով Պօղոսը ու Այմազով Իլիւշ ազառթ կտուած կխաղան: Կամաց՝ մէշաթ չանիմ տէին— «պարբրկուն» կասիմ ու մէկ քովի կկայնիմ քիչի մը սէիր անիմ տէին. ամենքը միտքի պաթած՝ կալաճի անելու ժամանակ չունին, սուռաթնեքը սուռիօզնի, վիբայ արծաթ, թուղթ, օսկի ստակ՝ մէ՛մը կուտան, մէ՛մը կառնուն. շանտանին տակնալ կնայիմ պախշայ ստակ դրած է, ատոր նախշվանցիք «թումպա» կասին, այսինքն զաքուքայի խարճվան ստակը կհանին: Կէչիմը անթին կնայիմ մեքատ պախշայ սթօլի վրայ չեչիթ-չեչիթ զաքուքաներ տրած, խայվար, չիլիմ, սառտին և այլն, օրթան մէկ պուլթիլքա ռախի. ատկից հասկցայ որ, իտա նստածներովը եւս պիտի լուսացունուն, եւս չենէ էնկ քիչը սահաթը մինչև 4—5 պիտի քէ: Անալ աւսիմ որ, քաշած փափիռոսներուն մուխը նոմեոին մէջը պատի պէս կայնիլ է, փոսթը նեֆէս առնելու պան չէ:

Չտեսնւած պան է, որ մեր նախշվանցին Մուքոֆ քայ, ու մէկ քանի քիչեր թուղթով չի լուսացունէ. հէպէթ շատ պան չին խաղալ համա, կեհէ շտէ 100—200 և կամ աւելի ալ տարւածները կպատահի: Քանեչնօ, պանը տարելուն կամ տարվելուն վրան չէ՛, էկլենճէի համար շտէ խաղը կլան, չթօ՛շ թաքօյ. բայց, ախբարս, անալ կայ որ, ախու ատ չեչիթ էրկան թուղթերէն մարդուս առողջութինը եօխ կլայ, պօուը նեֆես առնելէն ու մուխին հոտէն մարդուս նեստին ան ինչ կլայ ան... Ատ հոտած թուղթէն չէ՛ր ինչ, Պաթըռին օրթին Մախսումը, Աստուած օղորմէ հոգուն, խոցւեցաւ ու անպէս անբաղդ էղաւ: Ես կզարմանամ, որ մեր նախշվանցիները Մուքոֆ կուքաննը խուտուռմիշ կըլան, առջնեքը կանցնի. կընիկ, սեմեյստվա՛յ ամեն պան վոնմեննիյ ուտավօլլստովի հետ կը փոխին...

Մէկ կէս սահաթ սէյիր արի տացա թուղթ խաղացածները ու պարեմնայ չարած պելիսըզ սօյէն տուս էլլայ Չաքովին նոմեոէն. սահաթս կընայիմ տասն է: Սարսափ նեղացած, հաւէսըս ալայ-մալայ կնացած միտքի պաթած ուէչիթ արի տահա չքալելու, չիտակ տուն էրթալու. ինչպէ՛ս ախու չինեղանաս, փամիլլուլթէ, էրկու-թեք սահաթ նոմեոէ նոմեո քաշ քաս քաղցած փօրով, ո.աստ էկած կռծօլօտ հոտածին աղաչիս, պաղատիս, փալթի ո՛տքը ինիս պարի կընէ տէին, ու վոնզուլթաթէ մեքատ գործ չարած, մէկ քապիք չվաստըկած, նափ-ռասնի բերան հոգնեցունուս, սիրտ մաշիս,—չէքի նեղանալ,— անաք չիս հիւընտնալ: Շտէ՛ քեզի «Չիժով», շտէ՛ քեզի նախշվանցի քուփեցնիք, էկէր ան է ձեզիմէն տեսած ֆայտասնը, աչքըս լո՛ւս: «Չիժովի» ատեթով սահաթը 10-էն էտն նոմեոները քալելը, ամօթ սսիմ ամօթ չէ համա, սքառէյ վսեվս

Փայտասրղ է, զերէ մէկինալ նոմնոր չիս կուտնուլ, որը թիաթո, որը «օմօն» «եառ» ու աս սոյ տեղեր քաշ քալու կնացած կըլան: «Զիժովէն» էլլայ մեքատ ժիվնիք առի ու չիտակ տուն էկայ:

Կինմարդս տուռը պացից ու, իմ սիրտիս նեղացածը չօքտիլ, վրան տահա տաշտեղ կուլէ ու կհարցունէքի «ինչպէս էր ասօր գործերտ»: Ես ալ նեղացած վրան կկանչիմ:

— «Մի հարցունուլ, փաժալըստայ, եօ'խ թողլան իտա նախշվանցիները, տաքա մանրդին գայիր, որ տացա պարի ծախիս ու մէկ քանի քապիք վաստրկիս: Վերիսա պարի՝ պիտտաս, անալ «խաթուի համար կառնում» պիտ ասին, «պարին սթացածով» ստակը կըխրկիմ» պիտ ասին ու վեց-օխթն ամիս առանց վեքսիլի ստակս պիտ պունին ու վերջնալ հինգ փոռա գննթ պիտ կոտորին ու օղորմութիւն տուածի պէս ստակս պիտ տան: Ես մահ չիմ հանիլ տացա ստակինալ ու իրեց սուռածին ալ վրան: Ատպէս, «խաթուի համար» պարի կնեղէն ետե ես պիտերթամ նորէն տարա վոտըը պիտինիմ, փոռասիթ պիտ անիմ որ պարի կընէ: Լուչի կերթամ նողալին, խազախին ուստուսիթ կանիմ ու կը ծախիմ, չեմ տարա քիթէն ջուրը քաշիմ»:

Կինմարդս կնայի որ նեղացածիմնը, սուսսօյն պերանը չիպացած ուժինը տիմացս կը բերէ ու ինքը կերթայ սփայլունին տողոցը նայելու: Ես չուտ մը թեզ ուժին կանիմ, քիչիմալ քազէթ կկարթամ ու կերթամ պտուկելու, որ իտա նեկոռի յաթնիլ պտները չուտ մոռնամ տէին:

Մեկալում օրը սապախթան սահաթը 9-ին ես արթիս «Զիժով» էի, նոմնոները կըքալէի, համա որին տուռը շթուլթ չանիմ, ծան չին հանիլ: ատ ասելէ քի, քիչերը ուչ պառկիլին, հոս հոն քաշ էկիլին ու սապախթան մինչև տասը քուն պիտլան: Նաքանեց մտայ Նազպուռօվին նոմնոր: Կնայիմ սամալարը տիմացը արթիս չայ կիմէ: պարե տուի ու նստայ, նայալ ինծի մէկ սթաքան չայ պատիվ արաւ: Ես անքան տաքայ չային հարսաթ քալած չէի, իմ փորիս ցաւը պարի ծախել էր: մեծտուսիռոչիմ ես տարա կխնդրիմ որ ինծիմէն պարի կընէ:

— «Ձէ, ախպարս, իտա պարիի լաֆ մի անիլ, ես Մոսքոֆ խըրիթի տէին էկած չիմ, փոռսթը ատեթէ տէին քուքանք չաէ, նու մեծտուս փոռչիմ մէկքանի խալեմ պարիալ կառնում չաէ»:

— «Մանուիլ Քառփօվիչ, մէկ ապոասչիկնե'րս նայէ, խիստ աժան կուտամ, փոռամը ծախիմ տէին մէ'ծ ուստուսիկա կանիմ, փաժա'լըսթա, փատտոնոժալթ արա»:

— «Ձէ, ախբարս, պարի պէտք չէ»:

Կընա ու փաթլամիչ միլալ: աս Նազպուռօվնալ ան սոյ

մարդ է որ, մէկը ինա չէ՝ ասաց տայ, չէ ալ կըլայ. ես տարաթեռս բնութքը կիտիմ ախռ, ատոր համար ասօպննի փոսսիթ չարի. չայս խմեցի շնորակալ էղայ ու տուս էլլայ, չիտակ խանութս կնացի:

Իրկվան սահաթը օխթնի կենէ «Զիժով» էկայ, որ մէկ քանի չտեսած մարդոցս էրթամ: Էնկ առջկէ մտայ Զարչիովին նօմերը. կնայիմ մէյնակ նստիլ է մեքատ մարդ չիքայ. անճա. խօր ուտօպնիյ մամենտ կտայ, պաշլայեցի ցուցունելու ասպաշիքներս. նայեցաւ, կիները հարցուց, հաւնեցաւ պարիս ու առանց խլափով զաքազ տուվից: Աս Զարչիով ասածս ան սօյ մարդ է որ, էրկան պարակ լաֆ անել չիտիլիլ, ինա ուրիշներուն պէս չտէ լափիթի էկած չիմ, ադեթի համար էկիլիմ ու աս սօյ պօշ կալաճիներ չանիլ կընայի պարին՝ փատխաղեսաշիյ ենը—կուտայ զաքազ, չէնէ—չէ՛: Միմալ տարա ադեկովիւնը անէ որ, ինա մեզի պէս մանտու մարդոցմէն հէ՛չ պոնգկըթ չանիլ ու ստակը տունէն կխրկիմ չասիլ, համան կհանէ պլանը սօյէն ստակը տիմացըտ կտնէ: Շնորհակալ էղայ տված զաքապին ու էլլայ նօմեռէն, կնացի չիտակ Կտուածօվին:

Կզարնիմ տուռը կնայիմ «փաժա՛լոյթէ» կլսի.

— «Պարիկուն, Կոթկօռիյ Իվանիչ, սիռիեզդըմ» կասիմ:

— «Աստու պարինքես, արի նիստ, Մարկոս, ի՛նչ կանիս, աղէ՞կ իս»:

— «Փառք Աստուծու, քեզի հարցունում».— «մէկ սթաքան չայ».— «Նիչեվո՛ւ, կարելի է»:

Կառնում դիմացս չայը ու կպաշլայիմ պարիի լաֆ անելու: Աս Կտուածօվին Գիրգորը ինթելիկենթ, չէնքով մալատօյ քամետանթ է, փոսսթօյ խառաքթնոով, առանց ինա ուրիշներուն պէս կոտուտիլու, պարծանք ասած պանտ վրան ամենեկին չիքայ. մեքատ քնիժքա ունի ճեպը, ինչոր մէջը կրածէնը ան կառնէ, չիկուածը հէ՛չ չառնուլ: Նս ալ շտէ պարիի լաֆ արինը, — «հա, քնիժքայիս մէջը կրվածէ քիզիմէն պարի, վաղը ծեր սեմթը պիտքամ, կմուտնում, քեզի» — ասաց: Նս ալ քաղաքավարի սօյէն, — «շնորակալութիւն, որ ինծիալ մոոցած չիս» — ասի ու ատուվալ վերջացաւ մեր պարիի լաֆը: Զայս խմեցի, շնորակալ էղայ ու պարեմնայ արի տուս էլլայ:

Հօսէն կելլիմ Մալչումով Փետեային նօմերը կերթամ. կնայիմ պախթէս տայա, մէյնակ նստիլ է: Պարս կուտամ, կընստիմ, ու պարիս փոնտլակաթ կա՛նիմ. էրկան պարակ սիրտս չիմաչիլ, — «վաղը կուքամ, ինչ. ախիս պան պէտք է, կառնում» — կասէ: Հոսալ գործս ուտաշնիյ կվերջացնում, գերէ աս Մալչումով Փետեան անպէս չէնքով տղայ է, որ ինա «կուքամ» ասաց տայ, զնաչիտ անպատճառ կուքայ, նարա խօսքը — խօսք է:

Տարամէն կելլիմ Ծմերուկհիով Օվանէսին կերթամ. կընայիմ մարդը կըլվացի, կթեմըղնայ ու նոր սառօշկի հազիր արիլ է:

— «Պարիերուն, Իվան Վիքթորի, ինչ է, թիաթոն պիտեր-
թաս ինչ է», — կասիմ:

— «Զէ, ախարս, ասօր Թոգոտովին տունը ծան տված
իմ, «Ֆոհշտիք» է շտէ, կիտի'ս խօմ, էկենճէի համար քիչիմը
պիտերթամ պիտերստիմ»:

— «Օ՛, ատ աղէկ պանէ, Իվան Վիքթորի, է՛յ անպէսէնը
մեշաթ չանիմ, պարէկ կեցիր», — կասիմ ու տուն կելլիմ:

Զսթաթի, աս Ֆոհշտիք ասած պանդ ինչ էղածը պատ-
միմ քեզի, կարթացող. փոհնզդի ժամանակ, երբ ինա Նախ-
չվացիները ամեն սեմթէն խռիթի Մոսքոֆ թոփ կըլաննը, մեր
Մոսքոֆի խանութպան Նախչվանցիները, փաօշեռետի վեշեռ
կանին. ատ վեշեռներուն անպէս կըլայ որ, քառսուն, հիսուն
ու աւելի հոգի մարդ թոփ կըլան ու մեր խռիթի էկող Նախ-
չվանցիները՝ փաշթի ամենքը փոհկլաշօնի կըլան. ատ վե-
շեռներուն ցելը սիեցիալնի թուղթ խաղալու համար է, ան-
պէս կըլայ՝ որ ատ վեշերներուն 100, 200 ու մինչև 300
մանէթ տարող ու տարւողներ կըլան: Ետէ ատ սօյ վեշեռնե-
րո՛ւն, Նախչվանցիք՝ Մոսքոֆի ատթով «Ֆոհշտիք» կասին.
զնաշիտ աս քիչեր «Ֆոհշտիքը» Թոգոտովին տունը պիտայ
ու մեր Իվան Վիքթորիչը հոտ էրթալու տէին հազիր կլար:

Սահաթը ութնուկէս էր երբ որ տուն էլլայ Մմերուկհի-
փին նօմերէն ու չիտակ կնացի մօտնի քաւալն Միշային
նօմերը. նես կմուտնում կնայիմ չորս հինգ կէնճ տղաք նստի-
լին կալածի կանին. մէջերէն մեր Միշան վիտելետացը կըլայ
ու խելքին գօռ տալէն մեծ-մեծ կալածիներ կանէ: Աս մ'օտ-
նի քավայեռ Միշա կասիմնը, թենթէկ տղայ է, չեռեզնուռ
պարծնքոտ կատուվօղ, լփուտան, ասած չասածը չըհասկցող
ու սթոնա՛շնի անթիփաթիշնը տղայ է. Հետը նստար տա՛յ,
համան կպաշայէ իրեն սուտերը. շտէ «Աս ասօր ֆիլան իզ-
վեսթնը փապոհքանթին հետ Մլավեսանսկի Պազաո»
ապետ արի», կամ «ասօր մեծ աժան կինով օ հազար կտոր
պար աոի» ու աս չեչիթ սուտեր նարա քովը տայմա խիստ
չատէ: Աս սուս էղած նստիլիմ վրան կնայիմ ու միտքէս կասիմ
քի, — «որքն է իտա ասածտ, քու վոտքէդ մինչև կլօխ ինչ չիչակ
էղածդ չիկտիմ ինչ, կալայայ շուն, տահա վաղ էկած չի'ս իտա
քու փչոցներէտ: Ես կիտիմքի, քիչիմը մեծցիլիսնը խելքտալ ա-
ւելցիլ է, կենէ ան խենիս ու էղիլ է»:

Սիրտս կնեղանայ տարա պօշ կալածիները մտիկ անելէն,
սուտ մահանա կանիմ ու պարե քնայ չարած տուն կելլիմ՝
կփախիմ:

Միշային նօմերէն էլլանը սահաթը 9 էր. էյ, ասօր
փառք Աստծու ուտաշնի օր էր, կասիմ միտքէս, էփփէի գործ
արի, պարի ծախեցի ու մէկ քանի քապէք վաստկեցայ: Երնխ
կայնիլիմ «Զիժով»-ին մերտենէին կլոխը ու միտք կանիմ ինչ ա-
նիմ տէին, — տուն էրթամ, չենէ տահա մէկ քանի նօմեռ քալիմ.
Չիտակս ասած, սարսափ հոգնիլ էի ու խիստ պեթեր եալ անել

կուզէի. փաթ տէին միտքս ձութովին Աւետիքը կինի, ես էրեկ ախր նարա խօսք տւիլ էի՝ քի, վաղը քուքամ կնստիմ էնկէն-
ճէի տէին, չարը մոռնայ, քիչ մնաց պիտ մոռնայի. քսթաթի
իսկը եալ անելու տեղ է ու:

Երտակ կերթամ նոմեոր, նես կմուտնում՝ ինչ կնայիս, —
փոեա՛մը մարդուն նոմեոր քլո՛ւպ ասիմ, ես չենէ սապոա՛-
նի ասիմ, իտա սոյ պանէ. աղբարս, մէկ 15 հոգի ասիմնը սուտ
չէ, մարդիկ, մէկ ալայմը պօշ պողպաններ թոփ էղիլին ու մե-
մեզկի հեքեաթ կասին փաօչեռեղի. տացա լաֆնալ պելլի՛մը չէ
ինչ պիտլայ, — իրենց խաղացած օյինները, կտուտած չուվանները,
ու ասթին անթին քաշ էկածները կպատմին մեմեզկի համա ինչպէս
փատոսպնի, հաւեսով ու պարծընալէն, կիտիքի մէծ էրեկի
պան արիլին ու աշխարք արմնցուցիլին: Սա ալ սփեցիալնի,
տացա կալածիները մոիկ անելու համար նստայ նոմեոին էնկ
քօշան տրած աթոռին վրան ու պաշայեցի սավնիմանիմ
վրաները նայելու:

Անալ ասիմ որ, աս ձութով Աւետիք ասածս հինութ վա-
ճառականներէն է համա, նարա ամեն մէկ կալածիէն, մանեռ-
ներէն պելլի է, որ ինքնիրեն զօռով սավոեմեօնիյ մարդ
կուզէ ցուցունելու. փալի՛թիք կուզիս — փալիթիք լաֆ կանէ
հետտ, նաուք կուզիս, — մետիցինի փաւլեանիյ նօվոստ քե-
զի կպատմէ. սլօվօմ, ինթեիկենթ ըլլալու մէծ փոեթնեզի
ունի, յամա երբոր կպաշայէ ինա իրեն կենճ ատենլան Մոսքո-
ֆին մէջ արած չարութիւնները, — փոեա՛մը նի տա՛թ նի
վզեա՛թ քաֆթառի լաֆեր ին:

Ինչ էրկունցունում, ես նոմեոր մտանը մեր Աւետէյ Փավ-
լօվիչը տիվանին կունակին եաստամիչ էղած, իտա 10—15
հոգի թոփ էղած, փոեաթեւներուն պաշայից պատմելու
սա պաները:

«Մէկ օր մը, ախբարս, ես, Թորմածին Կրեդո, Զառփու-
խին Սերորը, մեմալ — Աստուած օղորմէ հոգուն, — Կոժօյօտ.
Մարգարը, չորս հոգի թօփ կըլանը ու աղէկ քէֆ կանինք: Պար-
կենանքին էրկուշաթին էր, ախբարս, ասօրան պէս միտքս է,
տուսը ցուրտ պուռան էր, փոեա՛մօ նասթաեաշչիյ ձմեռ:
Սա խռիթս արթիս խալսիլ իմ ալայ-մալայ ու մեկալում օրն ալ
ոէշիթ արիլ իմ ճամփայ էլլելու: Էնճամը չորս հոգի թօփ կը-
լանը ու առջեւ չանա կնստինք ու կերթանք սքաշքայիս տե-
ղը թաթօքսա խաղալու. առ տեղը, ախբարս, չորս ալ չիկ-
տիմ 20-ական, չենէ 30-ական մանէթ կտարւինք տեսօք սօյէն
ու հոնէն մաած՝ չիտակ կգարնինք «Օմօն». մէկ սահաթի խա-
տար կըմնանք «Օմօն» մէմեքատ աղէկ «պարի» կգարնինք
ու կելլինք հոնէն կուքանք «Էռմիթաժ», ախբարս, ուժին
անելու: Քանեշնօ, կնստինք ատտեյլնիյ քապինեթ, ծան
կուտանք մեր ինա, առաջ անտեղը մեքաթ աֆիցիանթ կար,
Կեռասիմ՝ կասէին. նա մեզի կճաշնար, զերէ առջի էկածներս

չէր և միշտ նա մեզի փաթավաթ կանէր. կասինք Կեռասիմին, որ փոխթվաորիթնէնը մեզի մէկ կոափիլ ռախի պերէ, աղէկ զաքուսքայով փայտանիյ իքոա պան. ինա ասածներս ու Կեռասիմին պերածը, ախբարս, մէ'կ կըլայ, մալատեց աֆիցիանթ էր: Շինխ' առ Թոռմածին Կրեղը, ախբարս, կիտիս խօ, հօճայ տղայ է,—պաշայից աննկթօթներ պատմելու, ճամալամիչ ըլլալու, ախջիկները փոխամօ խոռոտումներէն ինչ աննկներուն չիկտէին. վերջէն իրենք ալ պաշայեցին քուիլնթներ, խաղեր կանչել, անպէս որ իտա կոափինը պարպածներս չիմացանք պիլէ. մէկ կոափին տահա զաքազ տվինք ու Կեռասիմին ասինք որ փոխսքուռանթը պերէ. ինչ զաքազ տվածներս չինխ ալ միտքս է. ախբարս, ամենքիս համար պաշխա-պաշխայ մէկ-մէկ փօղի սվեծի ծուկէ աղէկ սալեանքա, էրկուսումը—պեֆ Սթրօքօնով, անժամանակը «էրմիթաթը» սլավիթցը կար ատ պանով—ժեքումը՝ անթոնքօթ արունօտ, էրկ էրկու պուծիլքայ պօոոօ կինի, մատոն, վրայէն սլավթի, անկից էրկու պուծիլքայ զակոանիլնիյ շամփայն, ֆոուքտ, քոֆի՝ ամեն պան ինչպէս որ պէտք է նը, ախբարս ամենքս ալ հարբած՝ տօյիմ կոռած ալթիս էրթալու կլանք:

Կեռասիմին ասինք շշօթ փաթավաթ անէ տէին. քա՛ք տուսայեջ՝ ինչքան ըլանը աղէկ է,—թմամ տոխտան հինկ (95) մանէթ: Անալ ասիմ որ, առջեւ մենք ուսլօվիտցը էղիլ էինք նեմնցիյ շշօթ տէին ու քասիոներս ալ Կոժոլօտ Մարգարին արիլ էինք: Էնճամը Մարգարը հանից մեքատ ռատուժիյ տվից Կեռասիմին ու հինկ մանէթնալ Կեռասիմին «ВОЗНИ СЕДЬ» ասաց պարծնալէն, այսինքն նաչայ: Շինխ, ախբարս, կելինք տեղերէս ամենքս, համա, աս մեր Չառփուխին Սերորը կըպիլէ իրեն պարիին, նի'փաչեօմ, տեղէն էլլիու չուզէ. չինխ ժեքս թափիլինք տարա վրան կողըզ տկինք—Սերօր, էլ կասինք»,—աղջիկներն ալ մէկալ քօվէն իրենց փատոռուկային կասին որ ուզավաորիվաթ անէ Սերօրին,—փոսլթը, մէ'կ պան խայիլ չանիլ, էրկու ծեռքով ծիք քոնսլայէն պոնիլ է՝ էլլիլ չուզէ տեղէն: Շինխ ինչ անինք, սահաթնալ թմամ 1-է, հոսէն կուզինք «ВО ЧТОБЫ НЕ СТАЛО» փոսլնթիտցը լալ «եառ» էրթալ. էրկան պարակ միտք չարած, կպոնինք մեր Սերօրին քոնսլայէն ու ժեքս մէկ տեղ կվեցոռնունք պիտտանինք. իտա միշտութիւն մեր Սերօրը կուզէ սթօլին վոտքէն պոնիլ համա, չի կրնալ՝ սքաթեռնին ծարէն կպոնէ ու ինա քաչածնու սթօլին վրայի ալալ թանկնոց փատուտը ճանկըլ—ճնկըլ վար թափածը մէ'կ կլայ: Հա՛յ, քու հերտ անիծած կասինք ամենքսալ,—նետառմ' ֆամիլեան Չառփուխով է, իտա արած պաննալ օրնաւոր չառփուխի պանէ. համա Սերօրը անպէս հարբիլ էր որ, փոնամը ինքնիրեն մալիմ չէր: Համան «Էրմիթաթի ալայ աֆիցիանթները թոփ կըլան, ախբարս, մեր քասիինթը, ծան կուտան ուփոսվ-

լեայուշիրին: Մենք ալ համան կասինք Մարգարին, որ սուս-
փուս հանէ իտա կոտուած փասուտին ստակը տայ, Սերորնայ,
— չէ՛, կասէ, միճերեթ «Я заплачу!» կկանչէ, ճեպէն պումմած-
նիքը կհանէ ու էրկու հատ հարուրնոց կտընէ ուսիռավլեա-
յուշիրին տիմացը: Ուսիռավլեայուշիրն ալ խիստ շէնքով
մարդ էր, պլակաոստնը սոյէն մեքատ հարիւրնոցը ետ կու-
տայ ու առանց սքանտալի իտավով ալ կվերջանայ պանը:

Շինել «Էնմիթաժէն» էլիւ ինք լիւսաչ պիտ պոնինք
«Ծառ» էրթալու, համա, կուզինք անպէս անել, որ ութն հո-
գի մէկ չանային մէջ մէկնինք. կնայինք, ժեքատ սե՛ռիյ ծիով
մեքատ թոյթայ կայնիլ է ո՛ր, փոռա՛մը շի՛ք: Ինչ էրկուն-
ցունում, 15 մանէթով խայիլ կլայ «Ծառ» տանելու. չինխ,
ախբարս ինչպէ՛ս անինք որ ամենքս ալ մէկնինք, — առջևէ
կնստեցունունք աղջիկներուն, մենք ժեքս ալ, ես, Թոռմածին
կրեղը ու Կոծուոտ Մարգարը կնստինք տիմացները, Չառփու-
խին Սերորին ալ կպառկեցունունք կոնտալայէն չանային մէջը,
զերէ նստելու պիւէ չի կրնայ, — ու «БЭЖАЖ» ասածներս ու ծի-
ներուն թռածը մէկ կլայ: Տեսօք լուսինքալուս քիչեր էր, հա-
ւանալ տեսօք մնոօզ, — կէս սահաթէն՝ թամամ 2-ին կհաս-
նինք «Ծառ»: պան ուտել աքանչաթելնը չինք կրնալ. ճէմը
ժէք-ժէք հատ տեսօք փունջ կխմինք, վրայէն ֆոռկտ.
անկից ծան կուտանք «Цыганский хоръ», տեսօք ցիկանքա-
ները մէկ քանի պան կերգին, մեզի վեսելիթ կանին. 25 մա
նէթ, ախբարս խօռին կուտանք, 15 մանէթ կերած պաներուս,
5 մանէթ ալ աֆիցիանթի՝ շվէյցաոի նաչայ ու կելլինք
տեղերէս, կենէ կնստինք ան թոյթան ու չիտակ «Էնմիթաժ»
քչիլ կուտանք. թամամ սահաթը ժեքին կհասնինք «Էնմիթաժ»
ու հոնալ նօմեռ կպոնինք քիչեր կպառկինք: Սապախթան,
ախբարս, սահաթը 10 ին տեղերէս կելլինք, կլօխներս անպէ՛ս
կցուի որ, փոճ՛ստը փաթլամիլ կլայ. աղջիկներուն տաս-տաս
մանէթ կուտանք կճամբինք ու ինքներս ալ պախչա-պախչայ
«Զիժօվ» կուքանք: Սլօվօ՛մ, իտա ուտավօլսթիին մեզի
կնստի 300 մանէթէն աւելի:

Մինչև որ ձութօվին Աւետիքը վերջացուց իրեն պատմու-
թիները սահաթը 10¹/₂ էղաւ, մտիկ անողներէն 4—5 հոգի
արթի կնացիլ էին, ես ալ պարկմնայ արի ու տուս էլլայ
նօմեռէն:

Շտե՛ քեզի, կարթացո՛ղ, իմացի՛ր մեր նախչանցիներուն
«Զիժօվսիկի փատվոռիյ»-ին մէջը խաղացած օյիննե՛րը ու Մոս-
քօֆ ի՛նչ-սօյ պարիի համար խռիթի էկածնե՛րը...

Բաննչնօ, նացա մէջը կան մէկ քանի հատ շէնքով, խե-
լօք ու սքոմնի մարդիք, բայց իմ աս գրածս նացա քա-
սաթցը չիլալ:

Ղ. ԲԵՄԵՁԷՃԵԱՆ

1 Յունուար 1904 թ.

Մոսկուա

ԿԱՆԱՆՑ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

I.

Կանանց հարցի, նրանց ազատութեան (էմանսիպացիա), գործունէութեան, մտաւոր, ֆիզիքական յատկութեան, աշխատանքի, արտաքին, ներքին կեանքի և առհասարակ նրանց հարցի մասին այնչափ խօսուած, գրուած է, որ մի առանձին գրականութիւն է կազմուել: Շատ նշանավոր ոյժեր այդ հարցով զբաղուել և զբաւում են: Կանանց կատարած դերը միշտ և ամեն ժամանակ սերնդի պաշտպանութեան, դաստիարակութեան և ազգայնութեան գործերում՝ ահագին նշանակութիւն է ունեցել. այնպէս որ՝ հէնց նոյն իսկ հին դարերի փիլիսոփաներն ևս այդ հարցը երբեմն-երբեմն շօշափել են: Ներկայումս կանանց իրաւունքների, պարտականութիւնների չափն ու սահմանն անգամ դէպի ընտանիքը, հասարակութիւնը, պետութիւնը, գիտութիւն ու աշխատութիւնն ունեցած յարաբերութիւնները՝ որոշել են կամ որոշում են: Այս հարցերի մասին զանազան երկրների վիճակագրական տեղեկութիւնները պարզ ցոյց են տալիս նրանց դրութիւնը: Հիմնուելով այլ և այլ հեղինակների փաստերի վերայ, յառաջ բերենք այդ հարցի էական մասերն իր բոլոր կողմերով և տեսնենք, թէ յիշեալ խնդիրներն ինչ դրութեան մէջ են գտնւում ներկայումս Եւրոպայում և Ամերիկայում: Ինչպէս օրինակ՝ ամուսնութեան, աշխատանքի, տեսակ-տեսակ արհեստների, գործերի, ծառայութեան, դաստիարակութեան, մտաւոր յառաջադիմութեան, բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու և բարոյականութեան մէջ: Այդ ժամանակ ահա թերևս մեզ համար որոշ չափով պարզուի կանանց հարցի էական մասերը և թէ գլխաւորապէս

Բնչ կերպ պէտք է նրանց դաստիարակութեան վերայ նայենք և Բնչ միջոցներով հասարակութեան շահերի համար պատրաստենք: Որովհետեւ կանանց բնական և բուն նպատակն իրանց կեանքի մէջ, համարուած է մայրութիւնը, իսկ դա ամուսնութեան հետեանքն է, այդ պատճառով նախ քան միւս հարցերի մէջ մտնելը, մի քանի խօսքով նրանց ամուսնական գրութիւնն իմանանք քաղաքակրթուած երկրներում:

II. Ամուսնութիւն

Ինչպէս կենդանական աշխարհում ձգտում կայ իրանց տեսակը պահպանել, նրանց սպառնալիքները, այնպէս էլ մարդկանց մէջ առաջին և գլխաւոր պարտականութիւնն է համարուում ամեն հանգամանքի մէջ սերնդի պաշտպանելը՝ այսինքն որդիներ ծնել, նրանց մեծացնել, վտանգներից ազատել և այդ նոր արարածներին կրթել, դաստիարակել և այլն: Առանց տեսակի պահպանութեան, մարդու հոգեկան բարոյական կրթութիւնն անմիտ կը լինէր, կամ ոչ մի խորհուրդ չէր ունենայ, քանի որ այս բոլորի զարգացումը միայն անհատի մէջ է լինում: Ահա այս բաները ձեռք բերելու և պահպանելու համար է ամեն տեսակ քաղաքակրթական գործողութիւնների հարկաւոր միութիւնները:

Այր մարդու մշտական և առաջին բնական յատկութիւնն է հայր լինել, իսկ կնոջը՝ մայր: Հայր լինել նշանակում է՝ ստեղծել, կեանք տալ և ապա այդ կեանքը պահպանել և սննդել: Մայր լինել նշանակում է՝ յղանալ, նոր էակ առաջ բերել, նրան խնամել, ֆիզիքապէս զարգացնել և դաստիարակել: Մարդու գործողութիւնն աւելի ընտանիքից դուրս՝ արտաքինն է. սրա հակառակ՝ կնոջ գործունէութիւնը ներսում՝ ընտանիքի մէջ է: Սա շնորհիւ ամուսնու պաշտպանութեան, սիրած որդեկին խնամում, զարգացնում է իր կրօնի վերայ, իր գրկի, օրօրոցի և հայրենի օջաղի մէջ: Եթէ այդպէս է, ուրեմն նշանակում նրա կեանքն էլ տոհմ հանգիստ, խաղաղ գրութեան մէջ է լինելու, որովհետեւ նորատի որդու զարգանալն ու յառաջ գնալն

այդ է պահանջում: Հէնց այս դարեւոր ժառանգական
գրութիւնն է, որ կնոջ մարմինը քնքոյշ, փոքրիկ, փա-
փուկ և նուրբ կազմութիւն է ստացել: Հէնց դրա շնոր-
հիւ է, որ նրա զգայութիւնները, հոգեկան գրութիւննե-
րը դիւրագրգիռ և աւելի փոփոխական են: Կնոջ
նազուկ մէջքը, շմալ հասակը, թեթև շնչառութիւնը
և սովորականից լայն կոնքերը, պարզ ցոյց են տալիս
դարաւոր նստակեաց կեանքի հետեանքը: Այն ինչ՝
մարդու անհանգիստ շարժողութիւնները, մկանունքա-
լին, գորեղ անդամները և լայն կուրծքը խոր շնչառու-
թեամբ՝ իւր բնորոշ արտայայտութիւնն ունի. ահա ար-
տաքին աշխարհում չարքաշ կեանքի հետեանքը: Կինը
ձգտում է դէպի ներքին խաղաղ կեանքը, և այս գըլ-
խաւորապէս կապուած է նրա բնաւորութեան և կազ-
մուածքի հետ. դրա համար էլ նա այլ մարդու չափ
ազատ չէ: Նա իւրաքանչիւր ամիս տյնպիսի դէպքի է
ենթարկւում, որից տղամարդն ազատ է: Մի կողմից
նրա 9 ամսուայ կաշկանդուած յղի գրութիւնը, միւս
կողմից ծննդաբերութիւնից առաջ գալիք վտանգները,
օգնութիւնից զուրկ մանկան ծիծ տալը, խնամատարու-
թիւնը, ամեն մի վտանգից պաշտպանելը և վերջապէս
դաստիարակութիւնը, նրան տարիներով կապում, կաշկան-
դում է: Ահա այս ամենագծուար, խիստ մեծ հոգացողու-
թեան կարօտ երաշխաւոր գործերը կնոջ վերայ են դրուած:
Եթէ կանայք բնութիւնից իրանց վերայ դրած պար-
տականութիւնները կանոնաւոր կատարել կարողանան,
այն ժամանակ վստահ կարելի է ասել, որ նրանք այդ-
չափ գործի մէջ ալլևս ուրիշ բան չեն կարող լինել.
հակառակ դէպքում պէտք է կամ իրանց կտնացի բնա-
ւորութիւնը բոլորովին փոխեն, և կամ կին լինելուց
դադարեն: Յետոյ կանանց դաստիարակութեան մէջ դեռ
կնոջ գործունէութեան մասին աւելի մանրամասն կը
խօսեմ, առ այժմ բաւականանամ սրանով: Երբ կինն
այսչափ վեհ կոչում և սուրբ պարտականութիւններ
ունի, նոյն իսկ բնութիւնից մայր լինելու ձգտումնե-
րով օժտուած է, ապա ուրեմն տեսնենք, թէ այդ պաշ-
տօնի համար կոչուածներն արդեօք իրենց նպատակին

ծառայում են: Ուստի դիմենք մի քանի վիճակագրական տեղեկութիւնների, որոնք մեր առաջ ամեն ինչ պարզ կը գծագրեն: Ֆիրկսի (Брандт. современная женщина) հաշուետութեան համաձայն, ամբողջ երկրագնդի վերայ տղամարդկանց թիւը կանանցից 15 միլիոնով աւել է. այն ինչ միայն Եւրոպայում կանայք մարդկանցից $3\frac{1}{2}$ միլիոնով շատ են և իւրաքանչիւր երկրում 100 տղամարդու վերայ կանանց թիւը մօտաւորապէս այսչափով աւել է. ինչպէս օրինակ՝ Նորվեգիայում 100 տղամարդու վերայ 30 կին աւել է, Շվեդիայում 23, Անգլիայում և Գերմանիայում 21, Ռուսաստանում 8, իսկ Ֆրանսիայում 2: Կանանց և մարդկանց թուերի, մահուան և զանազան հիւանդութիւնների ենթարկուելու համար ևս արդէն բաւականին հետաքրքիր վիճակագրական տեղեկութիւններ կան, որոնք պերճախօս չներպով ցոյց են տալիս նոյնպէս կանանց թուի առաւելութիւնը: Վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ Եւրոպայում, Ամերիկայում 100 աղջկայ հանդէպ 105 տղայ է ծնւում. սրան նման է և միւս կիսաքաղաքակիրթ երկրները: Նոյն վիճակագրութիւնը դարձեալ ապացուցում է, որ չնայելով դրան, տղամարդիկ իրանց մանկական, պատփնեկական և արբունքի հասակում աւելի մեծ տոկոս մեռնում են, քան աղջիկները և կանայք: Բացի դրանից կանանց թիւը, բացի մէկ տարեկանից, բոլոր տարիներում տղամարդկանցից շատ են: Առաջ մարդիկ այս տարբերութիւնը պատահականութեան էին վերագրում, բայց ժամանակի ընթացքում կատարած փորձերը միշտ ապացուցին, որ դա կախուած է տղամարդկանց մահուան շատութիւնից և կանանց դիմացկոտութիւնը դէպի ամէն մի հիւանդութիւն: Հիւանդանոցներից դուրս բերած վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ կանայք աւելի քիչ են ենթարկւում ոսկրացաւի, արիւնհոսութեան, բկուռոցի և ուղեղային հիւանդութիւնների. չնայելով մի քանի հիւանդութիւնների էլ աւելի են ենթարկւում, բայց և այնպէս տղամարդկանցից աւելի քիչ զոհ են տալիս (Психология женщины. проф. Патрик): Անգամահատական փորձերին կանայք աւելի էլ են դիմանում և վերքերից էլ աւելի

շուտ են ազտուում, քան այլ մարդիկ: Կանայք երկար են ապրում և համեմատաբար աւելի ուշ ծերանում: Հարկւրամեայ ծերունիների մէջ կանանց թիւը երկու անգամ աւելի շատ է տղամարդկանցից: Նոյն իսկ կանանց ձեռքերը, ոտքերն աւելի երկար են ծառայում, քան մարդկանցը: Կանանց մազերն էլ ուշ են սպիտակում, անդամներն ուշ դողդողում, աչքերի տեսողութիւնից շատ ուշ զանգատուում. նոյնն է լսողութեան, տեսողութեան նկատմամբ. մի խօսքով կանայք անհամեմատ աւելի համբերող, տանող և կենսունակ են տղամարդկանցից: Անգլիայում, Իտալիայում և այլ մի քանի տեղերում անտրօպօլօգիական տեղեկութիւնները հաստատեցին, որ մարմնի մասերի այս կամ այն անդամների խեղաթիւրութիւնների, կորսւածների, վնասների կանայք աւելի քիչ են ենթակայ, քան տղամարդիկ: Այսպէս ուրեմն կանանց թիւը շատ լինելով, բնականաբար նրանցից ոմանք պէտք է մնան առանց ամուսնութեան: Գեռ սա բաւական չէ. բացի թուերի առաւելութիւններից, ուրիշ շատ հասարակական պատճառներ կան, որոնց համար նրանք ընտանիք կազմելու բաղձաւորութիւնից զրկուած են մնում: Հենց օրինակ վեր առնենք տնտեսական դրութիւնը, որ գլխաւոր պատճառներից մէկն է համարւում:

Արդէն վիճակագրական տեղեկութիւններն ապացուցել են, որ տնտեսական դրութեան անկման և արտադրութիւնների պակասելու ժամանակ, ամուսնութեան թիւը պակասում է. այն ինչ սրա հակառակն է պատահում, երբ վերոյիշեալ պայմանները ծաղկած, չառաջ գնացած են լինում: Օր Գերմանիայում 1871—72 Ֆրանս-Պրուսակտն պատերազմի պատճառով ժողովուրդը բաւականին տնտեսական նեղ դրութեան մէջ ընկաւ և այդ տարին ամբողջ Գերմանիայում 423,200 ամուսնութիւն եղաւ. այն ինչ զրանից 7 տարի յետոյ, չնայելով աղքատեցման բազմաւնալու, ամուսնութեան թիւը փոխանակ բարձրանալու, ընդհակառակը շնորհիւ արտադրութիւնների և նեղ տնտեսական դրութեան պակասեց և հասաւ 335,111-ի: Թէև մենք հայերս այդպիսի տեղեկութիւններ չունենք, բայց և այնպէս իւ-

րաքանչիւր հետաքրքրուող պարզ կը տեսնի, որ մեր գիւղերում հացի, բերքի առատութեան ժամանակ պսակների թիւն անհամեմատ բազմաթիւ են. սրա հսկողականքերի, երաշտ և սրանց նման տարիներում, նրանք զգալի կերպով պակասում են: Միևնոյն ժամանակ հարսանիքները սովորաբար աշնան վերջերն են լինում, այսինքն այնպիսի ժամանակներում, երբ իրանց ապրուստը, ընդհանուր դրութիւնը պարզուած է: Նոյնը կարելի է ասել քաղաքների նկատմամբ: Առհասարակ նկատուած է, որ Եւրոպայում վերջին 20 տարուայ ընթացքում ամուսնութեան թիւը հետզհետէ պակասում է, ինչպէս օր. Հոլանդիայում 1000 ից ամուսնանում են 165-ը. այս թիւը վերջերք հասաւ 140 ի. Շվեյցարիայում 158 ից հասաւ 141-ի. Աւստրիայում 189 ից—157-ի, Բելգիայում 159 ից—148 ի. Շվեդիայում 139 ից—120-ի. մեծ Բրիտանիայում 171 ից—146 ի. այսպէս էլ Գերմանիայում և Ֆրանսիայում պակասեց: Ուրեմն երևում է, որ տնտեսական և այլ պատճառների շնորհիւ՝ ամուսնութեան թիւն ամեն երկրում հետզհետէ պակասում է:

Մի ուրիշ վիճակագրական տեղեկութիւն էլ ցոյց է տալիս, թէ Եւրոպայում արբունքի հստած երկսեռ անձինք բոլորը չեն կարող ամուսնանալ, այլ համարեա նրանց կէս մասն ամուրի են մնում. մանաւանդ կանայք, որոնց թուի շատութիւնն էլ այդ բանին նպաստում է: Այս հասակն առած աղջիկներն իհարկէ ամուսնանալուց իրանց յոյսը չեն կտրում, այլ ընդհակառակն ամեն միջոց գործեն զնում ջոհներին հետ մըցում և որպէս մեծ, կարծես իրանց յաւակնութիւնն են ցոյց տալիս: Այսպէս կենսամտաբոյ խիստ մըցումն է առաջ գալիս և իհարկէ ուժեղներն ընտանեկան կեանքից բաժին կստանան: Այս մըցման մէջ փոզն ամենից մեծ դեր կատարուին է. որի շնորհիւ մէկէլ լանկարծ թոյլ, հիւանդոտ, մայրութեան համար միանգամայն անպատրաստ և անպէտք աղջկները աւելի շուտ են վաճառուում՝ քան արժանաւոր, երիտասարդ աղջիկները: Վերջինները, իհարկէ, տեսակի պահպանութեան համար՝ առաջիններից աւելի արժէք ունին: Եւրոպական յրազրները թերթեղիս, շատ անգամ այսպիսի բովան-

գահութիւն ունեցող յայտարարութիւններ կտեսնենք։ Այս ինչ աղջիկն այսչափ գումար փող ունի, այսչափ կալուած, այս ինչ այն ինչ առաւելութիւններ և այլն, և ամուսին է որոնում։ Սրանց վերայ երկար ու քարակ կանգնել աւելորդ կը լինի, քանի որ ամուսնութեան համար առանձին լրագրներ կան՝ (Heirats zeitung), որտեղ աղջիկների և կանանց հետ տղամարդիկ ևս իրենց ցանկութիւնները յայտնելով, որոնում են ունեւոր հարուստ կամ այս ու այն առաւելութիւններ ունեցող աղջիկներ։ Բացի դրանից մեծ քաղաքներում ամուսնութեան համար առանձին գրասենեակներ կան, որոնց միջոցով ամուսնական սակարկութիւններ և վաճառներ են տեղի ունենում։ Եթէ այս ամենի վերայ աւելացնենք և խայտառակ միջնորդները, չոանց կատարած գործերը, այն ժամանակ պատկերը լիակատար կը լինի։ Այս միջնորդները որոշ վարձատրութեամբ երկու սեռի կողմից վարձւում են և ամեն տեսակ խարդախ և ստոր միջոցների դիմելով, գործը գլուխ են բերում։ Բազմաթիւ օրինակներից գոնէ մի քանիսն առաջ բերենք։ 1889 թուին մի գերմանացի գնում է Կալիֆորնիա և այնտեղի Գերմանական ու Աւստրիական լրագրներում յայտարարութիւններ է տալիս, թէ ինքը հարուստ, լաւ բաժինք ունեցող աղջիկների համար գերմանացի նշանաւոր անձնաւորութիւնների հետ միջնորդ կարող է լինել և այդմասին արգէն տեղեկութիւն է տուել գերմանական լրագրներում։ յայտարարութեան հիման վերայ երևան է գալիս մի ազնուական սպայ, և յայտնում է՝ թէ ինքը համաձայն է. միայն հարսնացուն պարտաւոր է իր 60,000 մարկ պարտքը տալ և բացի դրանից հետն էլ լաւ օժիտ և փող բերէ։ Մի ուրիշ Աւստրիացի ազնուական այս ցանկութիւնը յայտնելով՝ աւելացնում է, որ ինքը 24 տարեկան է, գեղեցիկ և հարկաւոր դէպքում յուստնկարը կողարկէ։

Մի գերմանացի ասպետ բաւականին ժամանակ ապրելով Լոնդոնում, յայտարարութիւն է տալիս լրագրներում, թէ ինքը 5 ֆուտ, 10 դիւյմ հասակ ունի, ծագումով ազնուական, քաղաքագիտական ծառայութեան

մէջ և որ ինքը բոլոր ունեցածը խաղի մէջ տարուել է. այժմ այդ պակասորդը լրացնելու համար մի հարուստ հարսնացու է որոնում: ձանապարհորդներից մէկն էր իր յայտարարութեան մէջ յայտնում է, թէ բացի աղջկայ հարստութիւնից, ցանկանում է նոյնպէս, որ ապագայ ընկերուհին և գեղեցիկ և կրթուած լինի: Մի գործարանատէր ցանկութիւն է յայտնում, որ եթէ իր կինը 400,000 մարկ օժիտ բերէ, այն ժամանակ միայն նրան լիակատար բաղդաւորութիւն կը խոստանայ և այլն: Բաւականանանք այս մի քանի օրինակներով, քանի որ նրանք բազմաթիւ են և ամեն մի ամուսնական թերթում դրանց նման յայտարարութիւններ շատ կան: Այդ լրագրներում յաճախ պատահում են նոյնպէս միջին և հասարակ դասակարգի երկսեռ անդամների կողմից պայմաններ և սռաջարկութիւններ. — միմիայն համեմատաբար աւելի չափաւոր, աւելի քիչ պահանջներով: Ես ինքս մի պարոնի ձեռքում տասնեակներով օրիորդների շուսանկարներ եմ տեսել. նրանք այդ պարոնի յայտարարութեան համաձայն՝ իրենց պատկերներն ուղարկել էին: Նրանցից մէկը խոստանում էր հաւատարիմ կին լինել, սիրել. միւսը յաւ տանտիկին, որդիներին յաւ կրթող մայր. երրորդը՝ թէ շատ ջահել եմ, գեղեցիկ և այս ինչ ընտանիքում ծառայել. չորրորդն իր ուսման վկայագիրը և այլն: Այսպէս, մենք տեսնում ենք, որ ամուսնութիւնն իր գաղափարական դրութիւնից շեղուելով, այժմ մեծ մասամբ միայն մարդավաճառութեան ձև է ստացել. — մի բան՝ որ ներկայ քաղաքակրթուած համայնքներին միմիայն արատ է բերում: Եթէ մի րոպէ թողնենք Եւրոպական հասարակութիւնները և մեր փոքրիկ, աղքատիկ կեսնքի մի քանի քաղաքներն ի նկատի ունենանք՝ համարեա նոյն բաներն աւելի փոքր չափով կը տեսնենք, Ո՞ւմ յայտնի չեն մոցիքունները, խնամախօսները, միջնորդները... իրանց կատարած զգուելի կողմերով. մեր փոքրիկ գրականութեան և մամուլի մէջ բազմաթիւ են նրա վերայ բերած օրինակները: Միայն ցաւելով պէտք է նկատենք, որ այդ բանն իրանց կրթուած համարող դասակարգի մէջ աւելի է նշմարւում, քան նոյն իսկ միջին և ստորին

դասակարգում. սրանք իրանց կրօնական հասկացողութեամբ շատ անգամ բաւականանում են «բաղդաս, ճակատագիրս, Աստուծոյ օրէնքն է» ասելով, և այդպիսով աւելի ընտանեկան կեանքի քաղցրութիւն վայելում, ապրում են, քան այն մարդիկ, որոնց նպատակը ոչ թէ ընտանեկան հանգիստ կեանքը՝ սէրն է եղել, այլ միմիային փողն ու հարստութիւնը: Իհարկէ՝ աղջկայ փող ունենալուն ոչոք հակառակ չէ, եթէ նա որպէս բաժին, կամ որպէս ժառանգութիւն է ստանում.— ընդհակառակը՝ դա ունի իր օգուտները. բայց ամուսնանալ միմիային փողի համար, ահա ինչն է՝ որին պէտքէ միանգամայն հակառակուել:

Ամուսնութեան թուի պակասելուն պետութիւններն իրանք էլ այս կամ այն կերպ նպաստում են: Յայտնի է, որ մի քանի պետութիւնների մէջ զինուորական աստիճանաւոր ծառայողները պարտաւոր են որոշ գումար ներկայացնել իրենց մերձաւոր իշխանութեանը, որ նոր ամուսնանալու իրաւունք ունենան: Հենց օրինակ Աւստրիայում 30 տարեկան կապիտանն ամուսնանալու համար պարտաւոր է 24,000 գուլդէն ներկայացնել, իսկ 30 տարեկանից փոքրերը 30,000 գուլդէն. այսպէս էլ միւս աստիճանաւորների վերաբերմամբ: Այս տեսակ դրութեան մէջ ինչ անեւ ծառայողները, որ կարողանան ամուսնանալ. միթէ բռնական չպիտի լինէր փողով աղջկներ որոնել և այդ մի տեսակ պահանջ, սովորութիւն դարձնել: Շատերը կարող են նկատած լինել որ փողի համար ամուսնացողներն առհասարակ դժուար թէ բաղդաւոր լինեն, այլ մեծ մասամբ աղմկալի կեանք, անհամաձայնութիւն, դժբաղտութիւն և ամուսնալուծութիւն է լինում: Այս ամենի մէջ առհասարակ տուժողը կինն է, քանի որ՝ նոյն իսկ օրէնքով կնոջ իրաւունքը շատ սահմանափակուած է: Այսպէս է ոչ միայն մեզանում, այլ և շատ քաղաքակրթուած երոպական պետութիւններում: Այս հիման վերայ՝ եթէ վերառենք հէնց օրինակի համար Պրուսայի վիճակագրական տեղեկութիւնները, կը տեսնենք, որ 1883 թ. ամուսնալուծութեան թիւը եղել է 3,577 հատ. 1884-ին 3,856, 1885-ին 3,902, 1886-

ին 3,808 և այլն: Նոյնպէս ոչ պակաս տանջանքի են մատնւում չամուսնացողները. դեռ մի կողմ թողնենք ապրուստի միջոց ձեռք բերելու դժուար պայմանները և նիւթական նեղ դրութիւնը: Չամուսնացող աղջկները կենսամարտի մէջ իրենց ոյժերը լարելով և սպառելով, հնարաւորութիւն չեն ունենայ ամենագլխաւոր, բնական, ֆիզիքական պահանջին բաւականութիւն տալ. սրա հետեանքը լինում է համեմատաբար շուտով իրանց գրաւչութիւնը, էներգիան ու թարմութիւնը կորցնել: Բացի դրանից նրանք մի տեսակ ջղախն, կամակոր բարկացկոտ, մռայլ կերպարանք են ստանում. մի խօսքով՝ մի տեսակ պատիժ իրանց, ծնողներին և շրջապատողներին համար: Վիճակագրական տեղեկութիւններն այս ամենը շատ պերճախօս կերպով ցոյց են տալիս. ինչպէս օրինակ 1858 թուին Բաւարայում ամուսնացած կանանց 19% հոգեկան հիւանդութիւններով էին վարակուած, իսկ չամուսնացած կանանց՝ 81% ը, Պրուսայում 1882 թուին 10,000 ամուրիների վերայ հոգեկան հիւանդների թիւը 33 էր, իսկ ամուսնացողներից 9-ը: Սակսոնիայում մէկ միլիօն ամուրի կանանց վերայ հաշւում է 280 հոգեկան հիւանդներ, նոյն քանակութեամբ ինքնասպաններ. իսկ տղամարդկանցից սպանութիւն էին գործել 125-ը: Պարիզի մի հիւանդանոցում 1,726 հոգեկան հիւանդներից 1276 ամուրի կանանցից էին:

Եթէ չոր ու ցամաք փաստերը մի կողմ թողնենք և հոգեբույժների, մասնագէտ բժշկների, բարոյագէտ գիտնականների կարծիքներն ի նկատի ունենանք, այն ժամանակ բոլորովին այլ բաներ կը տեսնենք. ինչպէս օրինակ՝ գօկտօր Պլօս իր «Das Weib in der Natur und völker Kunde» գրքի մէջ ցոյց է տալիս, որ ամուսնութիւնից զուրկ աղջկները շատ զրկանքներ են կրում. նրանք իրանց գեղեցկութիւնը, աշխոյժը, եռանդն ու առողջութիւնը կորցնում են: Սրա հակառակ՝ երբ նրանք ամուսնութեան շնորհիւ միջոց են ունենում սեռական յարաբերութիւն ունենալու, այն ժամանակ շատ անգամ նրանց մէջ ահագին փոփոխութիւններ են լինում. ինչպէս ամուս-

նութիւնից առ ժամանակ յետոյ նրանց մարմնի կազմը կանոնաւորում, այտերը լցւում, նախկին վարդազոյն դրութիւնն է ստանում, այնպէս էլ աչքերը փայլում և կենդանութիւնը վերականգնում է: Այսպիսով ամուսնութիւնը նրանց բնական կենդանացուցիչ աղբիւր է համարւում: Մի ուրիշ նշանաւոր փիլիսոփայ մանկավարժ ¹⁾ այդ առթիւ գեղեցիկ կերպով նկատում է, թէ կնոջ ներքին կոչումը մի անհատի սիրել և խնամելն է.— իսկ այդ բնական ձգտումն ամենագեղեցիկ կերպով կը բեղմնաւորի գործնականի մէջ, այսինքն երբ նա մայր լինի: Այստեղ կինն իր ամենաբարձր գոհացումն կը գտնի, այստեղ նրա ժառանգական բնական ընդունակութիւնը վերջնականապէս կը լրանայ: Չպակուած աղջկներն էլ իհարկէ կարող են նոյնպէս ճարպիկ, գործունեայ, օգտակար և բարի լինել. նրանք իրանց պէսպէս ընդունակութիւններով, տաղանդով, մարդկանց կարող են օգտակար հանդիսանալ, մինչև անգամ այս կամ այն վեհ նպատակի համար անձնանուիրութիւն ու անձնագոհութիւն ցոյց կը տան. դրանով նրանք կարող են մեր խորին յարգանքի արժանանալ և այլն: Չնայելով այդ ամենին, բայց նոյնպէս ճիշտ է և այն, որ կեանքի իսկական լրիւ էութիւնը նրանց համար փակ է, քանի որ նրանք ոչ մարդուն և ոչ էլ տգային կարող են ամենամտերիմ կերպով ճանաչել: Չամուսնանալով, նրանց մէջ գտնուած շատ զգացումներ կարող են անմշակ և անզարգացած մնալ, այն ինչ այդ ընդունակութիւնները քարնանային կենսատու անձրևի նման կարող են կնոջ բոլոր կոկոնները ծաղկեցնել: Դրա համար հասակաւոր աղջիկը դժգոհ է իրանից, նա իր բուն կոչումից վրիպել է: Հասակաւոր, ամուրի երիտասարդները լիակատար մարդ չեն կարող համարուել. դրանից է, որ նրանք շարունակ դժգոհ և զառանցող են. սրա հակառակ մարդը և կինը շնորհիւ ամուսնութեան, աւելի կստարեալ, աւելի ամբողջ կը լինեն: Այստեղ նրանք մէկ-մէկու փոխադարձաբար կրթում, գաստիարակում են. այստեղ նրանք իրար մօտ

¹⁾ Prof. Schultze-Deutsche Erziehung

որպէս հաւասար ընկերներ կանգնում են: Թէև երկուսն էլ շատ բաներով և գործերով իրարից տարբեր են, բայց երկուսի էլ կատարած գործերը մարդկութեան ընդհանուր զարգացման համար հաւասար արժէք ունին: Բոլոր քաղաքակրթական խնդիրների լրացման համար երկուսն էլ աշխատում են և նրանց լուծումը միայն այդ ընդհանուր աշխատանքը կարող է անել: Սպենսերն էլ իր բարոյագիտութեան մէջ չամուսնանալու վնասներն այլ կերպ է գիտում. ինչպէս օրինակ՝ յայտնում է՝ թէ ամուրի կեանքը ևս երկու սեռին էլ մտաւոր վնաս է պատճառում: Բնութեան մեծ մասն իր գործունէութեան ասպարէզը գտնում է ամուսնական և ապա ծնողական յարաբերութիւնների մէջ, իսկ երբ այս ասպարէզը փակ է, բարձր զգացումներից մի քանիսը մնում են անգործ, իսկ միւսներով թէև գործում են, բայց թուլանում են և դանդաղում: Ամուրի կեանքը վնասում է նոյնպէս մտածողութեանը. կրնոջը և մարդու համարամուսնական փոխադարձ յարաբերութիւնից մտածողութեան, դատելու մի նոր ասպարէզ է բացւում, միւսնոյնը լինում է կեանքի այս կամ այն հարցի մասին վիճելիս և որոշելիս:

Ամուրի կեանքում այսպիսի մտաւոր վարժութիւն շատ անգամ չի լինում: Միայն ինկատի է ունենալու, որ ամուսնութեան այս նպաստաւոր ազդեցութիւնը վերաբերում է միայն այն տեսակ պսակուողներին, որոնց կապակցութիւնը հիմնուած է փոխադարձ սիրոյ վրայ: Այս տեսակետով շահի, առևտրի համար կատարուած ամուսնութիւնն ընդհակառակը, մտաւոր զօրութեանն աւելի վնասում է, քան բարձրացնում:

Բարոյական դատողութեան առաջին խնդիրն զգացումների փոխադարձ ձգտումն է, և այս նպաստում է միութեանը: Այնտեղ, ուր այդ չկայ՝ բարոյագիտութիւնը բոլորքում է դրա դէմ:

Այդ հարցի մասին շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է ապիս նոյնպէս պրօֆ. Կրաֆտ Էքհնդէն իր «Lehrbuch der Psychiatrie» գրքում: Նա ասում է՝ «Կանայք իրանց բնական պահանջով աւելի սեռական կարիք են զգում, քան տղամարդիկ. իսկ այդ բանի

կանոնաւոր միջոցն ամուսնութիւնը կարող է լինել, բացի դրանից, ամուսնութիւնն է նրանց միակ ապահովութիւնը, քանի որ նրանք սերնդէ սերունդ ժառանգաբար այդ յատկութիւնն ու ձգտումն ստացել են»։ Այսպէս՝ ով չի տեսել՝ որ աղջիկն իր խաղատիկիներին հետ խաղալիս՝ իրան մայր է երեակայում և նրանց հետ մօր նման խնամող, պաշտպանող և զգայուն կերպով է վարւում։

Ճիշդ է նոյնպէս Վապպէյի կարծիքը, որ ասում է՝ «շատ անգամ ամուսնութեան հոգսերից ու զոհաբերութիւններից ազատ ու հանգիստ մնալու համար, տղամարդիկ փախչում են պսակուելուց, բայց նրանք իրանց հաշուի մէջ չտրաչար սխալւում են և իրանց երեակայական պաշտպանութիւնն ու հանգստութիւնը չեն գտնում»։ Ամուրիների կեանքն աւելի վտանգի է ենթարկուած, քան որդիների հոգսերին ու զրկանքներին ենթարկուած ամուսնացածները։ Միշտ և ամեն տեղ նկատուած է, որ ամուսնացած մարդիկ աւելի գործնական, խոհեմ, չափաւոր և բազմաւոր են, քան իրանց ընկեր ամուրիները։ Այս բանի համար ճիշտ կերպով նկատում է Էստերլէնը. — «Բարոյական մարդկանց համար ամուսնութիւնը նրանով է նշանաւոր, որ տղամարդը լինելով կնոջ և ընտանիքի ազդեցութեան տակ, պարտաճանաչութեամբ ոգեւորուելով, ստիպուած լիտ է մնում փչացած կենցաղավարութիւնից և աշխատանքի, չափաւորութեան և ինքնազսպողութեան է սովորում»։

Թէև ճշմարիտ, ամուսնական կեանքը լի է հոգսերով, դժուարութիւններով և ամեն ինչ կռուով պէտք է ձեռք բերել, բայց և այնպէս հէնց դրանք էլ տալիս են կեանքին հետաքրքրութիւն և ազատում են այն տաղտկութիւնից, անբաւականութիւնից և անչափաւորութիւնից՝ որ շատ անգամ ամուրի տղամարդկանց և հասակաւոր օրիորդների հետ պատահում է։ «Մենք մեզ շատ կարող ենք պահել, որ կին ու տղայ էլ պահենք» շատ անգամ լսում է յուսահատ կերպով երիտասարդների բերանից. էլ երկար ու բարակ հաշիւ չեն տալ, թէ որչափ աւելորդ, անտեղի ծախսեր են անում, քա-

նի քանի անգամ իրանց շրջապատող տաղտկութիւնից ազատուելու համար դիմում են այս կամ այն զուար-
ճալի միջոցների, որոնք առ ժամանակ իրանց թմրեց-
նելով՝ բաւականանում են. այն ինչ այդ աւելորդ ծախ-
սելով նրա հետ կապէր և ընտանիքը և ուղիքը։ Ամուսնութիւնը բացի այն, որ նեարդային համա-
կարգութեան վերայ բարերար ազդեցութիւն կը թող-
նէ, այլ և հաճելի ընտանեկան կեանքի զգացմուն-
քը միայն իր անձի վերայ խնամք տանելը կը հեռացնէ՝
մասամբ տնային հոգսերի, մասամբ էլ ամուսինների
միմեանց հետ ունեցած հոգեկան յարաբերութիւնների
շնորհիւ. վերջապէս նշանաւոր է և այն զգացմունքը,
որ կրնն իր ամբողջ կեանքի համար մի նեցուկ է գրա-
նում, նեցուկ՝ որ միմիայն նրան ոյժ տուող աղբիւր կը
դառնայ։ Արովհետեւ ամուսնութեան նպատակն է մարդ-
կային ցեղի աճումը, ուրեմն ամուսինները պարտաւոր
են նորնպէս իրանց մարմնի ամրապնդութեան մասին
հոգ տանել, որպէս զի նրանց սերունդն առողջութեան
դրօշմ կրէ և ուրախութեան աղբիւր լինի։ Շատ ան-
գամ էլ կանանց այս դրութիւնն իրանց գիտակից կամ
անգիտակից կերպով մղում է դէպի դժգոհութիւն,
տրտուել, թախծութիւն և դրա համար էլ երբեմն նրանք
իրանցից, շրջապատողներից տրտնջում, դժգոհում են։
Այսպիսի դրութեան մէջ շատերը ցանկանում են միս-
տիկականութեան մէջ բաւականութիւն գտնել. բայց
ինչ քանի էլ որ դիմեն, ամենն էլ իզուր է, որովհե-
տեւ դրանից հետզհետէ տեսակ տեսակ ջլալին հիւան-
դութիւններ են առաջ գալիս. ինչպէս՝ խտերիկա, խե-
լագարութիւն և այլն։ Ահա սրանով բացատրւում է
այն փաստը, որ ամուրի կանանց խելագարութեան ա-
մենամեծ տոկոսը լինում է 25—30 տարեկան հա-
սակում. այսինքն մի այնպիսի շրջանում, երբ նրանց
ծաղիկ հասակը իւրեանց կեանքի յոյսերով չբանում,
ոչնչանում է։ Այն ինչ տղամարդկանց մէջ գծութեան
դէպքերն աւելի պատահում է 35—80 տարեկան հա-
սակում, այսինքն մի այնպիսի ժամանակամիջոցում,
երբ կենսամարտը իւր գագաթնակէտին հասած վերջա-
ցած է։

Ամուսնութիւնն Ամերիկայում բոլորովին այլ կերպ է: Եւրոպայում հազուադէպ է առանց օժիտի, փողի ամուսնանալ: սրա հակառակ՝ Ամերիկայում համարեա ոչ մի աղջիկ փող, օժիտ չի տանում, մինչև անգամ ամենահարուստ միլիոնատէր ծնողներն ևս աղջիկներին օժիտ չեն տալ, բացի պսակուելուց յետոյ կատարած ճանապարհորդութեան ծախսից:

Մի խօսքով ամուսնութեան ժամանակ աղջիկների նիւթական գրութիւնն այնքան դեր չի կատարում: Այդ բանը պատահում է, երբ ևրոպացու հետ է ամուսնանում: Այստեղ երկու երիտասարդ պսակուողները վաղօրօք իրար հետ ծանօթանալով՝ յարմարում, հաւանում և ապա կապում են. պէտք է ասել, որ երկուսն էլ իրանց ուժերի վրայ են վստահացած: Ամերիկայում աղջիկը պարզօրէն տեսնում է, որ տղան իրան է ցանկանում, և ոչ թէ ևրոպացի աղջկայ նման կասկածանքով է վերաբերում, թէ փողի կամ մի այլ օգտի համար է պսակում:

Եւրոպացու և ամերիկացու մէջ եղած մի խոշոր տարբերութիւնն էլ հետեւեալն է: Ինչպէս տեսանք՝ Եւրոպայում մեծ մասամբ ամուսնութիւնը գլուխ է գալիս մի երրորդ՝ միջնորդ մարդու մասնակցութեամբ, այսինքն՝ ազգականների, ծնողների, խնամախօսների ևայլն. այն ինչ Ամերիկայում արգելէ՝ այլ երկու նշանադրուողներն իրանք են այդ ընտրութիւնն աւնում, առաջուց իրար հետ տեսնում, մէկ-մէկու բնաւորութիւնը կանոնաւոր տնդւում և յարմարւոր դէպքում միայն խօսք տալիս, մանաւանդ աղջիկն ինքն է որոնում իր ապագայ ընկերակիցը: Անշուշտ այստեղ էլ բացառութիւններ պատահում են, այստեղ էլ երբեմն աղջիկները բաղդախնդիրներին, դոնժուաններին զոհ են գնում. միայն այն տարբերութեամբ, որ միշտ և ամեն ժամանակ աղջկայ կողմն է հասարակաց կարծիքը և օրէնքի դատաւճիւր: Այս կողմից ևս նոր աշխարհի վարքն ու բարքը Եւրոպայից տարբեր է, ուրիշ խօսքով տղային ստիպում են կամ իրանից եղած որդուն պահել և կամ աղջկայ հետ ամուսնանալ, քանի որ նա իրան թոյլ է տուել նրա պատիւն արատելու. կամ թէ

չէ տղային խիստ պատիժների և մեծամեծ տուգանքների են ենթարկում: Ամերիկայի ամուսնացած կինը նույն յարգն ու պատիւն ունի թէ դրսում և թէ հասարակական զանազան ժողովներում, շոգենաւներում, երկաթուղիներում. և նրանց՝ տեղ, յարմարութիւններ տալիս: Այսպիսի հանգամանքներում ամերիկուհին ոչ թէ ամուսնու կարեւորութիւն չի զգայ, այլ շատ անգամ իր շնորհիւ ամուսինը ևս այդ յարմարութիւններից օգտւում է: Պրօֆ. Նալժուլին իր ВЪ ПОИСКАХЪ ЛУЧШАГО СЪЮЗНАГО աշխատութեան մէջ հիմնուելով ամերիկական վիճակագրական տեղեկութիւնների վրայ դուրս է բերում՝ որ 17,427 բանուորուհիների միջից 15,387 ը աղջիկներ են եղել, 1538 ալրիներ և միայն 745 ը ամուսնացած: Սրանից պարզ երևում է, որ ամուսնացածները մեծ մասամբ ընտանիքին են պատկանում և ոչ գործարաններին կամ արհեստանոցներին: Նա տեղեկացնում է նույնպէս, թէ այդ աղջիկները միայն 14 տարեկանից իրաւունք ունին այդպիսի աշխատանքների մէջ ընդունուել, և այդ տեւում է մինչև 25 տարեկան հասակը. այնուհետև նրանց թիւը պակասելով մինչև զէրօյի է հասնում: Այս նշանակում է, թէ կամ նրանք ամուսնանում են և կամ իրաւունք չունին այլևս այդպիսի տեղերում գործելու: Ամերիկուհին հակառակ եւրոպացի կնոջ, ոչ թէ իր որդիները, ընտանիքը բաղդի բերմունքի է թողնում, այլ և իր ոյժերը նրան է զոհում և նրա բարօրութեան համար աշխատում:

Պատահում են ամերիկուհիք, որոնք խնայողութիւնից, ծնողներին օգնելու գրգումից և կամ թէ ապագայ ամուսնական կեանքի համար մի քանի տարի ևս աշխատում են այդպիսի տեղերում: Մի խօսքով ամերիկուհին, իր ամուսնութեան մէջ բաղդաւոր է ոչ թէ միայն իր ազատ ընտրութեամբ, հասարակաց կարծիքով, այլ և օրէնքի պաշտպանութեամբ: Այդ օրէնքն է, որ աղջկան իր թուլութեան և անփորձութեան համար պաշտպան է հանդիսանում, իսկ ամուսնացածին մարդու բռնութեան և անարդարութեան դէմ: Եթէ մենք զանազան երկրների ամուսնալուծութեան հար-

ցերն ի նկատի ունենանք, այն ժամանակ պարզ կը տեսնենք, թէ ինչպէս օրէնքով տմերիկական ընտանիքի պատիւը պաշտպանուած է. օրինակ՝ այստեղ ամուսնալուծութիւն կարող են առաջ բերել անառակութիւնը, խելագարութիւնը, երկրորդ կին ունենալը, 5 տարուայ ամուսնաանյալութիւնը, արական անկարողութիւնը ևայլն: Դեռ այդ բաւական չէ, օրէնքն ամերիկուհուն պաշտպանում է ամուսնալուծութիւնից յետոյ ևս. — որ եթէ կինն ամուսնուց բաժանուել է նրա զգուելի, ատելի արարմունքների համար, այն ժամանակ դատարանն ամուսնուն պարտաւորեցնում է փարեկան որոշ հասույթ տալ կնոջը, — մինչև անգամ կինը եթէ կարիք էլ չունենայ, այնուամենայնիւ որպէս պատիժ, նա պարտաւոր է օրէնքի առաջ խոնարհուել: Պատահում են կանայք, որ մի քանի ամուսիններից այդպիսի հասույթներ են ստանում, իսկ եթէ բաժանուած ամուսինները ժամանակին այդ չը հասցնեն նշանակած տեղը՝ այն ժամանակ կնոջ բողոքով ամուսինը նորից կը բանտարկուի, դատի կենթարկուի, և որպէս պատիժ պարտաւոր է բոլոր դատարանական ծախքերը հոգալ: Այս ամենից յետոյ օրէնքն այսպիսիներին այնպիսի խստութեամբ է հետևում, որ ոչ մի ամուսին թող չի տայ այդպիսի միջոցների դիմելու: Ասածներիցս պարզ երևում է, որ ամերիկական կնոջ դրութիւնն անհամեմատ բարձր է իր եւրոպական ընկերուհուց. թէ ինչո՞ւ, այդ մենք յետոյ կը տեսնենք:

Ա. ԶԻԼԻՆԿԱՐԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

1. Տնական ղաստիարակութիւն: Մայրերու ուղղուած խօսքն. անգլիերենից թարգ. Պ. Սլեկանեան, աշակերտ կրթարան-որբանոցին: 1903 թ. Նիկոսիա. տպարան Ազգ. կրթարան-որբանոցի: Գինը մէկ բէնի (տասը տանտիմ): 2. Ազգային կրթարան-որբանոցի կիսարոս: Տեղեկագիր 2. տարեգրչաւի. (1902 մարտ 1.-1903 փետր. 28). 3. կիսարոս կղզի: Գրեց Բակուրան:

Այս երեք փոքրիկ գրքոյկներն էլ հրատարակուած են կիսարոսի-Նիկոսիա հայաբնակ քաղաքում և կարող են հարցասէր ընթերցողին ծանօթացնել թէ այդ 'կղզու անցեալ և ներկային հետ, թէ հայ գաղթականութեան հետ: Մասնաւորապէս այստեղից մենք կարող ենք գաղափար կազմել և այն կրթարան-որբանոցի մասին, որը օգտին եղել են, թէպէտ և չնչին, ժողովարութիւններ: Տեղեկագրից, օրինակ, տեսնում ենք որ որբանոցի խնամակալները մեծ աշխատանք են թափում աշխարհիս բոլոր վայրերից, ուր որ հայեր կան, փող հաւաքել յօղուտ այդ համակրելի հաստատութեան, որը ապագայում կարող է լիկէօնի փոխուելով մեծամեծ օգուտներ տալ մեր ձակայն կիլիկիային: Գրքոյկներից մէկի մէջ գետեղուած «ազդ»-ից տեսնում ենք, որ որբանոցին կից կազմուած է «Մեսրոպեան» անունով մի ընկերութիւն, որի նպատակն է «համեստ սահմանի մէջ ծառայել ազգի զարգացման»: Այս կարճ և համեստ նախագասութեան տակ, սակայն, թաղնուած են լայն ծրագիր և մեծ յոյսեր: Յանկանք ուրիմն, որ Նիկոսիայի (կիսարոսի) կրթարան-որբանոցը իսկապէս դառնայ մի լուսատու փարոս այն բոլոր ծովափի համար, որ խարխափում է մտաւոր և տնտեսական առկա վիճակի մէջ:

ՄԻՆ. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

Д. Ведребисели (Д. К. Маліева) «Нетронутый угол» грузинские рассказы. Т. I СПб. 1903

Այս համակրելի պատմուածքների հեղինակը նշանաւոր գրող չէ, ոչ էլ աչքի ընկնող վիպական տաղանդի տէր մի անձնաւորութիւն։ Նա խօսում է այնպիսի մի առարկայի մասին և այնպէս ճշգրիտ, որ իսկոյն դարձրեց ամբողջ ռուս մամուլի ուշադրութիւնը։ Նա բաց արեց ռուս ընթերցողի առաջ մի անկիւն, որ իսկի ծանօթ չէր ռուսներին և ցոյց տուեց նրանց այն խղճուկ կացութիւնը, որի մէջ գարեբէ ի վեր մնում է վրացի գիւղացին։ Տնտեսական քայքայումն, լուսաւորութեան բացակայութիւն, ինտէլիգէնտ ոյժերի պակասութիւն, այլասեռումն և ապիկարութիւն—ահա այն գծերը, որով հեղինակը նկարում է ձեր առաջ գիւղացիների, խեղճ խիզանների, սնանկացած, կիսավայրենի իշխանների, տգէտ վրացուհիների նիստ ու կացը։ Բարի, համբերող, քչով բաւականացող, բայց ճանապարհից չեղումած վրացին—հեղինակի նկարագրութեամբ—հանդիսանում է ձեր առաջ իբրև ժամանակի և դէպքերի զոհ։ Նկաւ նոր կեանքը, նոր կուլտուրան, նոր օրէնսդրութիւնը և շէկումած գիւղացին մնաց անօգնական, առանց ղեկավարի՝ չքեղ բնութեան գրկում, որտեղ ամեն ինչ կայ, բայց ոչ մէկը նրան չի պատկանում։ Այդ ողբերգական դրութիւնը արդեօք մեր գիւղացուն էլ ծանօթ չէ։ Անշուշտ որոշ կողմերով և որոշ չափով։ Յամենայն դէպս վրացիները մեր դրացիներն են և նրանց վիճակը կարող չէ մերինին նման չլինել։ Այդ գիրքը արժէ կարդալ և մի քանի պատմուածքներ նոյն իսկ թարգմանել, օրինակ «Семейное событие» և «Хизаны»։ Պատմուածքից մէկի մէջ (կնունք) դուրս է բերում մի հայ վաճառական և բաւականին տիպիկ գոյներով է նկարագրուած, թէպէտ և այնքան էլ համակրելի չէ դուրս բերուած։ Կակայն այդ հայն (Յակոբջան) կարծեմ միակ մարդն է ամբողջ հատորի մէջ, որ իր ունեցածը բազմապատկում է և ոչ թէ քէֆ անելով քամուն տալիս։ Վերջապէս հեղինակի արժանաւորութիւնը նրանումն է, որ նա ըստ կարելոյն օրէնկտիւ է նկարագրում և պատմում ու տասը պատմուածքի մէջ կարողանում է մեզ ծանօթացնել գիւղացի բանուորների ու հողատէրերի հետ, քահանաների ու տիրացուների, ծեր և ջահիլ կանանց, իշխանների և կիսաճորտերի հետ։

ՄԻՆ. ԲԵՐԱԲԵՐՇԱՆ.

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ: 1. Նոր ժողովածու. Դ. պրակ. Միջնադարեան Հայոց տաղեր և ոտանաւորներ. Վաղարշապատ տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի 1903. էջ 84 2. ՅԱԿՈՎԸ ԿԱՐՆԵՑԻ. Տեղագիր վերին Հայոց. յիշատակարան ժէ. դարու. Վաղարշապատ. տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի 1903. էջ 75:

Գրքոյկներիս հեղինակը, որ քսան հինգ տարուց աւելի ծառայել է մեր դպրանոցներում, այսօր Ս. Էջմիածնի ճեմարանի տեսչութիւնն է վարում: Աւելի վաղ սկսել է նա իւր գրական գործունէութիւնը. 1877 թուականից մինչև այսօր հրատարակել է 25 գրուածք, որոնցից 7 գրաբարի դասագիրք են, մնացեալ 18 հայոց պատմութեան և գրականութեան են վերաբերում: Կոստանեանցը իւր գրական երկասիրութիւններով բաց արաւ մեր առաջ մեր միջնադարեան գրականութիւնը, մի նոր աշխարհ, որտեղ հանդէս եկան շատ հազիւ լուած և մեծ մասամբ բոլորովին անծանօթ անուններ: Այսպէս նորա աշխատութեամբ լոյս են տեսել 1885 թուականից մինչև ցարդ Ստ. Օրպէլեան Ողբ Ի ս. Կաթողիկէն, Յովհաննէս Թլկուրանցի և իւր տաղերը, Գրիգոր Աղթամարցի, Մկրտիչ Նաղաշ և Նոր ժողովածու վերնագրով չորս գրքոյկ՝ Ա — Դ պրակ: Պրակներում ամփոփուած են, ինչպէս Դ. պրակի վերջը գրուած «երգիչների այբբենական ցանկից երևում է, ինչ էք կարծում, ուղիղ քառասուն հեղինակի անուն: Եթէ բարեբախտաբար պրակները չարունակուին, անշուշտ երևան կը գան դեռ շատ անյայտ հեղինակներ իրենց երկերով: Ինչպէս նախկին պրակները, այնպէս էլ վերջին Դ. պրակը ունին ծանօթութիւններ, ուր տեղեկութիւններ կան տաղերի ու ոտանաւորների մասին, մեզուի ջանասիրութեամբ քաղուած հնագոյն հրատարակութիւններից և հմուտ կերպով դասաւորուած և լուսաբանուած: Պէտք է ասել՝ որ պրակներս աւելի կուտուրական և լեզուաբանական նշանակութիւն ունին, որովհետև մեծ մասը բանաստեղծական արժանիք չունին, սակայն երբեմն գտնուում են անգին մարգարիտներ, որոնք աւելնով գրուած, և մօտենում են նոյն իսկ ժողովրդական երգերին իւրեանց բովանդակութեամբ, ոգւով, լեզուով ու ձևով: Պրակիս վերջին տաղը «Տաղ ուրախութեան և խաղու» այս տեսակներից է. նիւթը եկեղեցին է,

որ նաւի է նմանեցրած, մենք այստեղ յառաջ կը բերենք սկզբ-
քի և վերջի տները:

1. Ահա ցնծա՛յր ծովն ու ծփայր,
Ալին զալին տայր.

Ծովն յարևուն մանր աւազին
Խաղայր ծփայր 'ւալին զալին տայր:

2. Ահա խաղայր նաւն ի ծովին,
Ալին զալին տայր.
Նաւն ի ծովին,

Ծովն յարևուն մանր աւազին
Խաղայր ծփայր 'ւալին զալին տայր.

3. Ահա տեսէք թ'ինչ կայ ծովին,
Որ նաւն ուռամբ գայր
Ահա տեսաք բեմբ կայ նաւին,
Որ նաւն ուռամբ գայր
Բեմբն ի նաւին
Նաւն ի ծովին

Ծովն յարևուն մանր աւազին
Խաղայր ծփայր 'ւալին զալին տայր:
և այլն և այլն:

13. Ահա թռաւ ձագն ի բնէն.
Թռաւ, թռաւ թեն ի խաչին
Թառն ի թեին,
Թեն ի խաչին,
Խաչն ի տակին,
Տակն ի վիմին,
Վէմն ի բեմբին,
Բեմբն ի նաւին,
Նաւն ի ծովին

Ծովն յարևուն մանր աւազին
Խաղայր ծփայր 'ւալին զալին տայր:

12. Ահա տեսաք ձագն ի բնին,
Որ նաւն ուռամբ գայր.

Ձագն ի բնին,
Բունն ի ճղին,
Ճիւղն ի ծառին,
Ծառն ի տակին,
Տակն ի խաչին,
Խաչն ի վիմին,
Բեմբն ի նաւին,
Նաւն ի ծովին,

Ծովն յարևուն մանր աւազին
Խաղայր ծփայր, 'ւալին զալին տայր:

14. Ահա ցնծա՛յր ծովն ու ծփայր,
Ալին զալին տայր.

Ձագն ի թառին թևն ի խաչին,
 Ձագն յարևուն ծովն ի ծոցուն.
 Խայտայր թռչէր քաղցրիկ օդուն.
 Ծովն յարևուն մանր աւազին
 Յնծայր ծփայր, լալին զալին տայր:

Կոստանեանցի միւս երկերը հայոց պատմութեան ուսումնասիրութիւններ են, որոնցից ժամանակով առաջինն է եռահատոր «Հիւսուածք» ապա Հայոց Հեթանոսական կրօնը, Հայոց վանքերը, Ս. Լուսաւորչի աջը և Պետրոս Գետադարձ. մենագրութիւններ, որոնք լուսաբանում են մեր պատմութեան շատ կէտեր: Բացի այդ նա հրատարակել է Թովմայ Մեծոփեցու Յիշատակարանը: Այսպիսի մի գործ է ժէ դարում ապրող Յակովբ Կարնեցու «Տեղագիր վերին Հայոց» յիշատակարանը, որ հետաքրքիր տեղեկութիւններ է տալիս Կարնոյ նահանգի նոյն դարու պատմութեան, բայց մանաւանդ աշխարհագրութեան, գետերի, լեռների, քաղաքների բնակիչների, սոցա պարապմանց, երկրի բերքերի, առևտուրի, կառավարութեան մասին և այլն: Կոստանեանցի ինչպէս վերոյիշեալ հրատարակութիւններն, այնպէս և այս հրատարակութիւնն ունին գործին վերաբերեալ յառաջաբաններ և հմտալից ծանօթութիւններ: Մեզ սակաւ ինչ անհաւանական է թւում գրքոյկիս ծանօթութիւն 7. Պէտք է նկատել՝ որ Յակովբ Կարնեցին շատ անգամ հին աշխարհագրական անունները համեմատում է նորերի հետ, խօսելով վերին Բասենի Հասան-ղալէ բերդի մասին, ասում է «որ հայ քարքառով կոչեն այժմ Դորոնք»: Այսպիսով ուրեմն մենք իմանում ենք, որ հայերը մինչև ժէ. դարը պահել են Փաւստոս Բիւզանդացու Կովզայ կամ Կոզայ երկրում յիշած «ամուր բերդի» անունը, որտեղ պահում էին Արշակունեաց գանձերը, և որ նա կոչում «Դարձնից, Դարձնաց, Դարձնից բերդ» (Փաւստոս Գ. է. էջ 16: Դ. խ. էջ 157: Ն. դ. էջ 199), և որ այդ այժմեան Հասան Ղալէն է: Յակովբ Կարնեցին յիշում է նոյն տեղում և «Դրունք» լեռներ, որտեղ համապիւռ ծաղիկն է բուսնում: Կոստանեանցը ճիշտ նկատում է, որ «Դրունք և Դորոնք անունները միևնոյն տեղում ունին անշուշտ մի սերտ առնչութիւն», բայց թէ ի՞նչպէս են կապուած այս նոյն անունները Դրուց կոչման հետ, անհասկանալի է մնում մեզ: Լեզուն հրովման այդպիսի օրինակ չէ տալիս, իսկ ինքը Կոստանեանցն արդէն յիշում է, որ ըստ Մատթէոս

Պաշտօնագրու «Դրուց աշխարհ» կոչումն է Վանանդու թագաւորութիւնը: Մեր ձեռքի տակ ունինք սոյն յիշատակարանի մի այլ օրինակը, որի վերնագիրը տարբեր է և հէնց սկզբում ունի մի մեծ հատուած աւելի բան: Մեզ ցանկալի էր, որ մի երկրորդ տպագրութեան ժամանակ թէ այս և թէ Կոստանեանցի իւր ձեռագրի (էջ 45) բաց թողած հատուածը տպագրուէին: Ծանօթ պատմագիրներից բաղած հատուածը ինչպէս այս դէպքում Սերէոսինը ոչ միայն անսլատհառ պատմական, այլ և լեզուաբանական և կամ այլ պատճառներով և իբրև ամբողջութիւն կարեւոր էր:

Որպէս զի ամբողջացրած լինինք Կոստանեանցի երկասիրութեանց ցանկը, չմոռանանք յիշել նորա աչքի ընկնող բանասիրական մի երկը «Համամ Արեւելցին»:

Մեր ժամանակը, մանաւանդ թէ մեր ընթերցող դասակարգը, լրագրութիւնից և վեպերից դէն չէ անցնում: Ամեն բան ժողովրդականացնելու յախուռն ցանկութիւնը չէ գնահատում այս տեսակ գիտական ուսումնասիրութիւնները և ըմբռնում չէ այս տեսակ մենագրութեանց նշանակութիւնը: Մարդիկ մոռանում են, որ մինչև չլինին Կոստանեանցի նման շատ անխոջ մենագիր մշակներ, հեղինակներ, անհնարին կը լինի պատրաստել զիտութեան պահանջներին համապատասխան գրականութիւն և ազգային պատմութիւն, որոնց մասին լսում է և խօսւում և և կարծես թէ մեծ պահանջ է զգացւում: Մեզնում թեւակոխում են այս ասպարէզը մարդիկ, որոնց համար նոյն իսկ պարզ չէ ազգային գրականութեան և պատմութեան սահմանը:

Սակայն և այնպէս միտթարական է, որ Կոստանեանցը մենակ չէ այդ ասպարէզում և նորա նման ուրիշ խորհողներ և աշխատողներ էլ կան. իսկ Կ. Կոստանեանցին ի բոլոր սրտէ ցանկանում ենք յարատեւութիւն և յաջողութիւն:

ՍԿԱՅ

Современные армянские поэты. М. 1903 г. ц. 1 р.

Ուղիղ տասը տարի սրանից առաջ լոյս տեսաւ պ. պ. Քերիյ Վսեկովսկու և Մինաս Բերբերեանի խմբագրած և հրատարակած «Армянские Беллетристы» գրքի առաջին հատորը: Պա առաջին սրտեմատիկ փորձն էր ծանօթացնել ուրա ըն-

թերցող հասարակութիւնը հայերի հետ — գրականութեան միջոցով: Հրատարակութիւնը, չնայած իր թոյլ կողմերին, մեծ յաջողութիւն ունեցաւ և մի տարուայ մէջ սպառուեց, թէպէտ և այդ հրատարակութիւնը ձեռք բերողներից շատերը ռաւաւ հայեր էին: Հրատարակիչները արդէն պատրաստել էին և տրպել երկրորդ հատորը, որը սակայն լոյս չտեսաւ յայտնի պատճառով: Այդ հատորի համար պատրաստուած հատուածները և թարգմանութիւնները յաջորդաբար լոյս տեսան զանազան ռուս պարբերական հրատարակութիւնների և ժողովածուների մէջ. բացի դրանից նոյն հրատարակիչները, մանաւանդ պ. Վեսելովսկին, շարունակ տպում էին այս կամ այն ռուս թերթի կամ ամսագրի մէջ յօդուածներ հայոց արդի գրականութեան մասին և թարգմանական կտորներ: Պ. Վեսելովսկին բացի դրանից հրատարակեց իր բանաստեղծական թարգմանութիւնների և քննադատական յօդուածների ժողովածուները, որոնց մէջ մեծ տեղ է բռնում հայոց գրականութիւնը: Այս պարունների գործունէութեան հետ զուգընթացաբար գնում էր և Վովկասի մի քանի ռուս թերթերի գործունէութիւնը նոյն ուղղութեամբ, այնպէս որ վերջին տասը տարուայ ընթացքում հաստատապէս կարելի է ասել, որ բաւականին բան է արուած ուսներին հայոց արդի գրականութեան հետ ծանօթացնելու գործում:

Այժմ նոյն նպատակն են դրել իրանց մի խումբ Մոսկուայի հայ երիտասարդներ, որոնք հրատարակել են «Современные армянские поэты» վերնագիրը կրող ժողովածուն՝ Լ. Ումանեցի և Առաքէլ Դերվիշի խմբագրութեամբ: Ժողովածուն տալիս է Յ. Յովհաննիսեանի, Ա. Յ. Թումանեանցի, Ծատուրեանի, Լ. Մանուէլեանի և Ա. Իսահակեանի բանաստեղծութիւններից թարգմանական նմուշներ: Թարգմանութիւնները արել են՝ Ումանեց, Բալմոնտ, Գոլովաչևսկիյ, Ա. Կորինֆսկիյ, Գալինա և այլն: Զի կարելի չզարմանալ, որ խմբագիր հրատարակիչները անտես են արել պ. Իւրիյ Վեսելովսկուն, որը այդ թարգմանիչներից վատ չթարգմանելով հանդերձ, ունի այն առաւելութիւնը, որ գիտէ, հասկանում է հայերէնը և իսկապէս թարգմանում է, մինչդեռ միւսները՝ ոտանաւորի են վերածում ուրիշների թարգմանածը: Այսպէս օրինակ Բալմոնտը, Ումանեցը՝ և այլք ուսանաւորի են վերածել այն բանաստեղծութիւնները, որոնք իր ժամանակին նրանց բառացի թարգմանել են հայերէնից ռու-

սերէն պ. Մինաս Բերբերեանը և Իւրիյ Վեսելովսկին, որոնց անունները սակայն չեն էլ յիշուում ժողովածուի մէջ: Դա արդէն ցոյց է տալիս, որ գործի գլուխ են անցած մարդիկ, որոնք այնքան էլ լուրջ չեն նայում իրանց պատասխանատուութեան վերայ: Մէկ անգամ, որ թարգմանութիւնները իսկական թարգմանութիւններ չեն - իհարկէ հարկ էլ չկայ խօսել, թէ որ աստիճանի նրանք յաջող են, մօտ են բնագրին, տալիս են հեղինակի ոգին և այլն: Բաւական է ասել որ նրանք ընդհանուր առմամբ յաջող են և կարողանում են գաղափար տալ մեր երիտասարդ հայ քնարի մասին: Զգիտե՛ք միայն, թէ ինչու ընտրեալների մէջ ընկել է և պ. Լևոն Մանուէլեանը, քանի որ նրա բանաստեղծ լինելը նոյնքան կասկածի տակ է, ինչպէս և Սրինգինը, Բալուդեանինը և այլն. և յամենայն դէպս սրանք իբրև Dii Minori կանգնած են մէկ և հաւասար աստիճանի վերայ, և հարկ չկայ Լ. Մանուէլեանին զերազասութիւն տալու: Բացի ոտանաւորներից, ժողովածուի մէջ զետեղուած են փոքրիկ, կարճառօտ կենսագրական — զրախօսական յօդուածներ, ամեն մէկ բանաստեղծի մասին առանձին առանձին: Այդ յօդուածները կարելի էր կազմել աւելի լուրջ և աւելի մեծ խնամքով: — Չնայած այս բոլոր պակասութիւնների, մենք սիրով ողջունում ենք այս հրատարակութիւնը և ի սրտէ ցանկանում ենք նրան յաջողութիւն ունա հասարակութեան մէջ:

ՕՐ. ՅԻՄԻ

L'hirondelle — Ծիծեռնակ. Փրանս. թարգմ. Ն. Լալայեան. ձայնագրեց Ն. Նիկոլայև:

Դողդիմեանի հանրածանօթ «Ծիծեռնակը», որ այնքան սիրելի է հայ ժողովրդին, Փրանսերէնի է թարգմանել և եղանակել պ. Նիկ. Լալայեանը և ձայնագրել է երաժշտապետ Ն. Նիկոլայևը: Այդ աշխատութիւնը պէտք է լոյս տեսնէր «Լումայի» անցեալ տարուայ համարներից մէկում. բայց թիֆլիսում անկարելի եղաւ երոպական ձայնանիշները օրինաւոր կերպով տպել: Այժմ պ. Լալայեանը նոյնը առանձին բլօշիւրով հրատարակել է Մոսկուայում: «Ծիծեռնակը» ձայնագրած է բաւական անոյշ եղանակով, ճիշտ այնպէս, ինչպէս երգւում էր 70-ական թուականներին: Պ. Լալայեանցը հին և հմուտ գրա-

գէտներից մէկն է, որ գերմաներէնից հայերէնի է թարգմանել Հոֆմանի «Բարեկամութեան զոհեր» վէպը, ունի ֆրանսերէն մի քանի աշխատութիւններ և աշխատակցել է տեղւոյս հայ թերթերին. ուրախ ենք, որ պարոնը զարմեալ սկսում է նուիրել իրան հայ գրականութեան:

ՀԱՅ

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԴՐՔԵՐ

- Հիլլէր. Բանաստեղծ իդէալիստ. պատկերազարդ շքեղ հրատարակութիւն. գրեց դոկ. փիլ. Ս. Թառայեանց. Ս. Պ. Բուրգ 1903 զինն է 3 ուրլի.
- Էլիզա Օժէշկօ. Սպիտակ ծաղիկ. Նովելլա. Թարգմ. Ս. Հաճկերգեանց. Թիֆլիս 1903.
- Հիրվանդադէ Արտիստը. Թիֆլիս 1903:
- Հաճրիար. Եղօյի Քոռ բաղտը. Թիֆլիս 1903.
- С. Уманецъ. Современный бабизмъ (расколъ въ магометанствѣ). Изд. Г. Меликъ-Каракозова (№ 5) Тифлисъ 1904 г.
- Новое обозрѣніе за 20 лѣтъ. (1884—1903 г.). Краткій историческій обзоръ. Перечень статей печатавшихся въ „Нов. Об.“ въ 1884—1903 гг. Тифлисъ 1904.
- Ալէք. Արէլեան. Մարուղ ճրագներ. պիէս 3 գործողութեամբ. Թիֆլիզ 1904.
- Գր. Բազ.-Աղաջանեան. Լեզենդաներ. Բագու 1904.
- Ծիծեռնակ—Lhirondele. Romance armenienne. traduite par N. Lalayantz, երաժշտ. Ն. Նիկոլայեի, Մոսկուա 1904.
- Հաճադէ և Փէրիխանում. Հէքիաթ. գրեց Ա. Փ. Թիֆլիս 1903.
- Գ. Վ. Յովսէփեան. Խոսրովիկ Թարգմանիչ և երկասիրութիւնք նորին. Վաղարշապատ 1903.
- Գ. Ղազարեան. 1. Կենդանիների վարակիչ հիւանդութիւնների մասին ընդհանուր հասկացողութիւն: 2. Եղջիւրաւոր անասունների ժանտախտ: Վաղարշապատ 1904:
- Ա. Չեխով. Մարդը պատեանի մէջ. զրոյց. Թարգմ. Ա. Բարութչ. Հուշի 1904:
- Ա. Բաճաթբեան. Հին հայոց տաղաչափական աքսեստը, բնական տեսութիւն. Հուշի 1891
- Ասակագիրք. Հուշի 1886.

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՆՁՈՐ ԶԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երգիչն երբ զրկուում է ձայնից, աշխատում է օպերային քննադատ դառնալ, դերասանն երբ ապացուցանում է իւր բեմական անշնորհքութիւնը, վաչում է խմբագրատներ և շտապում թատրոնական քննադատի տոմսակ ձեռք բերել:

Այս պատահում է և շատ յաճախ: Աստուած փրկի ու ազատի անաչող երգչի կամ դերասանի քննադատական արշաւանքից: Ոչ ոք այնքան խստապահանջ ու անողոր չի, որքան նա: Գոհացում տալ նրա «գեղարուեստական ճաշակին» դժուար, ի՞նչ ենք ասում, միանգամայն անկարելի է: Այն գիտակցութիւնը, որ ինքն էլ երբեմն եղել է երգիչ կամ դերասան և ճակատագրի անգութ վճռով դուրս է չպրտուել գեղարուեստի տաճարից, հանգստութիւն չի տալիս նրան իւր նախկին տրուեստակիցների նկատմամբ, զգալով, որ նրանք հէնց սկզբից և եթ թագուն արհամարհել են իրան: Իւր սրտի բոլոր թոյնը, սև նախանձից առաջացած չարութեան բոլոր գարշ հեղուկը թափում է իւր արուեստակիցների գլխին:

Գրականութիւնն էլ ունի անաչողութիւնից առաջացած և սև նախանձի գերի «քննադատներ», այն տարբերութեամբ սակայն, որ գեղեցիկ գրականութեան տաճարից վնդուած «քննադատը» աւելի նեղսիրտ է, աւելի նեղմիտ, աւելի է տանջուում սեպհական անաչողութիւնից, հետևաբար ե՛ւ աւելի ողորմելի: Նա չի ամաչում եղելութիւնն աղաւաղել, ստել և զրպարտել նրանց, որոնց շրջանից ինքը բաղդի վճռով դուրս է չպրտուել, նախանձը կուրացրել է նրա մտաւոր աչքերը, անզօր չարութիւնը խաւարով պատել է նրա ուղեղը: Եւ որքա՜ն է տանջուում ողորմելին սեպհական ապիկարութիւնից: Նա գիշերը բուն չունի, գերեկը հանգիստ, ապա ինչպէս գէթ մի

քանի վայրկեան չը գովացնի իւր պրոուդ սիրտը թէկուզ ամենապզուելի միջոցներով: Ինչ փոյթ, որ վայրկեանն անցնելու է, նորից սկսուելու է անձարի հոգեկան տանջանքը. զոնէ առ ժամանակ նա հանգստանում է իւր սրտի դառն թոյնից:

«Մշակ» լրագրի աշխատակից պ. Լէօն մի ժամանակ ձգտում էր մտնել զեղեցիկ գրականութեան տաճարը: Այս նպատակով մարդը ամենայն եռանդով տասնեակ տարիներ շարադրեց ինչ որ անգոյն անհամ պատկերներ, «վէպիկներ», «պատմուածքներ», նոյն իսկ համարձակութիւն ունեցաւ «վէպեր» գրելու: Տարիներն անցան տարիների վրայով, մարդը մնաց անծանօթ ու անկոչ հիւր հայ վիպասանութեան համար: Նշան մարդիկ, որ, իհարկէ, կարդացին այդ շարագրութիւնները, որովհետեւ մեզանում ինչ տպագրուած բան ասես, որ չի կարդացուի: Բայց կարդացին ներողամտաբար, անխուսափելի ձանձրոյթով, օրօշտալով: Նոյն իսկ այն ընթերցողները, որոնք կուսակցական կոյր միամտութիւնից շարժուած, կը փափագէին իրանց կուսակից հեղինակի մէջ գտնել ձիրքի նշոյլ, վերաբերուեցին նրան հազիւ թագցրած հեգնանքով, «համբերեցին» նրա յաւակնութիւնը վիպասան դառնալու: Նոյն իսկ «Մշակ» լրագիրը չը կարողացաւ իւր բազմաչարչար աշխատակցի մէջ վիպասանի որեւէ ընդունակութիւն գտնելու, թէեւ մի կոմիկ բժիշկ այդ լրագրի էջերում նրան միանգամ «տաղանդ» համարեց: Վերջապէս, անաչոյզ վիպագրողի» անկեղծ բարեկամները կամենալով բանալ նրա աչքերը, հաղիւ իրանց հեգնական ժպիտը թագցնելով, խորհուրդ տուեցին պ. Լէօնին/թողնել վիպասանութիւնը և ընտրել իւր անփաւոր ընդունակութիւններին համապատասխան որեւէ ճիւղ գրականութեան:

Մեծ խելք հարկաւոր չէր այդ բարի խորհրդի իմաստն ըմբռնելու համար: Բարեկամներն այդ դէպքում անաչոյզ վիպագրողի» համար կատարեցին հարազատ ծնողների դեր, ծնողներ, որոնք իրանց ուսման անընդունակ որդուն հանում են դպրոցից և տալիս կօշկակարի աշակերտ: Անշնորհք «վիպասանը» դարձաւ հասարակ, բայց վերին աստիճանի աշխատասէր լրագրական մշակ: Նա սկսեց թխել հրապարակախօսական յօդուածներ: Բայց չէ՞ որ հրապարակախօսն էլ պիտի ունենայ որոշ չափի բնական ձիրք: Այդ ձիրքը չունէր խեղձը, ուստի այստեղ ևս անաչոյզութիւն հանդիպեց: Այնուհետեւ նա մտաւ արխիւներ, թաղուեց հին գրքերի, ու լրագիրների փոշու մէջ:

Նա դարձաւ «պատմախօս» և կենսագրող: Եւ ահա նա սկսեց արտագրել Հին գրքերից և լրագրներից երկար ու բարակ յօդուածներ և ծախել ընթերցողներին իբրև գրականական գոհարներ (իմա՝ промышленная литература):

Այս, ի հարկէ, պարսաւելի չէ: Պ. Լէօն ունի մեծ աշխատասիրութիւն ու եռանդ, գրելու անսահման սէր — այս էլ մի բան է: Հանելով մեր աղբատիկ պատմութեան արխիւից զանազան հետաքրքրական նիւթեր, կարող է որոշ չափով ծառայութիւն մատուցանել իւր ընթերցողներին: Այս տեսակէտից նրա գործունէութիւնը մենք գնահատում ենք, պայմանով սակայն, որ նա իւր ընթերցողներին ազատի իւր տափակ դատողութիւններից: Այո, այս մէկ բարիքը թող նա անի իւր խեղճ ընթերցողներին: Աշխատասիրութիւնն ինքն ըստ ինքեան կէս ընդունակութիւն է. պ. Լէօն լինելով եղան չափ աշխատող, մասամբ լրացնում է բնական ձիրքի պակասը: Բայց թող նա անի այնչափ, որչափ վիճակուած է անձիրք աշխատասիրութեան, այդ մենք էլ կգովենք:

Սակայն ոչ. դուրս վաճառելով գեղեցիկ գրականութեան սեամից, պ. Լէօն իւր նեղ սրտում պահել է հայի վատագոյն զգացումը — սե նախանձը: Նա չի կարողանում մոռանալ իւր անաջողութիւնը և ահա այժմ իւր անվօր չարութեան թոյնը թափում է ռուսահայ վիպասանութեան վերայ: Նորերս պատահաբար մեր ձեռքն ընկան Աննետի «Բազմավէպ» անունով անվէպ ամսագրի վերջին համարները, ուր տպւում են պ. Լէօնի «Ռուսահայ վիպագրութիւն» երկար ու տաղտկալի յօդուածները: Աչքի անցկացնելով այդ յօդուածների մի մասը (ո՞վ ախորժակ ունի բոլորը կարդալու), մեւք հանգիպեցինք անվօր չարութեան և սե նախանձի այնպիսի մի օրինակի, որը բարեբաղդաբար միայն վատ հոգին կարող է տալ: Քննադատի դիմակի տակ պ. Լէօն սկսել է մի ամբողջ արշաւանք ռուսահայ վիպասանների դէմ: Եւ ի՞նչ արշաւանք: Բոլորին նա ոչնչացնում է ու ջնջում աշխարհի երեսից, բոլորին և մանաւանդ նրանց, որոնց անունները զրկել են խեղճին բնից ու հանգստութիւնից: Աւելեր են պարսաւուած, որոնց իդէան ըմբռնելու ընդունակութիւնն անգամ չունի պ. Լէօն: Անձինք են «քննադատուած», որոնց արհամարհանքի բարձրութեանն անգամ չի կարող հասնել նա: Եւ այս բոլորը միայն այն յուսով, որ անաջող գրչակի պրոբող սիրտը գէթ մի բանի վայրկեան հանգստանայ սե նա-

խանձից և անգոր չարութեան ճնշումից:

Մենք, ի հարկէ, պ. Լէօի դէմ բարկանալու ախորժակ չունինք: Եւ ո՞ր խելքը գլխին մարդը կարող է բարկանալ նրա դէմ: Գրականական Սարակեփիչներ ամեն տեղ կան, թող լինի մէկն էլ մեր մէջ: Ամբողջ ոուս գրականութիւնը անգոր է Բուրենիների դէմ: Ո՞ր փիղը կարող է կապել բոթոթների բելանը, Հետեարար ուշադրութիւն դարձնել պ. Լէօի չարամիտ արշաւանքի վրայ, մենք անկարող ենք: Մենք, ընդհակառակը, փափագում ենք, որ պարոնը շարունակի ազաւաղել մեր լաւագոյն հեղինակների լաւագոյն գրուածներն այնպէս, ինչպէս ազաւաղում է այժմ: Մենք բարի ենք, գիտենք, որ այդ արշաւանքը զոնէ ժամանակաւոր հանգստութիւն է տալիս նրա այրուող ու տապալկուող սրտին և սպասում ենք, որ նա վայելի այդ հանգստութիւնը: Սակայն հաւատացնում ենք պ. Լէօին, ոչ ոք ոուսահայ վիպասաններից մեղաւոր չէ, որ նա ինքը իբրև վիպագրող գլորուել է անգունդը: Մենք հաւատացած ենք, ընդհակառակը, որ եթէ հնար լինէր, իւրաքանչիւրը պատրաստ էր նրան խորխորատից հանելու և մտցնելու գեղեցիկ գրականութեան տաճարը, որի դէմ այնքան անգոր չարութիւն է տածում իւր սրտում:

ՍՈՅԼ

ՀԱՅՀԱՅԵԼՈՒ ՄԵՆԱՂՆՈՐՀ

Ամեն բաւ իւր չափն ու սահմանն ունի բացի «Մչակ» լրագրի անգոր չարութիւնից: Գրականական տափակութիւնների օրգանը տարին տասներկու ամիս գործ է ածում մել դէմ այն միակ զէնքը, որ յատուկ է իրան—ստութիւն և գրպարտութիւն, որպէս զի մի կերպ կարողանայ մեզ տրտաւորել: Չը զիտենք ի՞նչ ենք արել այդ թերթին, որ կտրել ենք նրա քունը, զրկել հանգստութիւնից: Մեղաւոր ենք միթէ մենք, որ հայ հասարակութեան մտածող մասը այսօր զգուանքով է արտասանում մի թերթի անունը, որը ոչ մի ջանք չի խնայում ինքն իրան բարոյական անդունդը գլորելու և վերջապէս... գլորեց:

Իւր այս տարուայ 11-դ համարում զգուանքի առարկայ դարձած թերթը դարձեալ մի կոյտ ցեխ է չալրտում շատերի հետ և՛ մեղ վրայ: Իս «Մամուլ» վերնագրով մի յօդուած է:

Գրականութեան տաճարից աքսորուած Լէօի հարազատ երկու-
րեակը այդ յօդուածի մէջ մեր դէմ գործ է ածում մի լեզու,
որի նմանը գուցէ Շուշուայ թոփխանէում անգամ չի գոր-
ծածուում:

Այդ յօդուածում 4 տեղ յիշուած է «Լումայի» խմբագրի
անունը և այնտեղ մի շատ բնորոշ կէտ կայ. «Մշակը» սպառ-
նում է մամուլի մի մասին, ասում է, որ մամուլի մի մասը
այսքան տուժում և դեռ խելքի չէ գալիս: Առակս զե՛նչ
ցուցանէ:

Պատասխանել յիշոցների այդ երկար շարուածքին—մենք
անզօր ենք:

Միակ լուրջ դարձուածը այդ յօդուածում այն է, թէ
«Լուման» անցեալ 1903 թուականին ընթերցանութեան նիւթ
չէ տուել:

Թէ ինչ է տուել և ինչ է տալիս «Լուման» իւր ընթեր-
ցողներին, այդ մասին դատելը մեզ չի պատկանում: Թողնենք
խօսի Բագուի մի անաչառ ուսու լրագիրը, որի մի յօդուածը
քաղուածօրէն տպւում ենք «Լումայի» ներկայ համարում: Բայց
հարցնում ենք, ի՞նչ ընթերցանութեան նիւթ է տուել մի ամ
բողջ տարի ինքը «Մշակը», ի՞նչ է տուել նրա հաւատարիմ
բարեկամ Մուրճը: Ահա հարց, որին եթէ կարող են թող
պատասխանեն Լէօները: Մենք ինքներս չը գիտենք ի՞նչ է
տպուել և տպւում «Մուրճում», քանի որ ահա երրորդ տարին
է այդ ամսագիրը կարդալու հաճոյքից մենք զրկել ենք մեզ:
Բայց ահա ինչ է ասում իւր վերջին համարներից մէկում «Տա-
րազը», որի ճաշակին այս գէպքում բոլորովին հաւատում ենք:

«Այն օրուանից ի վեր (այսինքն այն ժամանակից, երբ
«Լումայի» աշխատակից Շիրվանզադէի «Արտիստը» տպուեց
«Մուրճում»—երեք տարի առաջ), մինչև այժմ ոչ թէ «Ար-
տիստի» նման, այլ նրա կէսին իսկ արժող որ և է գեղարուես-
տական ինքնուրոյն գրուածք—վէպ կամ պատկեր՝ լոյս չի տե-
սել «Մուրճում»:

Այսպէս, ուրեմն, ամբողջ երեք տարուայ ընթացքում
«Մշակի» բարեկամ «Մուրճը» տուել է միմիայն մի հատիկ գե-
ղարուեստական երկ, այն էլ մեր աշխատակցինը:

Գուցէ «Մշակը» ինքը մեծ մեծ բաներ է տուել իւր «ճա-
րահատեալ» բաժանորդներին: Օ, այստեղ մենք կաշկանդուում
ենք և հիացած ու ապշած ձգում ենք զրիչը, յիշելով Վրճինի

աննման «Մանրանկարները» և Լէօի հանճարեղ «Զրոյցները»։ Փրականական այդ անմահ գոհարների առջև ինքը Շէքսպիրը կարող է նահանջել։ Միայն ափսոս, հազար ափսոս, որ «Մշակի» բաժանորդների խելացի մասը և մի քանի բարեկամներ նամակներով և բացարձակ խնդրել են ու պահանջել, որ «Մշակը» զրկի մեզ այդ գոհարներից և ստիպել են Վրձինին ընդհատել իւր «Մանրանկարները, իսկ հանճարեղ Լէօին իւր Զրոյցները»։

Սակայն միսթարուենք նրանով, որ այսուհետև Քալանթարը կը հիացնի մեզ իւր չրջիկ կաթնարաններով, իսկ Լէօն, այս անգուգական գեղարուեստագէտը, իւր «քննադատութիւններով»։

Խեղճ հայ մամուլ, խեղճ գաւառացիներ, որ ուրիշ օրաթերթ չունենալով, ստիպուած էք ձեր տասնեակ ռուբլիները դէնը չպրտել։ Բայց ինչ արած, ամայի անապատով անցնող քարվանք ճարահատեալ հոտած ճահճից էլ է ջուր վերցնում...

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵԱՏ

ԹԻՖԼԻՍԻ ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆՐԱԾ

Թիֆլիսում գոյութիւն ունի նկարիչների մի ընկերութիւն, որ կրում է «Գեղեցիկ արուեստները խրախուսող Վովկասեան Ընկերութիւն» անունը: Այդ մի մեռեալ մարմին էր, որ միայն վերջին երկու տարիները բաւական եռանդուն գործունէութիւն է ցոյց տալիս: Ձմեռուայ ընթացքում նա տալիս է շաբաթական մի երեկոյթ—նկարչական-երաժշտական, իսկ տարէնը երկու անգամ կազմում է պատկերահանութեան Թիֆլիսի «Ձիւնուորական թանգարանի» շինութեան մէջ:

Վերջին պատկերահանութեանը, որ մօտ երկու ամիս տևեց աչքի էր ընկնում նկարների քանակութեամբ, նաև որակութեամբ: Այս անգամ ի ցոյց էին դրուած 300-ից աւելի կտաւներ թէև մեծ մասամբ անաւարտ գործեր: Այստեղ այցելուն կարող էր ծանօթանալ բոլոր Վովկասեան նկարիչների գործերի հետ, բացի մի երկուսից:

Առաջին տեղը թէ՛ քանակութեան և թէ՛ որակութեան կողմից բռնում էր պէյզաժը (գիւղանկարը) և պէյզաժիստների մէջ աչքի էին ընկնում մեր վաղեմի ծանօթները— պ. պ. Բաշինջադեան, Ջանկովսկի և Ջախարով: Պ. Ջանկովսկու գործերն այս անգամ արտայայտում էին տաղանդի վերին աստիճանի յոգնածութիւն: Գրեթէ բոլոր նկարները թողնում էին շտապ, անհոգ և անփոյթ կատարուած գործերի տպաւորութիւն: Նոյնը կարելի է ասել մասամբ Ջախարովի նկարների մասին, այն տարբերութեամբ սակայն, որ սրանք չունենալով պ. Ջանկովսկու նախկին նկարների խորութիւնը, ունին գոնէ աւելի թարմութիւն: Մի քանի նկարներ յաջող են և դիտւում են հաճոյքով:

Աւելի ինքնատիպ է պ. Բաշինջադեանի վրձինը: Հաճոյքով նկատում ենք, որ հայ նկարչի քանքարը շարունակում է զարգանալ: Ճշմարիտ է, նրա 42 նկարներից գրեթէ կէսը կըրկնութիւն էին վաղուց մշակուած նիւթերի, բայց կան և այնպիսիները (,Դիչերը Դարիալի Ձորում“, „Գեօգ-Գեօլ լիճը“, „Ան-

տառը Մանգլիսում), որոնք կրում են անկեղծ ներշնչման դրոշմ:

Վատ չէին պ. Թէրլէմէզեանի նկարները, բայց նկարչի վրձինը դեռ բնորոշ չէ և արտայայտում է սկսնակի թերութիւնները:

Պ. Յակովբեանի ոչ այնքան բեղմնաւոր վրձինը անհրաժեշտ չնորհրդի հետ արտայայտում է և անփութութիւն: Նրա ներկերը համակրելի են իրանց դասաւորութեամբ, բայց ֆիգուրների մէջ համաչափութիւն չը կայ: Օրինակ, նրա հովիւն այնքան երկայն է նկարուած իւր անծայր ցուպով, որ ուղղակի նսեմացնում է նկարի բոլոր միւս արժանաւորութիւնները: Նոյնը և „Իսւխանում“ նկարն է: „Քէփ անողների“ գլուխները նկարուած են ահադին մեծութեամբ, իսկ սեղանի վրայ դրտնուող իրերը—գինու կուլան, բաժակներն և այլն միբքօսկօպիկ չափով:

Պ. Թադէոսեանն անկասկած չնորհրդով նկարիչ է, միայն չենք հաւանում նրա յափշտակուիլը դեկորատիւ: Այդ ինչ սովորութիւն է նկարի ամբողջ ֆօնը ծածկել թանձր կանաչով կամ լեղակի գոյնով: Նրկուսից մէկը, կամ հայ նկարիչը թող ամեն կապ կտրի նկարչութեան հասկանալի և պարզ ձևերի հետ, դառնայ լիովին դեկորատիւ կամ նկարի մեզ հասկանալի եղանակով: Մենք չենք պնդում, թէ դեկորատիւների մէջ չնորհրդով մարդիկ չը կան, բայց չենք էլ կարող համաձայնուել, որ ամեն մի խժըժանք գեղարուեստ է: Այժմ անթիւ է գեղարուեստների բոլոր ճիւղերում այն անձանց թիւը, որոնք իրանց ճաշակի կոպտութիւնը ծածկում են մի սովորական ֆրազով. „Դուք չէք հասկանում, դա նոր չկօլա է“: Բարեբաղդաբար, այժմ այդ ֆրազներով ոչ ոքի չի կարելի խաբել և ճաշակ ունեցողները վաղուց են իրանց դատաւիճիւր տուել անչնորհք և „անհասկանալի խժըժանքների մասին“:

Կրկնում ենք, պ. Թադէոսեանը չնորհրդով նկարիչ է, կը ցանկանայինք, որ նա չենթարկուէր զանազան ֆօգէյնների ազդեցութեանը: Ապառս է նրա ձիրքը, մանաւանդ որ աշխատասէր է:

Կովկասեան պօրտրետիսներն ու ժանրիստները շատ են սիրում իրանց նիւթերն ընտրել ստորին խաւերից: Համբալ, բանուոր, կինոս, մուրացկան, քիւրդ, եզդի—ահա նրանց սովորական սիւժէները: Իս, ի հարկէ, պակասութիւն չէ: Ամեն մի նիւթ արժանի է նկարչի համահաւասար ուշադրութեանը: Բայց միատեսակութիւնը ամեն բանում ձանձրալի է: Այս առիթով հարկ է մի փոքր թարմութիւն է ներկայացնում մեր նկարիչների չըջանում պ. Արտազեանը: Սա սիրում է նկարել գրեթէ բացառապէս կանանց և այն էլ կրթուած չըջանից վերջնելով նիւթը: Ունի երկու փոքրիկ գործեր, որ մեզ դիւր եկան, «Լճակի մօտ» և „Գիշերային Նիմֆա“:

Անդրիազործ պ. Միքայէլեանն ունի մի փոքրիկ արձան

«Շուշեցի հայր», որ բաւական բնորոշ և գեղեցիկ գործ է: Բայց որքա՛ն աշխատանք է հարկաւոր պարունին, որ վերջի վերջոյ իւր համար ճանապարհ հարթի:

ԳՆՂԱՍԷՐ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳՐ. ՄՕՐՏՕՆԻ ՓՈՐՁՆԵՐԸ: Ամերիկական թերթերը հազորդում են Գր. Մորտոնի կատարած փորձերի մասին բազմաթիւ վերաբերութեամբ: Մորտոնը յայտնում է, որ բազմաթիւ գործ դնելով ինչպէս բժշկական միջոց, բժշկել է խլիրդի (раке) երեք դէպք, և այժմ երկու նման հիւանդներ էլ բժշկուելու վերայ են:

Նորա ասելով, բժշկութեան ոյժը նորա մէջն է, որ բազմաթիւ գեղերին տալիս է լուսի ճառագայթներ, որոնք իբրև հեղուկ լոյս թափանցում են պարկերակների մէջ: Բազմաթիւները կարող են խլիրդը բժշկել, մինչև որ սա չէ բացուել: Երբ լուսի ճառագայթները թափանցում են ամբողջ արիւնային համակարգութեան մէջ, այդ լոյսի տպաւորութիւնը սկսում է ներգործել հիւանդ տեղերի վերայ: Ստամոքսի մէջ գոլուշութեամբ կարելի է ներս տանել բազմաթիւ մի փոքր անօթ, որ և կներգործէ շրջապատող միջավայրի վերայ: Հիւանդին կարելի է տալ լուսի ճառագայթներ պարունակող ջրից փոքր ինչ, բայց մեծ զգուշութեամբ, որովհետև խիստ ներգործող միջոցներին է այն:

Խլիրդը բժշկելիս Մորտոնը առաջ տալիս է քինա կամ ուրիշ դեղ, որ ընդունակ է ճառագայթների ազդեցութեամբ ներընդունել ճառագայթները: Եւ այնուհետև հիւանդներին ենթարկում է բազմաթիւ կամ X-ճառագայթների ազդեցութեան: Նա յայտնում է որ երեկի հետեանքների է հասել ճահճատենդը, լուպուսը, տուբերկուլեզը և այն բոլոր հիւանդութիւնները բժշկելիս, երբ հարկաւոր էր վնասուած հիւսուածները փոխարինել նոր, թարմ հիւսուածներով, որոնք ընդունակ լինին դիմադրել մանրէների զարգացման:

Գր. Մորտոնը համոզուած է, որ լոյսը ներմուծելով արեան մէջ և յետոյ փոխարինելով բազմաթիւ կարելի է բժշկել թոքախտը: Բազմաթիւ X-ճառագայթները կազմակերպում են նոր հիւսուածներ: Բայց զգուշութեամբ պէտք է գործադրել, որովհետև նա, շատ խիստ չափով՝ առողջացնելու փոխարէն կարող է սպանել:

ԷԴԻՍՍՕՆԻ ՆՈՐ ԳԻՏԸ: Էդիսսոնը չուտով կծանուցանէ իւր նոր գիւտի մասին, որով հեռախօսի միջոցով խօսողը կը տեսնէ միևնոյն ժամանակ և այն անձի դէմքը, որ խօսում է նորա հետ: Այս գործի վերայ էդիսսոնը աշխատում է 1889 թուից սկսած:

ԷԼԵՔՏՐԱԿԱՆ ՍՈՒՐՉԱՆԴԱԿ: Իտալացի ճարտարապետ ԼՈՒՄՅՑ

Պիսիչէլին գտել է նամակները փոխադրելու նոր եղանակ: Նամակները ուղարկում են փոքրիկ վագոններով, որոնք շարժողութեան են ենթարկում ելքատրականութեամբ հեռագրական թերթի վերայով: Լօնդօնում կազմակերպուել է մի ընկերութիւն այս գիւտը չահագործելու համար: Այս եղանակով առաջին անգամ նամակներ ուղարկուելու փորձերը կատարուել են Հռոմի և Նէապոլի միջև: (Է. օճ.)

ՇԻՃՈՒԿ ՅՕԴԱՔԱՄՈՒ ԴԷՄ: Գերմանացի դր. Մէնցերը կարծէք վճռել է յօդաքամու հաստատապէս բժշկութեան մեծ խնդիրը: Համոզուած լինելով, որ այս հիւանդութիւնը առաջ է գալիս յօդերում մի առանձին մանրէից, նա այս մանրէներից շիճուկ պատրաստեց: Յետոյ նա իւր շիճուկը փորձեց յօդաքամիով 7 հիւանդների վերայ, որոնց մէջ կային և ծանր հիւանդներ, սրտի հիւանդութեան բարդութիւններով, որոնք չէին բժշկուում սովորական եղանակով: Սրակելուց յետոյ հիւանդ յօդերում առաջ է գալիս սաստիկ կարմրութիւն, ուռոյց և ցաւ, ջերմը աւելանում է, նշիկները կարմրում են, առաջանում է գլխի ցաւ, իսկ մարմնի վերայ երբեմն երևում են նոյն իսկ բծեր, բայց այս ամենը միայն կարճ ժամանակ, իսկ 8—14 օրից յետոյ յօդաքամին անցնում է անհետ: Առողջացածներ թուում կար ի միջի այլոց մի 25 տարեկան կին, որ 3 ամիս շարունակ բժշկուում էր հանգուցաւոր յօդաքամուց և ձեռները ծալել չէր կարողանում: Սրակելուց ծալելու շարժումները վերականգնեցան 2—3 օրից: Նոյնպիսի հետևանք է ստացուել և ծնկան անշարժութիւն ունեցող յօդաքամոտի բժշկութեան դէպքում: («С. II. В.»):

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆ

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

ՎԵՃԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱՆՈՒԱՆԱԿՈՉՈՒԹԵԱՆ ՏՕՆԸ

Ազգիս վեհափառ Հայրապետը նոր տարուայ առիթով
ստացել է Պարսից Հաշից հետեւեալ շնորհաւորական հեռագիրը.

ԷՋՄԻԱԾԻՆ նորին սրբութիւն՝ կաթողիկոսին.

Նոր տարուայ օրի առթիւ յայտնում եմ Ձեր սրբութեան
խմ սրտագին ցանկութիւններն ու բարեմաղթութիւնները:

ՄՈՒԶԱՔԷՐ ԷԴԴԻՆ:

Նորին օծութիւնը յայտնել է իւր շնորհակալութիւնը
հետեւեալ հեռագրով.

ԹԵՏՐԱՆ. Ն. Մ. ՄՈՒԶԱՔԷՐ ԷԴԴԻՆ ՀԱՀՆՀԱՀԻՆ.

Խորապէս զգացուած Ձեր մեծութեան արտայայտուած
ցանկութեանց և բարեմաղթութեանց համար նոր տարուայ
առիթով, յայտնում եմ իմ, բոլոր հոգեւորականութեանս և ամ-
բողջ Հայ ազգի կողմից անկեղծ շնորհակալութիւն: Աղօթում եմ
Ձեր Մեծութեան և համայն արքայական ծան առողջութեան
և Մեծ Իրանի փառքի ու բարօրութեան համար:

Ծայրագոյն Պատրիարք և կաթողիկոս ամենայն Հայոց
ՄԿՐՏԻՉ:

Աւհ. կաթողիկոսի անուանակոչութեան տօնը, ըստ սո-
վորութեան մեծ հանդիսով կատարուեցաւ Ս. Էջմիածին և ա-
մեն հայաբնակ տեղերում: Նորին Սրբութիւնն այդ առիթով
ստացել է մի քանի հարիւր շնորհաւորական հեռագիրներ աշ-
խարհի ամեն ֆայրերից, ի թիւս որոց և Վիլիկիոյ Ամեն. Տ. Սա-
հակ կաթողիկոսից, Երուսաղէմի և Վ. Պօլսի ամեն. Պատ-
րիարքներից, բոլոր հայ դպրոցական հաստատութիւններից, հո-
գեւորականներից, հաստատութիւններից, բարձրաստիճան անձե-
րից, հասարակութիւններից, ուսանողական խմբերից, տիկի-
նների, օրիորդների, արհեստաւորների և այլ խմբերից, անհատ-
ներից և այլն:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Աղթամարի վերջին կաթուղիկոս Խաչատուր Հիրոյեանի մահից յետոյ, որ տեղի ունեցաւ 1895 թուի դեկտեմբերի 22 ին, ահա իններորդ տարի է, որ Աթոռը թափուր էր մնացել և թեմը կառավարում էր կաթուղիկոսական տեղապահ վարդապետով և առանձին հարկ չէր համարուել կաթողիկոսի նոր ընտրութիւն կատարել: Այժմ, ինչպէս հաղորդում են Վ. Պօլսի հայ թերթերը, Վ. Պօլսի Խառն ժողովը որոշում է կայացրել մօտերումս կաթուղիկոսական ընտրութիւն անել և այդ նպատակով պատրիարքարանից կարեւոր հրահանգները տրուել են արդէն ուր որ հարկն է: Ընտրութեան հետեանքի մասին կծանուցանենք իւր ժամանակին:

ԳՐԻԲՈՆԴՈՎԻ ՄԸՀՈՒՄՆ 75 ԱՄԵԱԿ

Յունուարի 30-ին լրացաւ ոուս յայտնի բանաստեղծ «гопe oтъ yмa» (խելքից պատուհաս) կոմեդիայի հեղինակ Ալէքսանդր Սերգէեւիչ Գրիբոեդովի մահուան 75 ամեակը:

Գրիբոեդովը յայտնի է ոուս գրականութեան մէջ որպէս բանաստեղծ և ոուսաց պատմութեան մէջ իբրեւ պետական գործիչ: Նա ոուսական զեսպան էր Պարսկաստանում և սպանուեցաւ Թեհրանում պարսիկ ամբիսի ձեռքով: Նորա մարմինը բերուելով Թիֆլիս՝ թաղուեցաւ Դաւիթ Գարեջաջու վանքում Մթածմինդա սարի վերայ:

Նորա մահուան եօթանասնամեակի օրը ոուս դրամատիք դրողների միութեան և Թիֆլիսի արտիստիք ընկերութեան նախաձեռնութեամբ հանդիսաւոր հոգեհանգիստ տեղի ունեցաւ հանգուցեալի զերեկմանի վերայ: Հոգեհանգստին ներկայ էին քաղաքային վարչութեան կողմից պ. քաղաքագլուխը, զանազան հաստատութեանց և ամեն ազգի խմբագրութեանց ներկայացուցիչներ և մեծ բազմութիւն հանգուցեալ մատենագրի տաղանդը յարգելու համար: Հոգեհանգստին խօսուեցան ճառեր և Օպօչինինը արտասանեց մի ոտանաւոր հանգուցեալ գրողի յիշատակին նուիրուած:

Գրիբոեդովի «խելքից պատուհաս» նշանաւոր կատակերգութիւնը առաջին անգամ հայերէնի թարգմանեց հանգուցեալ Վոստանդին Տէր-Աստուածատրեանցը և ներկայացուեց Թիֆլիսի հայկական բեմի վերայ:

«ՏԱՐԱԶ»

«Տարազ» շաբաթաթերթը յայտնում է, որ այս տարի իւր բաժանորդագրութիւնը շատ յաջող է գնում: Վերանորոգուած շաբաթաթերթը գաւառներում մեծ ընդունելութիւն է

դառնում: Հատերը ցանկանում են, որ «Տարազը» օրաթերթի վերափոխուի: Միացնում ենք մեր ձայնը շատերի ձայնին և ցանկանում, որ օր առաջ իրագործուի հասարակութեան ցանկութիւնը:

Մաղթում ենք «Տարազին» կատարեալ յաջողութիւն:

«Бакинскія Извѣстія»-ն «ԼՈՒՄԱՅ»-ի ՄԱՍԻՆ

«Լոււմայ» (իններորդ տարի), երկամսեայ հանդէս. պատմական, տեղագրական, գրական, հնագիտական, լեզուաբանական և նոյն իսկ գիտական նորութիւններ տուող զանազան յօդուածների ժողովածու: Հանդիսի խմբագրութիւնը յաւակնութիւն էլ չունի իւր հրատարակութիւնը պարբերական թերթ դարձնելու, թէև երբեմն-երբեմն տեղ է տալիս ժամանակակից անցքերի և տեսութիւնների: Ահա այս տեսակէտից և մենք կխօսենք նորա մասին:

Ընդհանրապէս առած «Լոււմայի» յօդուածներն ու դիտողութիւնները շատ աւելի բազմազան, հետաքրքրական և աւելի տաղանդաւոր են գրուած, քան «Մուրճ»ինը: Եւ դա՛ հասկանալի է. «Լոււմայի» աշխատակիցները աւելի փորձառու և գիտակ գրական աշխատաւորներ են, և գրում են իրենց շատ լաւ ծանօթ նիւթի մասին: Կան մի քանիսը, որ հայ գրականութեան մէջ խոշոր անուն ունին:

Հանդէսն սկսում է Գամառ-Բաթիպայի (Պատկանեան) մի սիրուն (որ կարծեմ առաջին անգամն է հրատարակում) երգիծաբանական ոտանաւորով: Նշանաւոր բանաստեղծի մտրակըն այս անգամ խորապանում է մեր ժամանակի սունկի պէս բռնանող պարապորդ և մեղկ չոսկէ երիտասարդութիւնը, իւր նորոյթ (модный) սանրուածքով, գեղեցիկ շարժուածներով ու ձևերով, նժոյգներ ճանաչելու անվրէպ ճաշակով, որկրամոլութեան և դերասանուհիների նուրբ բմբով: Պարապորդ կեանք անցնելով քէֆերի, խաղաթղթի և կամ անբարոյականութեան գրկում, այդ «երիտասարդութիւնը» վերջ ի վերջոյ ոչ մի երջանկութիւն չէ խոստանում ոչ իրեն և ոչ շրջապատող հասարակութեան ու ժողովրդին: Ահա այս մասին է վշտանում բանաստեղծը:

Յօդուածներից աչքի է ընկնում բժ. Լ. Տիգրանեանի «Գորբատի համալսարանը և հայ-ուսանողները»: Բանն այն է, որ Գորբատի նախկին գերմանական համալսարանը ահագին աղգեցութիւն է ունեցել հայ հասարակութեան վրայ: Հայ գրագէտներից, բանաստեղծներից, գիտնականներից և հասարակական գործիչներից ամենից աւելի ականաւորները—Գորպատի նախկին ուսանողներ են: Նորա իրենց հասարակական և գրական գործնէութեան մէջ մտցրել են գերմանական հետեղականութիւն:

րայով) և վերադարձը, որ կատարում էր Կովկասի բժշկական վարչութեան յանձնարարութեամբ: Այդ նկարագրութեան մէջ երևում է շատ մեծ նկատելու ընդունակութիւն, սուր դիտողութիւններ վանալան բնատրուութիւնների և հետաքրքրաշարժ ազդագրական և հնագիտական տեղեկութիւններ ¹⁾:

«Լումայ»-ի մէջ իբր յաւելուած տրւում է Տուրգենևի «Հայրեր և որդիներ» վէպը և Ռուսոյի «Էմիլը», իսկ հանդիսի մէջ տպագրւում է Փուլդայի «Հերոստրատ» ողբերգութեան չափածոյ թարգմանութիւնը:

Առհասարակ «Լուման» տալիս է լուրջ և ընթերցանութեան համար կատարելապէս մատչելի նիւթ՝ թէ ինքնուրոյն և թէ թարգմանական: Երկու հայ հանդէսներն էլ սիրով տրպագրում են ժամանակակից ոուս գրողների՝ Չեխովի, Գոյրկու, Անդրէեի, Տոլստոյի և այլն թարգմանութիւնները:

«ԼՈՒՄԱՅ» ՆՈՒԻՐՈՂՆԵՐ

1. Մեծ. պ. Նիկողայոս Բայսողղլեանցը 2 օրինակ «Լումայ» ստորագրուելով 1904 թ. մի օրինակը թողել է խմբագրութեանս տնօրինութեան ի յիշատակ իւր հանգժնողի: Որոշեցինք ուղարկել Վաղիկաւազի հասարակական գրադարանին:

2. Սիմֆէրոպոլից մեծ. պ. Միքայէլ Ալեանակին ստորագրուելով 1904 թ. 2 օր. «Լումայ», մի օրինակը նուիրում է Արմանակի Հայոց դպրոցին նորոգ հանգուցեալ տիկին Նոյսաբեղ Ալեանակիի յիշատակին պսակի փոխարէն:

Հետեւեալ համարից սկսած կսկսենք տրպել «Լումայ»-ում մեր աշխատակից պ. Մուրացանի նոր պատմական վէպը «ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹՆԱՅԻ»:

¹⁾ «Յիշողութիւններ»-ի հեղինակը, որի գրական գործունէութիւնը սկսւում է 60-ական թուերից, յայտնի է որպէս ազդագրական, տեղագրական և ժողովրդի նիստ ու կաց նկարագրող, ժողովրդական երգերի, հէքիաթների, առածների և այլն՝ ժողովող:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ.

ԷԶՄԻԱԾԻՆ. — ԳՆԱՍՏ. — Ստացանք Ձեր թարգմանած «Կալիֆօրնացու պատմածը» գրութիւնը եւ կտպենք հետեւեալ համարում:

ԲԱՂՈՒ. — ԲԱԶԲԵՐՈՒՆԻ. — «Յիշողութիւնների շարունակութիւնը ստացանք:

Ն. ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ. — Ե. Շ. — Ձեր նոր հետաքրքրական աշխատութիւնը «Միքայէլ Նալբանդեանցը Հնդկաստանում» դժբաղտաբար իւր ժամանակին չստացանք, ուստի եւ տպուելու է միւս համարից սկսած:

ՄԵՐ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐԻՆ եւ յօդուած ուղարկողներին խորհարհաբար խնդրում ենք գրել մաքուր, մանաւանդ յատուկ անունները, եւ, եթէ հնար է, մի երեսի վերայ:

ՄՈՍԿՈՒԱ. — Ղ. Բ. — «Նախշմանցիները Մոսքովի Զիժովսքի Փատվոդին մէջը» տպուեց, իսկ Նաղեժինի «Խօսակցութիւնը» մնաց ալ անգամին:

ՌԱՇՏ. ԹՈՒՐԵԱՆ. — «Հարազատներ» կօմեդիան չենք տպում, որովհետեւ հնար չունինք հրատարակելու այն քաղմաթիւ նիւթերը, որ կուտուած են իմքազրութեանս մէջ: Խմբագրութիւնս յօդուածները յետ է դարձնում, երբ դորա համար ուղարկում է ճանապարհածախք: Հակառակ դէպքում մնում են իմքազրատանը: Ասում էք, որ յանձնենք պ. Յ. Ղ.ին, բայց ո՛ր գտնենք նորան: Հասցէն չէք գրել:

ՄՈՍԿՈՒԱ. — Ա. Կ. — Ստացանք «Երգչի որդին» քերթուածը եւ կտպենք առաջիկայում:

ՄՈՍԿՈՒԱ. ԲԺՇԿ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ. — Ձեր նամակը նախ քան մեր տպելը արդէն հրատարակուած էր մի ուրիշ

հայ թերթի մէջ, ուստի եւ ամէլորդ համարեցինք նորից տպել. դուք կարող էք բոլորովին բաւականութիւն ստացած լինել հէնց այն հանգամանքով, որ Ձեր յիշած վէպը պատրուկի է:

Ն. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ. ԵՐ. ՀԱՆԱԶԻԶ. — Մ. Եսաւրանդեանի «Աղցմիջը» այս համարում տպում ենք, բայց մի փոքր պակաս. Տպարանական անշնորհութեամբ կորել է ընագրի մի թերթ (գրութեան մի գլուխ), որի օրինակը դուք չէք ունեցել, իսկ ուրիշ տեղից անկարելի նկատուեց ստանալ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

„ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ„

ՀԱՏՈՐՆԵՐ VI—XV

Ցանկալով օր առաջ հրատարակութեան տալ մեր ժողոված պատմական հարուստ նիւթերը և չունենալով միջոց մեր սեպհական ծախքով լոյս ընծայիլ նոցա, սորանով բաց ենք անում «ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ժողովածուի առ այժմ հետեւալ 10 հատորի համար բաժանորդագրութիւն.

Դիրք Զ. ԴԱԻԻԹ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ մասն I (մամուլի տակ)

» Է.	»	»	»	II
» Ը. ՍԻՄԷՅՆ	»	»	»	II (I տպուած է)
» Թ. ՂԱԻԿԱՍ	»	»	»	II (» »)
» Ժ.	»	»	»	III
» ԺԱ. ԵՓՐԵՄ	»	»	»	I
» ԺԲ. ՄԱՆՈՒԷԼ ԿԻՍԻԻԶԻԱՆԵՅԻ				
» ԺԳ. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԺԶ - ԺԸ ԴԱՐՈՒՅ:				

1. Յովհաննէս Արճիշեցի: 2. Գրիգոր դպիր: 3. Դաւիթ Բաղիշեցի: 4. Բարսեղ Վարագեցի: 5. Բարդուղիմէոս Հուշանցի: 6. Վարդան մեծ Բաղիշեցի: 7. Յովհաննէս Սեբաստացի պատմիչ: 8. Իսահակ Սահրատեան: 9. Յարութիւն Խալֆայեան: 10. Յովհաննէս Հասխաթունեան: 11. Ղևոնդ Տոսպեցի: 12. Անգր Վասպուրական աշխարհի: 13. Յաջորդութիւնք Վանայ բղեչիւից: 14. Ժամանակագրութիւնք անյայտ պատմչաց:

- » ԺԴ. ՅԻՉԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ԺԵ - ԺԸ ԴԱՐՈՒՑ:
» ԺԵ. ՆՃԻՄԱՐՔ ՆԱԽՆԻՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ:

Այս 10 հատորներից իւրաքանչիւրը բաղկացած էր լինի 600—900 էջերից տպուած «Դիւանաների» դիրքով:

Ամբողջ 10 հատորի տպագրութիւնը կվերջանայ 5 տարուայ ընթացքում:

Վեցերորդ հատորը տպւում է և շուտով լոյս կտեսնի: Բոլոր հատորները միաժամանակ մամուլի կյանքնուն են երբ բաժանորդների թիւը կհասնի ՀԱՐԻԻՐԻ:

10 ՀԱՏՈՐԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 30 ՌՈՒՔ-ՆԵՐ: Տպագրութիւնից յետոյ ամեն մի հատորը կարժենայ 4—5 ռուբլի:

Մեր ժողովրդագրական հաւաքածոյի հրատարակութեան մասին կտանք առանձին ծանուցում:

Բացուած է 1904 թուի

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր

պատկերազարդ ամսագրի XXII Տ. և

Տ Ա Ր Ա Ջ

պատկերազարդ լրագրի XV Տ.

բաժանորդագրութիւնը

Յունուարից բաժանորդները կըստանան. 50 № № ՏԱՐԱՋ, գրական-գեղարուեստական, հասարակական-քննադատական լրագիր, 12 № № ԱՂԲԻԻՐ, մանուկների և պատանիների համար, շատ շքեղ դարդարուած ընտիր նկարներով, պատկերներով: 12 № № ԳԵՂԱՓՆՋԻԿ, ընտանեկան հանդէս ամսօրեայ: 24 № № ԻԼԼԻՒՍՏՐԱՍԻՕՆ, երկշարթեայ գեղարուեստական-դրական թերթ: ՊՐԷՄԻԱՆԵՐԸ յունուարի № №-ի հետ՝ 1) Ս. ՍԱՀԱԿ, 2) Ս. ՄԵՍՐՍՊ, 3) ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԻԿԸ ՕՇԱԿԱՆՈՒՄ Փօսո-գրաւիւրը 40×50 սանաիմետր մեծութեամբ պատրաստուած Լայպցիգում և Բերլինում, 4) ՉՆԱՇԽԱՐՀԻԿ, էլէքտրօ-ձիթանկար, պատրաստուած Նիւ-Եօրկում, բոլորովին նորութիւն:

նոյնիսկ Եւրոպայում: Բազի այս պատկերները, տարվայ ընթացքում կտրվին իբրեւ յաւելուածներ ԱՂԲԻԻՐԻՆ ԳԵՂԱՓՆԶԻԿԻՆ 50 լուսաւիպ գունաւոր պատկերներ և տեսարաններ մեր սրբապան, նուիրական վայրերից:

ԱՂԲԻԻՐԻՆ և ՏՂՐԱԶԻՆ առաջիկայ 1904 թ. համար հրաւիրուած են աշխատակցելու մեր գրական ամենա ընտիր ոյժերը, որոնց մեծամասնութիւնը սկսել է արդէն իր աշխատակցութիւնը:

Մեր հրատարակութիւնները առաջիկայ 1904 թ. լոյս կը տեսնեն շատ ընդարձակուած ծրագրով. մանրամասնութիւնները կը յայտարարուին:

ԱՂԲԻԻՐԻ տարեկան բաժանորդագինը՝ 3 ռ. (արտասահման 5 ռ.) ՏՂՐԱԶ 6 ռ. (արտասահման 10 ռ.) Աղբիւր-Ցարազ միւսնոյն հասցէով — 10 ռ. (արտասահման 18 ռուբլի կամ 50 ֆռ.):

Պէտքեր, յաւելուածներ, ստանում են միմիայն Աղբիւր-Ցարազ միւսնոյն հասցէով ստորագրողները:

Հրաւիրում են հայերն ուղարկելու իրանց և իրանց հարեանների հասցէները, որոնք կարող են տարեկան 10 ռ. վճարել, բայց զլանում են... Այդպիսիներին կուղարկուին ձրի: Ապառիկ կամ մաս մաս վճարող բաժանորդներ չեն ընդունւում, այլ ընդունւում են կամ վճարող և կամ բոլորովին ձրի:

Խմբագիր-հրատարակիչ Տիգրան Նազարեան

Հասցէն՝ ТИФЛИСЬ, Редакция АГБЮРЬ, կամ ТАРАЗЬ. Tiflis. (Caucase) Rédaction AGBUR կամ TARAZ. (2)

„Тифлисский Листок“

(ГОДЪ ИЗДАНИЯ XXVII-й)

Въ 1904 году, какъ и раньше, газета будетъ выходить ежедневно, заключая въ себя слѣдующіе отдѣлы и подотдѣлы: I. Дѣйствія и распоряженія правительства. II. Телеграммы отъ собственныхъ корреспондентовъ и «Россійскаго телеграфнаго агентства». III. Статьи по общимъ краевымъ вопросамъ, а также по вопросамъ городской жизни и городского самоуправления. IV. Внутреннія извѣстія. V. Иностранныя извѣстія. VI. Мѣстный отдѣлъ (хроника тифлисской жизни и другихъ мѣстъ Кавказа и Закавказья). VII. Корреспонденціи изъ разныхъ мѣстъ Кавказа (отъ нашихъ корреспондентовъ). VIII. Злободневныя Фельетоны. IX. Судебный отдѣлъ. X. Письма читателей. XI. Обзоръ печати (общей и кавказской). XII. Фельетоны (городской, обзорныя кавказской жизни, популярно-научный, историческій, веллетристика, иностранной и внутренней общественной жизни, журнальное обозрѣніе и др.).

ХІІІ. Театръ и музыка. ХІV. По Россіи. ХV. Смѣсь. ХVІ. Справочный отдѣлъ и объявленія.

По понедельникамъ подписчикамъ будутъ разсылаться телеграммы съ справочнымъ отдѣломъ и объявленіями.

Подписная цена

На годъ: съ доставкой въ Тифлисъ—5 р., съ пересылкой иногороднимъ—7 р.—за границу—12 р. На полгода въ Тифлисъ—3 р., для иногороднихъ—4 р. и за границу—7 р. На 3 мѣсяца въ Тифлисъ—1 р. 75 к., для иногороднихъ—2 р. 50 к. и за границу—4 р. На одинъ мѣсяцъ: въ Тифлисъ—75 к., для иногороднихъ—1 р. и за границу—1 р. 50 к.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ на любой срок, но только съ 1-го числа каждого мѣсяца, исключительно въ конторѣ изданія. Головинскій проспектъ № 3.

ПЛАТА ЗА ОБЪЯВЛЕНИЯ: для Заказавзья за мѣсто, занимаемое строкой петица передъ текстомъ—10 коп. и послѣ текста —5 копѣ. Извѣщѣния о зрѣлищахъ печатаются на первой страницѣ по 20 коп. за строку и на 4—по 10 коп. За объявленія въ справочномъ отдѣлѣ взимается по 8 коп. за строчку. Объявленія внѣ предѣловъ Заказавзья принимаются исключительно въ центральную конторѣ торговаго дома Л. и Э. Метгль и К.^о въ Москвѣ, Мясницкая, д. Ситова и въ отдѣленіяхъ его—въ С.Петербургѣ, на Большой-Морской, № 11; въ Варшавѣ, Краковское предмѣстье, № 53. по 24 к.—передъ текстомъ и 12 коп. послѣ текста. (2)

М. А. Славинскій, И. Ф. Сливинская. Ю. Стекловъ. В. О. Тотоміанцъ, М. И. Туганъ-Барамовскій, А. Ю. Финнъ, М. И. Фридманъ, Б. І. Харитовъ, Чужой (И. К. А), Г. И. Шрейдеръ, И. И. Шрейдеръ и друг.

Газета имѣетъ собственныхъ корреспондентовъ въ крупныхъ городахъ Кавказскаго края, а также въ С-Петербургѣ, Москвѣ и заграничѣй.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА

Для городск . подписчиковъ	Для иногород.
На годъ 7 р.	8 р. 50 к.
На 6 мѣсяцевъ . . 4 р. 50 к.	5 р. 25 к.
На 3 мѣсяца . . . 2 р. 50 к.	3 р. 25 к.
На 1 мѣсяцъ . . . 1 р — »	1 р. 25 к.

Для годовыхъ подпис. допускается разсрочка:

Для городск.	Для иногород.
При подпискѣ. . . 3 р.	3 р. 50 к.
Къ 1 апрѣля . . . 2 р.	3 р. — »
Къ 1 іюля . . . 2 р.	2 р. — »

(2)

Редакторъ-Издатель Н- А. Гриневъ.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1904 ГОДЪ
на ежедневную политическую и литературную газету

„НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

(XXI—й годъ изданія)

Изданіе газеты возобновлено съ 15-го
января 1904г.

Подписчики нынѣшняго года, какъ городскіе, такъ и иногородные желающіе, подписаться на будущій годъ, вносятъ 6 руб. за годъ и 3 руб. за полгода. Новые же подписчики на обычныхъ основаніяхъ вносятъ 7 руб. за годъ и 4 руб. за полгода.

Допускается разсрочка платежа: къ 1-му января—4 р. къ 1-му іюня —3 р.

Для сельскихъ учителей, народныхъ и школьных библиотекъ и благотворительныхъ учрежденій сдѣлана скидка: годовая плата для иногородныхъ—6 руб., для городскихъ—5 руб.

Лицъ, желающихъ подписаться, контора проситъ увѣ-

домить ее о томъ и внести плату заблаговременно, по возможности не позже января, чтобъ успѣть заготовить ад-
реса.

Подписка принимается въ Тифлисѣ, въ конторѣ газеты, Ба-
ратинскя ул., д. № 8. (2)

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1904 ГОДЪ

На дешевую, ежедневную вечернюю газету общест. жизни.
литературы, телеграммъ, справокъ и объявленій

ТЕЛЕФОНЪ

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ:

ВЪ Т И Ф Л И С Ё:

(съ доставкой)

для иногородныхъ:

(съ пересылкой)

На 12 мѣс. . . . 3 р

" 6 мѣс. . . . 2 "

" 3 м. . . . 1 " 50 "

" 1 м. . . . " " 60 "

(Окраины по соглашенію)

На 12 лѣс. . . . 3 р. 50 к.

" 6 мѣс. . . . 2 р. 50 к.

" 3 мѣс. . . . 2 " — "

" 1 мѣс. . . . " " 75 "

Въ розничной продажѣ номеръ газеты стоитъ 2 коп.

Подписка принимается исключительно въ конторѣ газеты

ТАКСА ДЛЯ ОБЪЯВЛЕНІЙ:

строка петита на 1-й стр. или мѣсто заним. ею — р. 5 к

На остальныхъ страницахъ — р. 3 "

Траурное на 1-й страницѣ 2 р. 50 "

" " " 4-й страницѣ 1 р. 50 "

(Многократныя объявленія со скидкой).

Редакціонныя письма и деньги просятъ адресовать на имя
редактора Н. А. Грикурова Михайловскіи пр., д. № 65. (2)

LEBU SBUAT

„აღსაშენი ბი ფერისმართ“

ჭირრე (სტრუქტ) ა. ფ.-ი

ბიზნს ბ 30 კმ.

ქადაგანობა ბ სტრუქტის გორი გრაფადანობისგან:

ბიზნსობა ანობისგან კმის გეგმ:

შანსაგონის გორი ბნ გემსი სრატარაგის სტრ. ფ. № 21
არაგათიკ ა. ბიზნსობისგან, აკ. ფარსადანისგან:

Открыта подписка на 1904 годъ на журналъ
VI г. изд. Новый Міръ VI г. изд.

Иллюстрированный вѣстникъ современной жизни, политики, литературы, науки, искусства и прикладныхъ знаній, съ преміями и приложеніями.

Изданіе товарищества М. О. Вольфъ.—Общая Редакція П. М. Ольхина. Въ теченіи года каждый подписчикъ **НОВАГО МІРА** получаетъ съ доставкой и пересылкой

Слѣдующія изданія и преміи къ нимъ:

НОВЫЙ МІРЪ богато иллюстрированный литературно-художественный журналъ, въ форматѣ лучшихъ европейскихъ иллюстрацій, заключающій въ себѣ: беллетристику, поэзію, исторію, критику и статьи по всѣмъ отраслямъ знаній. Всего въ годъ 24 № №.

ЖИВОПИСНАЯ РОССІЯ иллюстрированный вѣстникъ отчизновѣдѣнія, исторіи, культуры, государственной, общественной и экономической жизни Россіи. Въ годъ 24 № №

ЛИТЕРАТУРНЫЙ КУРЬЕРЪ обзоръ событій и явленій въ русскомъ и иностранномъ литературномъ мірѣ, составляющій, вмѣстѣ со „Всемирной Лѣтописью“, составную часть „Новаго Мира“, 24 № №

ВСЕМІРНАЯ ЛѢТОПИСЬ иллюстрированный обзоръ текущей жизни—политической, общественной и художественной—24 № №

ВРЕМЕННИКЪ Живописной Россіи обзоръ текущей русской жизни, представляющій собою газету-лѣтопись, — 24 № №

МОЗАИКА иллюстрированный журналъ прикладныхъ знаній и новѣйшихъ изобрѣтеній, съ хроникой самообразованія и справочнымъ отдѣломъ, — 24 № №

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ВЕЧЕРА въ колич. 24 книжекъ, въ составъ которыхъ войдутъ 20 романовъ въ 24 томахъ русскихъ и иностранныхъ беллетристовъ. Серія эта будетъ заключать въ себѣ историческіе, бытовые и социальные романы.

Изданія, преміи и прилож., которыя получ. въ 1904 г. гг. подписчики „Новаго Мира“ уплачивая по 2 рубля въ теченіи семи мѣсяцевъ.

библіотека

РУССКИХЪ И ИНОСТРАННЫХЪ ПИСАТЕЛЕЙ
 въ 20 книгахъ, въ составъ которыхъ войдутъ:

Сочиненія Лессинга

въ 10 томахъ, въ переводѣ русскихъ писателей, подъ редакціей
П. Н. Полевого, съ портретомъ и біографіей Лессинга.

полное собрание

ПОСЛОВИЦЪ РУССКАГО НАРОДА

поговорокъ, реченій. присловіи, чистоговорокъ, прибаутокъ, загадокъ, повѣрій и пр.

Капитальный трудъ В. И. Даля въ 8 томахъ.

ЭНЦИКЛОПЕДІЯ ОСТРОУМІЯ

собрание перлсвъ всемірнаго остроумія въ 2 томахъ, составлен-
ное В. Половымъ.

Независимо отъ всего вышеперечисленнаго, всѣ подписчики по-
лучать еще:

великолѣпное художественное, историч. изданіе:

ЦАРЬ ЮАННЪ ГРОЗНЫЙ

Его царствованіе, его дѣянія, его жизнь, современники и дѣятели въ портретахъ, гравюрахъ, живописи, скульптурѣ, памятникахъ зодчества и пр. и пр. (около 300 иллюстрацій), подъ редакціей
Н. Б. Головина.

Особую цѣнную, премію:

17 ГЕЛІОГРАВЮРЪ

съ картинъ всемірно-извѣстныхъ художниковъ.

Годовая подписная цѣна „Новаго Мира“ на вѣленевой бумагѣ на 1904 г., со всѣми вышеобъявленными преміями и приложен..

съ доставкой пересылкою 14 рублей.

Годовые подписчики, уплачивающіе сразу всю подписную сумму, получают всѣ 17 гелиографуръ при самой подпискѣ. а подписчики съ разсрочкой при послѣднемъ взносѣ. Допускается льготная разсрочка платежа по 2 руб. въ мѣсяцъ, или-же, по желанію, отъ 2 р. при подпискѣ и отъ 1 р. въ мѣсяцъ до полной уплаты всей подписной суммы.

Печатается ограниченное количество экземпляровъ жур-
нала на лучшей слововой бумагѣ. Подписн. цѣна тако-
го изданія, съ указанными выше преміями и прилож. **18 Р.**
Подписка на „НОВЫЙ МІРЪ“ принимается въ
книжныхъ магазинахъ Товарищества М. О. ВОЛЬФЪ:
въ С. Петербургѣ, Гостиный Дворъ, 18, и въ Москвѣ,
Кузнецкій Мостъ, 12, д. Джамгаровыхъ, а также въ ре-
дакціи журнала: С. Петербургъ, Вас. Остр., 16 л.,
5—7, с. д. (2)

ՀՈՒՄԱՅ

(2)

16

Открыта подписка на 1904 годъ

подписной годъ начался 1-го ноября

задушевное слово

XXVШ г. изд.

Въ 1904 г., какъ и до сихъ поръ, „Задушевное Слово“ будетъ выходить

Въ видѣ 2-хъ самостоятельныхъ еженедѣльныхъ журналовъ изъ которыхъ—„Задушевное Слово для младшаго возраста“ предназначается для дѣтей отъ 5 - 9 л. и „Задушевное Слово для старшаго возраста“—для юныхъ читателей въ возрастѣ отъ 9—14 лѣтъ.

Въ теченіи года каждый подписчикъ на то или другое изданіе „Задушеваго Слова“ получитъ съ доставкой и пересылкой № 52 № БОГАТО ИЛЛЮСТРИРОВАННАГО ИНТЕРЕСНАГО ЖУРНАЛА И, КРОМѢ ТОГО, 52

Рядъ цѣнныхъ бесплатныхъ премій и приложеній

изъ которыхъ будетъ выдано, между прочимъ, при журналѣ:

для младшаго возраста (5 - 9 л.)

Болш. картина худ. Эльслея
для украш. дѣтской ком-
наты

„МИЛѢ ВСѢХЪ!“

великолюбно исполненная въ
24 краски;

12 игръ и занятій для дѣтей на воль-
ныхъ раскрашенныхъ и черныхъ
листахъ;

12 отдѣльныхъ картинъ раскраше-
нныхъ и черныхъ;

12 книжекъ „Библиотека дѣтскихъ
сказокъ“;

иллюстрированныхъ известны-
ми художниками;

для старшаго возраста (9—14 л.)

12 книгъ соч. А. Е. Разина и С. М.
Макаровой,

заключающія въ себѣ лучшіе
разказы этихъ знаменитыхъ
писателей для юношества.

Генералъ-фельдмаршалъ Русской
арміи болш. изданіе въ листъ,
съ 62 мя портретами, допу-
щенное Учен. Комит. Мин.
Нар. Просв. въ ученичес-
кія, старшаго и средняго
возрастовъ, библиотеки у-
чебныхъ заведеній.

Юные герои Севастополя исто-
рический очеркъ Н. Кор-
сакова, съ портретами, кар-
тинами сраженій и пр. и пр.

9 выпусковъ историческихъ
разказовъ „Откуда пошла

Домино Мурзилки — игру для детей на большой табл. въ краскахъ, съ 28 фиг. Въ текстъ журнала „Задумешное Слово для младшаго возраста“ съ перваго же нумера начнетъ печатаніемъ, между прочимъ,

„ЛИЗОЧКИНО СЧАСТЬЕ“ —

новая большая иллюстрированная повесть для детей Л. А. Чарской, автора «Записокъ институтки», «Товарищей», «Записокъ сиротки», «Княжны Джаваха» и др.

Независимо отъ всѣхъ перечисленныхъ премій и приложений, подписчикамъ каждаго изданія, въ теченіи года будутъ высылаться бесплатно: **ДѢТСКІЯ МОДЫ** на всѣ 4 сезона, съ рисунками новейшихъ дѣтскихъ платьевъ, работъ, практическими совѣтами и пр., и **ПЕДАГОГИЧЕСКІЙ ЛИСТОКЪ** — посовіе для родителей воспитателей, въ видѣ отдѣльн. самостоятельн. книжекъ.

Въ литературномъ отдѣлѣ „Задумешнаго Слова“ принимаютъ участіе: В. П. Андреевская, Н. П. Анненскій, гр. А. Д. Апраксинъ, С. А. Бердяевъ, В. В. Бегезовскій, Н. Н. Брешко-Брешковскій, М. М. Бродовскій, К. А. Горбуновъ, И. А. Гриневская, Н. О. Ф.-Дингельштедтъ, С. Д. Дрожжинъ, Вл. Забрежневъ, А. Е. Заринъ, Н. Зоречь, М. Н. Кладо, А. Королевъ, А. В. Кругловъ, К. Н. Льдовъ, С. А. Миклашевская, гр. А. Э. Муравьева, Н. Новичъ, Н. Д. Носковъ, П. М. Ольхинъ, А. О. Пановъ-Врунинъ, свящ. Ф. М. Пестряковъ, Е. К. Понюшева, Н. Н. Рослякова, Г. П. Рукавишниковъ, Викторъ Русаковъ (С. Ф. Ливровичъ, Е. Г. Тихомандрицкая, А. Б. Хвольсонъ, Л. А. Чарская, Е. Э. Шварце и мн. др. въ художественномъ отдѣлѣ: В. В. Арнольдъ, О. Г. Беренштамъ, К. И. Ватнеръ, Н. П. Ольшанскій, В. В. Поляковъ, Е. П. Самокишъ-Судковская, И. В. Симановъ, Э. К. Соколовскій, А. И. Сударушкинъ, В. А. Табурицъ и мн. др.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА „ЗАДУШЕВНАГО СЛОВА“ для младшаго или старшаго возраста (по выбору г. подписчиковъ), со всѣми объявленными къ данному изданію преміями и приложениями, съ доставкой и пересылкою, на годъ **6** р. 6.

допускается разсрочка платежа по 2 р.: при подпискѣ, къ 1 февраля и къ 1 мая.

При подпискѣ, во избежаніе недорозумѣній, просятъ **ТОЧНО** обозначать для какого возраста слѣдуетъ высылать журналъ,

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ въ книжныхъ магазинахъ Товарищества М. О. Вольфъ: Петербургъ, Гостинный Дворъ, 18, и Москва, Кузнецкій Мостъ, 12, домъ Джамгаровыхъ, а также въ редакціи „Задумешнаго Слова“: Петербургъ, Вас. Остр., 16 линія, 5—7, с. д. (2).

Русская Земля* А. Е. Разина и В. И. Лапина. Изящно переплетенная **ЗАПИСНАЯ КНИЖКА-КАЛЕНДАРЬ**

для русской учащейся молодежи Въ текстъ журвала „Задумешное Слово для старшаго возраста“ съ первыхъ нумеровъ начнутъ, между прочимъ, печатаніемъ: „ЛЮДА ВЛАСОВСКАЯ“, повесть для юношества Л. А. Чарской; „ЦАРСКИЙ ВЪНЕЦЬ“, повесть А. Е. Зарина; „ДВА КАДЕТА“, рассказъ А. Апраксина.

Открыта подписка на празднующую въ 1904 г. свой десятилѣтній юбилей

ВСЕОБЩУЮ МАЛЕНЬКУЮ ГАЗЕТУ

за 2 р. С.-ПЕТЕРБУРГЪ за 3 50 к.
годъ мѣс.

Газета безцензурная.—Изданія годъ одиннадцатый.

Содержаніе газеты: придворныя, правительственныя, политическія и общественныя новости и руководящія къ нимъ статьи; хроника происшествій и уголовныхъ дѣлъ, новости научныя, историческія, медицинскія, о воспитаніи, о загадочныхъ явленіяхъ и пр.; романы, стихи, заметки о спортѣ, театрахъ новыхъ книгахъ и пр.

Въ теченіе 1904 г. будутъ помѣщены романъ изъ современ. русской жизни „Три товарища“ соч. А. Молчанова и переводъ лучшаго изъ новѣйшихъ германскихъ романовъ подъ заглавіемъ „Насущный хлѣбъ“.

Въ теченіе года болѣе сотни портретовъ современныхъ дѣятелей и рисунковъ текущихъ событій.

Подписная цѣна съ } за 2 р. за пол. 1 р. за 3 50 к.
Дост. и пересылкой } годъ года мѣс.

Марками на 20 к. дороже. Газета выходитъ три раза въ недѣлю.
Адресъ Типографіи, Редакцій и Конторы: С.-Петербургъ, Невскій, 139.

Редакторъ-Издатель А. Молчановъ.

(2)

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1904 Г. НА ЕЖЕНЕДѢЛЬНОЕ ИЗДАНІЕ

„ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГАЗЕТА“

Принимая на себя изданіе „Экономической Газеты“, редакция поставила своей цѣлью привлечь къ обсужденію интересующихъ наше общество текущихъ экономическихъ и финансовыхъ вопросовъ всѣхъ извѣстныхъ русскихъ экономистовъ и специалистовъ по государственному, земскому и городскому хозяйствамъ, полагая, что разногласія, могущія существовать между ними по отдѣльнымъ теоретическимъ отдѣламъ науки, не могутъ помѣшать выработкѣ солидарныхъ изгладовъ на ближайшія практическія задачи, поставленныя на очередь современнымъ финансово-экономическимъ положеніемъ.

Эта главная мысль, положенная въ основаніе нашей программы, встрѣчена сочувствіемъ въ литературныхъ кругахъ, какъ можно судить по списку сотрудниковъ, который мы печатаемъ ниже, хотя онъ и не полонъ въ виду краткости времени, бывшаго въ распоряженіи редакціи, для организаціи дѣла. Отъ нѣкоторыхъ эконо-

мистовъ пока не получены отвѣты, а съ другими, по разнымъ обстоятельствамъ редакция не могла еще войти въ непосредственные переговоры

Кромѣ того, въ нашемъ изданіи будетъ отведено значительное мѣсто освѣщенію фактовъ иностранной жизни и, между прочимъ, нѣкоторые изъ заграничныхъ профессоровъ и ученыхъ, отмѣченные ниже, изъявили уже свое согласіе на участіе въ „Экономической Газетѣ“.

Списокъ сотрудниковъ „Экономической Газеты“:

Н. Ф. Анненскій, В. И. Анофриевъ, П. А. Берлинъ, Э. Бернштейнъ, проф. С. Н. Булгаковъ, Л. К. Бухъ, И. А. Вернеръ, Б. А. Витмеръ, В. П. Воронцовъ (В. В.), Н. П. Гибнеръ, прив.-доц. І. М. Гольдштейнъ, В. А. Гольцевъ, С. О. Гулишамбаровъ, проф. В. Э. Денъ, К. И. Диксонъ, проф. Ш. Жидъ (Парижъ), проф. В. Зомбартъ, (бреславль), А. С. Изгоевъ, Н. И. Иорданскій, проф. Н. А. Карышевъ, В. В. Каррикъ, Л. Н. Клейнбортъ, А. М. Коллонтай, А. Н. Котельниковъ, проф. А. А. Мануиловъ, А. П. Мертваго, С. Н. Прокоповичъ, А. В. Пѣшихоновъ, А. А. Ридцигъ, В. Ю. Скалонъ, проф. А. И. Скворцовъ, Л. З. Слонимскій, проф. М. Н. Соболевъ, П. Я. Стебницкій, В. Θ. Тотоміанцъ, М. И. Туганъ-Барановскій, кн. Г. М. Тумановъ, прив.-доц. В. П. Тютюрскій, Н. П. Цакни, А. Ю. Финнъ, проф. А. Ф. Фортунатовъ, В. В. Хижняковъ, Г. Шрейдеръ и др.

Редакция и контора „Экономической Газеты“: С. Петербургъ, Коломенская ул., д. 42, кв. 24.

Цѣна газеты, съ пересылкой и доставкой на домъ, на годъ:—7 руб. и на полгода—4 руб. Заграницу—8 руб. на годъ и 4 руб. на полгода.

Подписка принимается въ Конторѣ „Экономической Газеты“ и во всѣхъ значительныхъ книжныхъ магазинахъ. Книжнымъ магазинамъ дѣляется уступка 5% съ подписной суммы.

Контора „Экономической Газеты“ открыта ежедневно, кромѣ праздничныхъ дней, отъ 12 до 5 ч. вечера.

Въ редакціи пріемъ, для личныхъ объясненій, по вторникамъ, отъ 11 час. до 12 час. утра. (1)

Редакторъ-Издатель Л. Бухъ.

ՀԱՅՍ ՏԵՍԱԻ

Շ ի ը զ ա ն զ ա դ է ի

„ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ԵՐԿԵՐԻ“

III Հատորը, որ պարունակում է «Արսէն Դիմաքսեան» ընդարձակ վէպը:

Մամուլի տակ է IV-դ հատորը:

Բաժանորդագրութիւնը շարունակուում է:

Գինն է չորս հատորի թիֆլիսում 4 ռ. 50 կ.

Օտար քաղաքներում 5 ռ. 50 կ.

Հատով իւրաքանչիւր հատորը 1 ռ. 50 կ.

III հատորը կըստանան միայն նրսնք, որոնք չորս հատորի բաժանորդագինը վճարել են լիովին:

Գաւառական կանխիկ գնող գրավաճառներին զիջում 25%.

Դիմել հեղինակին՝ *Тифлисе Ширванзаде.*

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑԻ

Մ Ո Ւ Ս Ա

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Ն Ո Ւ Ա Գ

Գինն է 20 կոպ:

Նոյն հեղինակի՝ «ՄՈՒՍԱ» առաջին նուագ—20 կոպ. Դիմել թիֆլիսի գրավաճառներին կամ՝ Тифлисе, Чавчавадзеvская ул. домъ Маркарова № 25, Арутюну Туманянцу

ՇԱՐՈՒՆԱԿՐՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՌՈՂՋԱՊԱՅԻԿ ԹԵՐԹ-Ի

1903—1904

Կիսամսեայ նկարազարդ հանդէս

4—6 ՆԿԱՐԱԶԱՐԴ ԳՐԲՈՅԿՆԵՐՈՎ

Կուղարկուեն նոյնպէս «Կով, Բժշկ. Ընկ.» թերթիկները: Տարեշրջանն է հոկտեմբերից հոկտեմբեր: Տարեկան բաժանորդագինն է գրքոյկների հետ միասին.

Ռուսաստանի համար 2 ռ. 50 կ.

Արտասահմանի » 10 ֆր. (3½ ռ.)

(Յուլնուարից մինչև ապրիլի 1-ը) երեք ամսուայ համար վճարել 1 ռ.

Հեղինակի հասցէն Тифлисе Д-ру В. М. Арируни (2)

40	Ճաղարեղեան Յ. Հայոց լեզու ա. տ. 1894.	—	30
41	Խրիմեան Հայրիկ, Ժամանակ 1895	—	15
42	Սպիրի, Այծարած Մօնի թ. Ի. Յարութիւն. 1885	—	15
43	Բակ. (Բաբգէն վ.) Կիւրկիւ 1896.	—	15
44	Պետաւրեցցի, Լինհարդ և Գերարուդ. 1896.	1	50
45	Մեղքիսեղեկ արքեպ. Մուրատեան, Պետրոս Հանչեան պատկերով, 1897	—	50
46	Թ. Ա. Խոհարարուհի, բ. տպ. Ճոխացրած 1904	—	50
47	Լումայ, գրական հանդէս 1896 Ա. գիրք	2	—
48	Լումայ » » 1896 բ. գիրք	2	—
49	Լումայ » » 1897 ա. գիրք	2	—
50	Լումայ » » 1897 բ. գիրք	2	—
51	Լումայ » » 1898 ա. գիրք	2	—
52	Լումայ » » 1898 բ. գիրք	2	—
53	Լումայ » » 1899 ա. գիրք	2	—
54	Լումայ » » 1899 բ. գիրք	2	—
55	Լումայ » » 1900 ա. գիրք	2	—
56	Լումայ » » 1900 բ. գիրք	2	—
57	Լումայ » » 1901 ա. գիրք	2	—
58	Լումայ » » 1901 բ. գիրք	2	—
59	Լումայ երկամեայ հանդէս 1902 տարեկան.	6	—
60	Լումայ » » 1903 տարեկան	6	—
61	Ե. Պարոնեան, Ծիծաղ, պատկերով, 1899	1	25
62	» Արեւ. ատամնաբոյժ կատակ. 1901	—	50
63	» քաղաքավար. փնտնելը, 1901	—	75
64	Ի. Յարութիւնեան, Պոեփանոս Պալասանեան.	—	25
65	Ն. Տէր-Կարապետեան, Խաչատուր Արովեան, սպառ.	—	60
66	Ի. Յարութիւնեան, Աշակերտի յուշատետրը.	—	30
67	» Ջգացմունքների աշխարհ.	—	30
68	Յարութիւն Թումանեան, Մելիք Իւսուփ	—	25
69	Մ. Եօկայի, Ուրացողը, Թարգմ. Իս. Յարութ.	—	20
70	1901 Ս. Էմիլաճի ժՋ դարադարձը	—	25
71	Եր. Հաճաղի, Մկրտիչ Եմին	—	60
72	Կարալէնկո, Կոյր երաժշտը Թարգմ. Մուշէ վրդ.	—	60
73	Չորրորդ դարու հայ եկեղեցին.	—	20
74	Եր. Հաճաղի, Նոր-Նախիջևանի ս. Խաչ վանքը	—	40
75	Ի. Յարութիւնեան, Իմ օրագիրը.	—	20
76	Մեծ Ներսէս	—	25
77	Դ. Խաչկոնց, Հայոց կրօն. բանաստեղծութիւնը	—	60
78	Ի. Յարութիւնեան, Կին վիպագիր, Ե. Սպիրի	—	10
79	Օր. Ն. Աղանեանց, (Թարգմ.) Սև հացեր. բ. տ.	—	5
80	Կարալէնկո. Դատաստանի օրը. Թարգմ. Մուշէ վարդապետ	—	40
81	Կ. Կոստանեանց. Հարժի տարեգրութիւնը Հայոց Աջ. 1902	—	20
82	Գարեգին վ. Յովսէփեան Մանրանկարչութեան արուեստը Հայոց Աջ 1902	—	25
83	Ներսէս Մեծի յաջորդներ 1902	—	25
84	Մ. Գոյրկի. Չեկաշ. Թարգմ. Մուշէ վրդ.	—	20
85	Քուշակ Նահապետի երգերը. Յով. Թարգմ.	—	15
86	Սահակ Պարթև.	—	25
87	Ապուշք, Ժօրժ Էսպարբի. Թարգմ. օր. Նուարդ Աղանեանց. բ. տպ.	—	5
88	Վ արժապետը. Թարգմ. Լ Մ.-Ա.	—	5
89	Հազարան Բլբուլ. Յ. Թումանեանց	—	30
90	Պատմական պատկերներ. Եր. Հաճաղի	—	60
91	Ժ. Ժ. Ռուսո, Էմիլ. Թարգմ. Իս. Յարութիւնեանի	—	50
92	Խորէն արք. Գալիպեան և Նալր. Աղամբը. Եր. Հաճաղի.	—	50
93	Հերոստրատ, Լուդվիգ Ֆուլդայի. Թարգմ. Տ. Վ.	—	50
94	Կանոնք ժողովոց. Մ. Ա.	—	50
95	Ուղեկի նորոգումը. Ֆ. Դիկմիլի Թարգմ. Օր. Նուարդ Աղանեան.	—	5
96	Գլխավորին	—	5

ԳՐՈՒԱԾԲ (աղգանունը քերած)
Ս. Պ. ԲՈՒՐԳ.

Գործ հանգուցեալ Միքայէլ Նալբանդեանցի
Բանտարկութեան մէջ.
Ընդէմ Վարդենիք անուամբ գրքոյկին
Խորէնի Գալֆայեան
Թէոդոսիայ.

ԵՂՅՄԻՔ

«Je veux montrer à mes semblables un
homme dans toute la vérité de la nature».
J. J. Rousseau (Confession).

ՈՒՂՆՐԶ

«Compte rendu!»

Որում Խորէն հանապազ
Լարակտուր և քնարին
Վարդենեաց ոչինչ նիազ
Գողտրիկ անդրաձայնութիւն:

ԱՌ ԸՆԹԵՐՅԱՆԵԼԻՍ

«Je ne veux pas passer pour meilleur que
je ne suis».

J. J. Rousseau Nouv. Heloise

«Non, mes amis, non, je ne veux rien être...
De mon berceau près de benir la paille
En me créant Dieu m'a dit ne sois rien».

Béranger.

Զայս մի և եթ կանխեմք աղաչել, զի մի՞ ոք համարեսցի
եթէ և մեք առ հայկաբանս կամ առ քերթօղս զանձինս գրի-
ցեմք. քաւ լիցի մեզ: Դուզնաքեայ ոք, այր մի տառապեալ,
խոստովանիմք, այլ՝ սպաս արարեալ ճշմարտութեան, ոչ երբէք
զանձինս ունիմք առ որ չեմք, և ոչ երբէք:

Ընդէ՞ր իսկ բնաւ և մալթանք՝ մի՞ որոց աչս ունիցին
տեսանելով ոչ զդոյն գուշակիցեն, անդէն իսկ ի վերծանու-
թիւն մատուցեալ: Ծաղու արդար իսկ արժանի. միթէ ամենայն
որ կաղակրկին կակազէ, լիցի՞ ի բարբառ գրգարանին, հայկա-
բան իցէ, կամ որ չափաւն՝ քերթող. «Եւ Սաւոլ ի մարգա-
րէս», որպէս ասեն Դիրք:

Քաւ, և մի լիցի, ասեմք և կնքեմք, այլ զդիպողն առանց
բնաւ թանգուզանաց, արդիւնաւոր ճշմարտութեամբ և ի փոր-
ձոյ՝ զպատասխանին ճահեցուցանեմք. ոչ բազումք իցեն, քան
եթէ սակաւք, զի առ ծանր թեթեութեան անձամբ զանձինս
յանդգնեցուցանեն, մինչև, թէ տայր ոք, զբազմերախտ և զա-
ռաքելանման մերոց թարգմանչաց զգահուց բուռն հարկանել:
Սակաւք իցեն առ մեզ, օրէն լիցի հարցանել, որ ի չափս ինչ
արուեստակեալս զհողմս արածեալ միանգամ, զՇեքսպիրի կամ
զՇիլլերի լրբին թեկն ածել, որոց և ոչ իսկ համբակացդ ան-
լուայից ստգիւտ թերես ի ճահ:

Եթէ փութացաք ուրեմն քաւիլ յայդպիսեաց՝ թուի մեզ
թէ և ոչ իւրք ինչ գթեցաք:

Շատ իսկ իցէ մեզ, ստուգութեամբ ասեմք, և կարի՛ շատ,
եթէ զանձինս ի նախադրունս անդ համարձակեցուցուք գի-
տութեան լեզուիս, զոր յերկնից արդեօք հրաման տայր ուսա-
նել Քաջարանցն Արամ: Թո՛ղ զքերթողականին վսեմ ճարտա-
րութիւն, որով սակաւք յոյժ, քան եթէ բազումք, խիլային ի
բնութենէ՝ աստուածային գոգցես կայծակամբք ջահաւորեալ,
ըստ որոյ՝ եթէ այլոցն միայն քերթողաց—հսկայից խելամուտ
կարասցուք լինել սխրալի վաստակոց, արդէն երանելի զմեզ
համարիմք:

Ե.

ԱՌԱՅՈՏՈՒՅ

Այգուն այգուն
 Ի բուրաստան շուշանաց
 Թափեալ զքուն
 Կոյան իջանէ մաքրազգեաց...
 Զերթ թիթեռնիկ
 Թռուցեալ ծաղկանց ի ծաղկունս-
 Քաղէ փնջիկ
 Թացեալ ի ցօղ զմատունս:
 Զի՛ գեղեցիկ,
 Զի ընդ առաջ յայգորել
 Բերի յուշիկ,
 Եւ զվարդունս համբուրել
 Սիրատուչոր
 Եւ սրտացեալ հրեշտակ,
 Եւ ի բոսոր
 Վառի կուսին պերճ դիտակ:
 Համբոյրք խաղան...
 Եւ ի վանդակս կրծոց
 Սիրտք թռթռան
 Բի՛ւր երանի արդարոց.
 Վճիտ ի սէր՝
 Զոր ցանգ և գիր պատուիրէ,
 Հրեշտակն մեր
 Սիրէ զկոյսն ի սրտէ:
 Եւ ի ծաղկանց
 Համասպրամից՝ թոյր ի թոյր,
 Քնքուչ մատանց
 Վազեալ պսակ բազմաբոյր.

Սրտացելոյն
 Վառեն զճակատ և հնչէ
 Եղբօրորդոյն
 Քնար. Լ'աղաւնեակն զի մնչէ...
 Եւ ի թաւուտս
 Սաղարթախիտս պարտիզկան
 Ընդ առաւօտս
 Կանխեն ամուր միաբան՝
 «Ո՞ր պատմեացէ
 Զորոց սիրոյն հանեն ձօն»...
 —Մի մեղիցէ.
 Նոցա՝ անսէրն անկրօն:

Բ. ԱՆՅԶ

Ընդ լերինս ալպեան սահեալ
 Անցանեմ ի Գաղղիա.
 Յրտահար և տուայտեալ
 Անփառագեղ՝ դամ, գոնեայ,
 Եւ ծխին յոտն լերին
 Մեքենայք որ և սուլեն
 Ուղեորք խուժին խռնին
 Ի կառս կառս, և ճեպեն:
 Ի Փարիզ, ո՛ր, ի Փարիզ,
 Յազատութեանն յորորան,
 Ի սուրբ սիրոյ հայրենիս՝
 Ուր պա՛ր յաւէրժ և խրախճան,
 Ընդ քարչ տանիմ զոսկերս իմ՝
 Մազապուր խղեալ զկապանս,
 Հանգուցանել յաղքատին
 Ի մերայոց օթեանս:
 Tiens! կացեալ առ դուրս տան
 Զայնէ առիս նուիրակ,
 Եւ ես, յանգէտս ի մթան,
 Կարեմ զուղին խոտորնակ...
 «Par ici, monsieur, par ici!...»
 (Cinquante six, rue Richelieu)
 —Hein! qu'est ce qu'il y a donc?...
 Merci!!!
 «A la choix!... s'il vous plait!...»
 Այլ ես ի գէն յասպազէն
 Վառեալ սիրոյ երկնային
 Թափուր զհաղփս առ դնեմ
 Լարեալս ինձ և թռչիմ,
 Ի մենացեալն Գրընել՝

Ուր եղբայր ցանգ ինձ մնայր,
Ուր սուրբ էին մուտ և ել՝
Եւ սէր իսկ ոչ հնանայր:

Գ. ՀՐԵՇՏԱԿՆ ԱՂՕԹԻՑ:

Որ բնաւ ի տաճարս
Ոչ բնակիս ձեռագործ,
Որոյ են երկինք աթուռ
Եւ երկիր կայ ընդ աթուռ,
Հաճեցար զանուն Քո
Պոչել ի վերայ մատրան,
Ի վերայ մեր այս տան՝
Յար բնակին սրգիք Քո
Սրբութեան կանգնեցաւ
Սեղան Տեառնդ ընդ հարաւ,
Որդւոյդ առ յիշատակի
Հաց և զինի Քեզ մատչի.
Ո՛չ գաս ի հարաւոյ
Ո՛չ սուրբդ ի Փառան լեռնէ.
Մարգարէն գայս ասէ,
Շարժեալ ի Քումմէ Հոգւոյ:
Կարկեցան և ժանտից
Բերանք, լեզուք թունալից
Մինչ ընդ սրբոյն Ներսիսի
Տօնեցաք զԳրեգորի:
Եւ դաշնակն ¹⁾ հրաշաձայն
Յաներեւոյթս սրովբէից
Օրհներգուաց երգակից
Գտաւ Քեզ յերեքսրբեանն:
Հայեանց, Տէր, ի ծառայս,
Եւ մի յիշիր զանուղղայս,
Աջ Քո լիցի ի նոսա
Այլ ի չարէն զիս փրկեան,
Զորդի Քո ազախնոյ
Ում սիրա ետուր սիրալիւր
Եւ զսուրբ խաչ ի կիր
Զնշան Որդւոյ մարդոյ:

¹⁾ Յայսմ և ի սոյն միայն ներեմք մեզ, և այն ոչ ան-
խորհրդաբար, որպէս թէ կամեցեալ ասել «քոյդ ցքեզ», կիրա-
ռութիւն բառիդ ըստ այդմ առման, զոր այլուր մերժեմք իս-
պառ, որպէս կամամտածական բռնազբօսութիւն լեզուիս:

Դ. ՏԵՂԻ ՏԱՆ ՏԽՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ընդ վարսագեղ ծառով նստեալ հառաչէր
Այն ինչ տակաւ տիւն զգիշեր հալածէր,
Եւ թռչնակաց հոյլք համակեալ ի գեղգեղս
Բիւր դալալիկս յօրինէին քաջհամեղս.
«Եւ զի է քեզ, ասեմ ցկոյսն, համակիլ
Յանգ ի թախիծ, և ուստի քեզ վարակիլ
Յախտ անծանօթ, յորմէ կայիր ցարդ անփորձ,
Մի թշնամի Աստուած ի քեզ զայդ ելոյց»:
Զայս առ կոյսն, և զնորա իրանաւ
Պարապատեալ թաւալիմք առ վարդենեաւ
Ի դալարիս, յոր երկինք զեռ ցօղէին.
Եւ ձեռք քաղուք սրտի կուսին պատահին:
Այլ խուս ի վեր ամբարձեալ անդր զաջ ի խանդ
Ջնախանձոտ լուծանեմ կուռ զճարմանդ,
Եւ անդրանիկ ցոլք նշուլից արեւուն
Ի ստեանց կուսին արտափայլին գոյն ի գոյն:
«Քանի վսեմ, զի վայելուչ, մեծ ես, Տէր,
Սիրոյդ ի շունչ որ զտիեզերս աւլցեր.
Եւ ժպրհեցի ստգիւտ զնեւ ի գործ քոյ
Որդեն չնչին, բանիւ անդուռն բերանոյ»:
Յորդան կարմիր ի չրթանց լարս կուսանին
Ժպիտ փայլի, յայտս գոհար վարդք վառին,
Հաւատարիմ մնայ սակայն լուռթեան...
Ես իմ անդէն.—եթէ ոչ սուրբ ընութեան:

Ե. ՕՐՀՆԵԱՂ ԼԻՑԻՍ ԶՈՅՐ

Սիրտ քո օտար լիցի, ո՛վ կոյս,
Ընդ վայրայօն պշրանաց,
Որոց բախեն՝ բաց զքո դուրս,
Մի մերժեսցի ոք ի բաց,
Եւ ընդ յարկաւ քո խորանին
Ասպնջական թէ գտցիս
Սիրատենչակ լքեալ հիգին,
Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:
Թէ ոյր չիցէ պլիտյն տեղի
Եւ դու նմա զքո բարձս...
Թէ կորացեալ գլուխ գգուի...
Զգեալ ի քէն զնոր կեանս,
Տաղաւարիդ Աբրահամեան
Ի Մամբրէի կաղնույն ցից
Օժտեսցէ միշտ Ամանորայն
Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:

Թէ սիրակէզ հէգ ծարաւոյ
Ընդ ծագ պտղանն ջուր խնդրել
Նահապետին ի Յակոբու
Ջրհորոյդ զու տաս ըմպել,
Կրկնավտակ աղբերակիդ
Յանոյշ վիճակս հրճուեսցիս
Եւ մի կացցէ ակնդ վճիտ՝
Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:
Մատաղերամ հէգ այգորդաց
Եթէ գայգիդ տաս ի գործ,
Եւ վաստակոցն արդեօք քրտանց
Բերես առնուլ զքաջ փորձ...
Սիրողապէս թէ ուղղեսցես
Յամբոյր տիգեալ խաւարծիս՝
Բուն քեզ բուսցի միշտ քաջապէս,
Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:
Եկեալ ումեք վարդիցդ ի հայց,
Դու՝ որպէս մայր գթութեան,
Տաս և զոյգս փթթեալ նուանց,
Եւ մածեալ լեռնակողման
Առաջնորդես այգւոյդ գինւոյն
Ի կենսաբաշխ խառնելիս՝
Չա՛փ քեզ ի գոգ տացի շարժուն,
Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:

Ձ. ՄՈՔՊԱՇՏԷՆ ՅԱԶԷ

«Celestial Dian, goddess argentine,
I. will obey thee»
Ihakspeare. Pericles, prince of Tyre.
Act. v. scene.

«Որոց սիրեն զիս
Անուն ի յերկինս
Ի վեր քան զարև
Գրեսցի ինն
Նա, կոյս սիրասուն
Որ զհէգն անտուն
Չօնեալ յիւր ի սէր
Պաշտէր յանձանձէր,
Աւանիկ ահա
Ընդ երկինս սիգայ,
Յաստեղացն ի պար
Չահեալ բոցավառ...
— Զինչ անուն նորա,—
Հարցանէ ցնա

Զոհն թակարդեալ.
— Կամ զինչ նորա փայլ:
«Առնաչափ ահա
Ի վեր բարձրանայ
Եզերտից սահեալ
Ընդ մէգ ընդ մուլլ,
Աստղիկ վեհափառ՝
Արուսեակդ փարփառ,
Կոչէր առ նախնեօք,
Եւ պաշտէր բազնօք:
Իսկ զքեզ, սվ կոյս,
Շուշան դեռաբոյս,
Ի յաւին կարգեմ
Սխրացուցանեմ,

Ընդ Ոսկիամօր
Տիկնոջն երկնաւոր
Պաշտեալ առ նախնիս
Յողջոյն աշխարհիս.
Խնկեմ վանուն քո
Երգեմ զսէր քո
Բամբուան ի լար
Կնտնտոցահար
Որմիզդ իսկ յերկինս
Կացցէ ի յակճիւս...
Միայն թէ յազես,

Յոր ցանգ ըղձամ ես...
.

Եւ չօչափեցա՛ն
Ստինք կուսական,
Միրանէծաղիկք
Լուծան կուսութիւնք.
Մոգպաշտէն վաղիւ
Կայ զմատենիւ,
Յոր գրէ զկուսին
Անուն ի լուսին:

Ը. ՀԻՄԷՆ, Ո՛Վ ԿՈՅՍ: ¹⁾

Եւ յԱրուսեկին
Ձոր թաւուտք գգուեն
Յախտարժարժ լերին
Ի թաւալոցէն,
Հրեշտակին մատունք
Սահին դիւրաշուրջք,
Ընդ կմբայն կայտառ
Շրթանցն ի ծրար:
Ի շրթանց փոքունց
Ի յաւերժարսանց,
Պարզեալ դիւրալոյժ
Սնդուն գեղապանժ
Ունի զտաճարին
Ձմուտ խորանին
Քարոզ պարծանաց
Կուսից ամօթլեւժ:
«Հիմէն, ո՛վ դու կոյս,
Եւ պահեալ անխախտ
Լէր ինձ կենախուզ
Կամ պկնքեալ դրախտ

Թողացո՛ բանալ
Բարձր ի գլուխ սիգալ,
Յանմատոյցն յայլոց
Մտեալ հաւալոց:
Յիս, կոյս, յիս ցողնա՛
Կուսութիւնս առատ
Նորոյդ Սանիրայ
Ձուղխս անարատ,
Լիցի՛ ի թերափ
Իսկ խարամանւոյն՝
Բաժնի մահաթոյն»...

Եւ հնձանահար
Թաթաւեալ զձորձս
Ի բոսոր պայծառ
Տաճարին ի մուտս,
Գայ որպէս փեսայ,
Նազի և ցնծայ.
Իսկ խարամանին».
—Ողբայ ցաւագին:

Թ. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԻՄ

Ո՛րպէս գգուէ բնութիւն զարե
Յետ անձրեաց, յետ բքոյն.
Ո՛րպէս զարթնու թօչնեալ տերե
Ի ցօղ գուարթ յետ տապոյն.

¹⁾ Յաւօք սրտի պէտք է ասենք, որ 7 ըդ գլխի բնագիրը
տպարանում կորած լինելով՝ անկարող ենք տպել: ԽՄԲ.

Ո՛րպէս լերինք, հովիտք, ծործորք
 Մերկացեալ զձոյլ սառին.
 Ընդ շունչ փարնան՝ ո՛րպէս և ձորք
 Գեղեցկանան դալարին:
 Ո՛րպէս բղձայ այր շինական
 Բիւրաբեղուն լի՛ հնձոց.
 Կամ այգւոյն տէր՝ սիրտ ի բերան,
 Ո՛րպէս խաղողոյն կթոց:
 Ո՛րպէս նաւորդ հողմակոծեալ
 Անձկայ հողոյն հաստատուն.
 Ո՛րպէս նմա շող փայլակեալ
 Զոր հատանէ լուսատունն ¹⁾
 Ո՛րպէս ստրուկ թոպեալ ի գանս
 Ո՛րպէս պասքի փրկութեան,
 Կամ բռնութեանն զոհ ի կապանս,
 Կապարանին խորտակման:
 Պատիւր սոքա են ուրուականք
 Առ անձկութեամբ հրեշտակին.
 Զիք ի բնաւս, չիք օրինակ,
 Որպէս գրկաց նա կուսին:
 Զմուռս բուրեն ստեանց սլտկունք
 Յայն հոտոտի մեր քերուր.
 Ի շաղ կրծոց նորա պասուք՝
 Ո՛հ, բժշկի ի մի ումպ:
 Անդ և թակոյկք ճախարակեայ
 Ժմտեալ նմա զոգ ի խինդ,
 Անդ և սոսորդ ոչ ի բացեայ
 Երկի՛նք, տրոփէ սիրտն ի թինդ...
 Ի սարաւոյթ փրփրածնին
 Կրկնամահկին ընդ ալօս,
 Զդրանդեօք յաւէրժհարսին
 Քերի հրեշտակին փալղոս...:
 Կալեալ զառու կրկին աղբեր՝
 Ռահ ցօղահար, տայ մղօն,
 Եւ սողոսկեալ կռուի ի վեր՝
 Մինչ ի Հայոց կոկիւտն...
 Յահեղ ծարաւն զջուր խնդրեալ,

¹⁾ Կամ առ ոչ գոլոյ ի լեզուիս, կամ առ մերոյ տգիտութեան՝ զայս բառ ունիմք յանգղիականէն—Lighthouse լուսատուն: Խոստովանիմք, բառս այս տեսաւ ի կիր արկեալ որպէս չլուսատու աշտարակ, անշուշտ, ստոյգ թարգմանութիւն ի գերմանականէս—Leuchthausin. բայց անգղիականին համառօտութիւն՝ մանաւանդ սիրելի մերոց է խորթակաց: Այլ ամենայն ոք զիւր կամս հաճեցէ:

Եւ ջնւր նմա՝ ընդ եղէ՛գնն.
 Եւ ոռոգի այն ինչ հերկեալ
 Անդաստան ընդ երթիկն. .
 Քամեալ զբաժակ սիրահոսան
 Իբրեւ զերկաթ ի մագնիտ՝
 Ընդարմացեալ մածնու հրեշտակն
 «Այս է, գոչէ, իմ հանգիստ»:

Ժ. ԶԵՐՕՂՆ - ԶԵՐԹՈՂ

Յորեան՝ ատոր ի հասկին,
 Մեզ ընձեռէ բնութիւն,
 Այլ ո՞ր ի կալ ո՞չ կասու,
 Ո՞ր զթեփ ոչ ընկենու:

Մնան միշտ բնութեան
 Տուրք՝ մշակութեան:

Ուղւոյ եղեալ այր ոք այր,
 Ընդ բոխասէր առապար
 Ո՞չ զսատանն օ՞ն ի բաց,
 Եւ ուս հորդեալ դիւրագնաց?
 Սոսկ ի մարդոյն մուրճ
 Յարգարի կամուրջ:

Ո՞չ հրեշտակն ցցասաց
 Պատկան աշդմ օրինաց,
 Զամենայն փակեալ բանայ.
 Զի որ զկնին նորա գայ՝
 Ելցէ և մտցէ
 Եւ ճարակ դտցէ?

Եւ ահա կոյս հրաշաւոր,
 Ճոխ հեշտալեօք բիւրաւոր,
 Այլ զի գոհար մեծագնոյ
 Ոչ չողայ թարց քերելոյ,
 Ածէք առ քերօղն
 Անուանեալ քերթող!

Քերի ակնն և թռչին
 Բեկորք մանուկն ի գետին,
 Ճաբտարին բաբախէ սիրտ
 Բեկորք փայլին ի յակինթ...
 Երգի ի քնար
 Ի վաղիւ գոհար:

ԺԱ. ՅԻՇԵԱ՝ ԶԻՍ

Լուսաբերին յառաօտել

Ընդ արշալուրչսն, ո՛ր դու կոյս,
 Ընդ արևուն արտափայլել
 Ընդ խրոխտ լեռանց զագաթունս,
 Իջեալ ի դրախտ ընդ այգս այգոյն
 Թէ զսիրելեալ փարիցիս,
 Յողջակէզ անդ հանել սիրոյն...
 Մի մոռանար, յիշեա՛ն զիս:
 Ի զով խաղաղ երեկոյին
 Թէ ընդ ծառով պարզիցիս,
 Եւ զմայլեալ ի բոյր վարդին
 Յանոյշ ի գիրկ աղխիցիս,
 Հնչեացին քո հէգ պանդխտին
 Մրմունջք ի կոյս լսելիս,
 Յանդրանիկ հունձս այտից վարդին՝
 Մի մոռանար, յիշեա՛ն զիս:
 Եթէ ի ստուեր ուրէք յանկեան
 Ձեռք հեշտախոյզք գգուեսցին
 Զուլուցդ երկուորիս այծեման,
 Եւ ուլուց եղջիւրք ցցունն,
 Ի կուսական քո գիրդ ագուռ
 Թէ փոխարէն ունիցիս
 Տէգ սիրամուխ, դարբնեալ ագուռ՝
 Մի մոռանար, յիշեա՛ն զիս:
 Եթէ սիրոյն հողմ ուռուցիկ
 Զքեզ արկցէ ի տապաստ
 Եւ նաւուղիդ քաջաբաստիկ
 Ձեռն ի սամիս կայ պատրաստ
 Դնդ կայմին յոխորտ շուինդ ահագին
 Եթէ ոքեալ ցնցեսցիս,
 Զաչկունս ի վեր ուղղեալ յերկին՝
 Մի մոռանար, յիշեա՛ն զիս:
 Եթէ ի բոց սիրոյ կիզեալ
 Զրոյ կենդանոյ ի խնդիր
 Վառիս, երթաս զոտս ամբարձեալ
 Եւ խոյզ քո ո՛չ առաւիր,
 Զկենսատուն քաջ ընդգրկեալ
 Շրթամբք ցնցուղ թէ յագչիս,
 Յարտավազկին ի վէտ խաղալ՝
 Ոհ, յիշեա՛ն զիս, յիշեա՛ն զիս:

ԺԲ ԿԻԿՕՌԻԿՕՐՕՐՕ

«Կուտ, կուտ, կուտ, կուտ, կուտ»,
 Մարին կուտկուտայ...
 — Ծիփ, ծիփ, ծիփ, ծիփ, ծիփ,
 Ծիփծիփեմ նմա...

Մարին գայ և գգուի
 Սէր եռանդն յիս բորբոքի:
 «Գողացան զձուս,
 Ո՞ տայր ինձ որդիս,
 Մինչ ես գամ ի թուխս՝
 Յիս՝ որձակ քաղ, յիս».
 Ասէ և կուտկուտայ
 Եւ անդէն իսկ գառաւնայ:

Mary, գէթ զերկուս
 Ունիմ ես զձուս,
 Իցէն քեզ չերիք
 Իմ այս երկուորիք.
 «O, yes, please. very good!..
 Ես ճեղն լիալ սորամուտ:
 «Կուտ, կուտ, կուտ, կուտ, կուղղղ».
 Մարին կուտկուտայ
 —Յուռ թի լիցի ճւղիս
 Արբեալ, ես ցնա:
 Եւ ի ձայն բարձր ազդոյ
 Հնչեմ զիմ կիկոռիկո:

ԱՐԿԱԺ-Ք ՆԱԽԱՀՅՈՐՆ

Ա.

«Yes love indelcod is light from heaven-
 A spark of that immortal fire
 With angels shared. by Alla given,
 To light from, earthour, low. desire».
 Byron. The giaour

Եւ ընդ ծառովն կենաց
 Ի սրովբէից ամրափակ
 Նստէր Աղամ, և դիմաց
 Տեսիլ էր տխրադիտակ,
 «Եւ հիմ, ասէ, ստեղծայ
 Առ ինչ այս դրախտ փափկութեան
 Առ ինչ հանուրց կացուցայ
 Էից ի բնաւս տէր, իշխան:
 «Եւ զի պիտին ինձ պսակք
 Լուսանորոգք եթերին
 Քերովբէից յինչ բանակ
 Յինչ զօրութիւնք երկնային,
 Այն ինչ նաւակ մի փոքրիկ
 Որ ի կրծիս մակուկէ,
 Առ չունելոյ զանոյշ սիւք
 Առաջաստեղ չզօրէ»:

Ասաց, և աչք ցողեցին
 Յականողեաց մարգարիտ,
 Արտասուք էին նախկին՝
 Մարդոյն տխուր յայս հովիտ.
 Եւ սերովբէն որ հուպ կայր
 Նմա՝ ի թե իւր սրբեալ
 Զցօղ յաչաց, և գրգայր,
 Եւ զնովաւ սաւառնեալ,
 Եւ ի բարբառ նդեմայ
 Ընդ նախահօրն խօսակցէր
 Այնմ երկինք են վկայ՝
 Սերովբէն ինչ ոչ ստէր:
 «Մխթարեաց, տէր Ադամ,
 Թէ սրտի քում ոչ տուաւ
 Զոր սիւք ասես շարժական
 Զի Տէր զայն քեզ զլացաւ
 Զի թէ ի սիրտ քո փչէր
 Զայն շունչ, այն, բոց հրոյ,
 Ապա կորուսեալ իսկ էր
 Քո զանդորրութիւն հոգւոյ:
 «Եւ յո՞ նորա թափէիր
 Զկիզելոյ կայծակունս
 Եւ կամ քնաւ ժուժայիր
 Յանձին տանել զցոյժունս,
 Եւ ո՞ւմ հողալ խնամել
 Զքեզ, ընդունակ ո՞ր էակն
 Զկայծականցդ ժողովել
 Զամպրոպ զչանթ և փայլալն»:
 Եւ զի՞ յումպէսս քաղրաղայս
 Յօղես, ասէ նախահայրն
 Առ սերովբէն, յանգզայս
 Բնաւ ունիս դու զմարդն:
 Ո՞չ տիեզերք գործ ձեռաց
 Էին հաստեալ յոր եղայ
 Կան առաջի իմ աչաց,
 Ո՞չ ինքնին իսկ Նհովայ
 Զօրհանապազ ի զրախտիս
 Այգուն այգուն զգնայ,
 Յողջոյն եկեալ չուառիս,
 Եւ չիցէ ինձ հերիք նա:
 Զարմանք ունին զիս ընդ քո
 Անհանձար բանս, սերովբէ.
 Ըստ քեզ միթէ սիրտ մարդոյ
 Առ վսեմն գօս իցէ:
 Ո՞ր կարիցեմ ես ի սէր
 զԱստուած սիրել վերհամբար՝,

Կամ զարարածս՝ զանվեհեր՝
 Գործս նորա զմատանց.
 Զարե, լուսին և պատեղս
 Զերեկոյ, զվաղորդայն,
 Զով և խաղաղ զգիշերս
 Զպայծառ լոյս տուռնջեան:
 Զծառ, զբոյս և զտունկ,
 Ծաղիկ քնքոյշ գեղանի,
 Զվարդ յեռեալ ճոխ ի թուփ,
 Շուշան յիւր ոճ զարնայնի:
 Ո՛չ զկենդանեաց խայտ երամ
 Ո՛չ սոխակին զերգ անոյշ
 Յոր համօրէն խրախանան
 Բնութիւնք խոշոր և քնքոյշ:
 Տուր նախ զսէր, զսրտի
 Լցո՛ւ իմ զամայութիւն,
 Տեսցես ուրեմն, սայթաքի՞
 Բնաւ մարդոյս բնութիւն:
 Ո՛չ վայրաքարշ ինչ կրից
 Զսիրտ եղից ի թիրախ,
 Իսկ ընդէր բնաւ ժպտիս,
 Ուխտեմ ես ո՛չ՝ յուխտ խարդախ:
 «Փարգա՛ստ, տէր իմ, քաւ, Ադամ»
 Կրկնէր անդրէն սերովբէն,
 «Մի՛ լիցի քեզ յաւիտեան
 Շնչել զայն օդ բոցեղէն,
 Մի՛ լիցի քեզ տուայտի՛
 Կամաւ եղեալ անձնամատն
 Ի բոց հրոյ, և բերիլ
 Յոր ոչ բնաւ ուժէ մարդն»:
 Ընդ հինգն ելանէ Ադամ
 Եւ առ սրովբէն բարրառի
 Ժպիտ ի դէմս առ վայրկեան
 Փայլեալ շողայ դժպիհի
 —Որ ոչ մարդ է հողեղէն
 Զմարդոյն զիմօրդ բնութիւն
 Գիտէ այդպէս սերովբէն,
 Եւ ուստի՞ այս գիտութիւն:
 Խոստովանիմ, ո՛չ սակաւ
 Զարմանք ունին զիս ընդ բանս
 Եւ զի սրովբէն չեմ բնաւ,
 Ներեացի՛ ոչ զիտել զայս:
 Տանէր սրովբէն թերութեան
 Առնն արւոյ կամակար,
 Զի Արարչին էր պատգամ
 Կամաց նորա կալ պատկառ.

Ուստի ոչինչ գժգժանեալ
 Ընդ դժպհիւ Ադամայ
 Թեապարէ սաւառնեալ
 Դարձեալ ժպտի և գրգայ:
 Այլ զի Ադամ ոչ ընդ խաղ
 Վշտանայր թնչ զսիրոյ,
 Ուստի սրովբէն քուն խաղաղ
 Արկ զնովաւ ի վերջոյ.
 Եւ ի սղոխ զեփիւռին
 Թմրի Ադամ և ննջէ,
 Դրախտ զնովաւ սոխակին
 Ի դայլայիկս գէթ հնչէ:
 Թեապարեալ սերովբէն
 'Նդ աստեղց կաճառս սլանայր
 Եւ ընդ կամարն հրեղէն
 Անցեալ ճեպէր համբառնայր,
 Մինչ յԱթոռոցն ի սահման
 Ի քերուրից պարառեալ
 Արարչին կալ յանդիման,
 Եւ Տէր՝ յԱթոռան վերօրհնեալ:
 Վեցթեանն անդ երկոքումբք
 Քօղեալ զդէմն պակուցեալ,
 Ձոտսն՝ ներքին այլ թևովք,
 Իսկ միջնովքն թռուցեալ,
 Մխէ զմարդոյն արտասուս
 Տեառն ի հոտ անուշից,
 Հնչեն երկինք յալելուս
 Համակ զօրութեանց երկնից:
 Եւ հոտոտի Տէր ի խունկ,
 Ձոր արկանէր սերովբէն,
 Բանին ականջք զգայունք
 'Նդ երկնից մաղթանս համօրէն,
 Եւ աղն՝ հաւակ էութեանց,
 Ի վայր յերկիր կարկառի,
 Եւ բարեխօսի ի շրթանց
 Ձայս գէթ լսեն, թէ «տացի»:
 Սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ ես, Տէր, Որ էն,
 Լի՛ են երկինք փառօք քովք,
 Նուազս յօրինէ սերովբէն,
 Եւ մատուցեալ ունեւթօք
 Առնու զկայծակն բողավառ
 Ի սեղանոյն ծխելոյ,
 Եւ ի յերկիր ի խոնարհ.
 Անդրէն լինի փոյթ ուղւոյ:
 Ոչինչ զիտէ մերս Ադամ
 Զի ի քուն կայ տակաւին

Թո՛ղ զի թօթափել ական
Յառաջագրեալքս կատարին.
Տակաւ զնովաւ կենաց ծառ՝
Արկեալ ի զով զիւր ստուեր,
Շնչոյն դիւրէր տուր և առ՝
Եւ սերովբէն հասանէր:
Եւ առ Ադամ մատուցեալ
Նստի յահեկէ կուսէ
Եւ զարտաչէկն փայլակեալ
Ի նա մերձեցուցանէ,
Ծխի մարմնոյն փափուկ մորթ
Եւ ճենճերի սիրտ անփորձ,
Ծառանայ ծուխ ընդ ուղղորդ
Յերկինս ի վեր խառն ընդ բոց:
Որ զԱդամաւն կենդանեաց
Ընդ սոսկ տեսիլ կայծականն
Շրտուցեալ երամակաց
Առնուն, ասեն, սիրոյ զմասն,
Եւ զկծեալ զոյգ ի զոյգ
Ամոք խուսեն խայտացեալ
Ի մենաւոր վայրս անքոյթ,
Առ ինչ, — այդ չէ ասացեալ:
Յամբովկ հասեալ սերովբէն
Գործոյն զոր զայր կատարել:
«Հա՛պա, փութա՛ հմտօրէն
Ի նուալիւղն լինել,
Ձի զսրտիդ առագաստ
Սիրոյն ելից մրրիկ
Հուր, բոց տիեզերասաստ.
Ապրեսցի՛ք մակուկիկ:
Ձայս սերովբէն ննջելոյն
Կշռէր այժմիկ Ադամայ
Այլ նա տակաւ խոր ի քուն
Եւ ո՛չ լսէ, ո՛չ զգայ:

Բ.

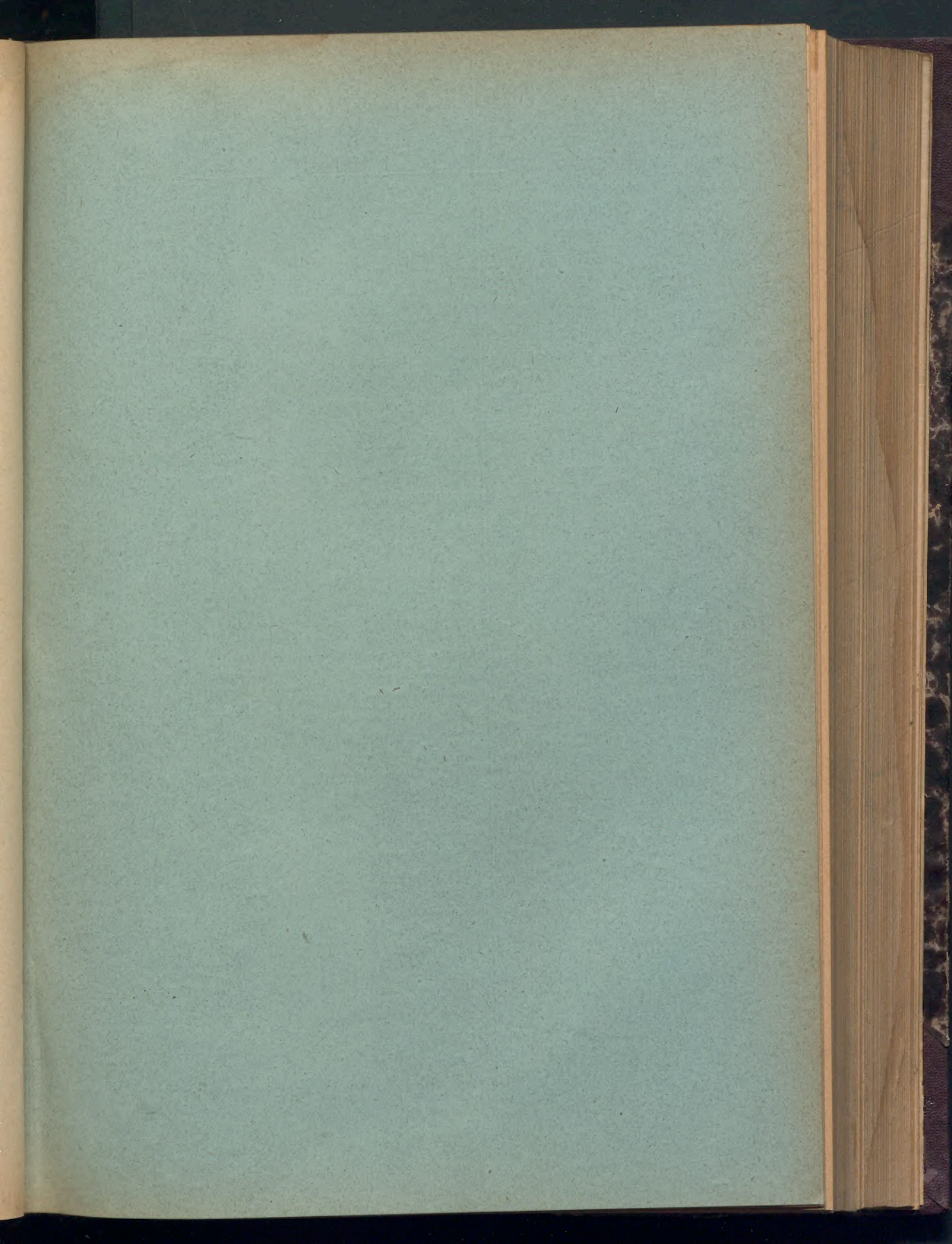
The elements
To mix 'd in him Nature might standup:
And smy to all the world: This was a mau:
Ihakspeare. Iul. Caesar. AX. s. 5.

Ձի մի՛ լիցի յերկարել
Մեզ աստ ի բան չափածոյ,
Եւ զի՛ ընդ վայր դանդաշել,
Օ՛, ասացուք ի կարճոյ:
Մարդն, յետ որոյ զգաց սէր,
Գոչեաց եթէ մեռանիմ,
Ձի ոչ գոյ ինձ ոք ընկեր,

Եւ Տէր արար նմա կին,
 Իսկ թէ որպէս կամ զխնորդ.
 Ո՛չ ուսուցանէ քեզ գիր.
 Թէ չիցէ քո լուեալ ցարդ՝
 Հա՛պա, կալ և ընթերցիր:
 Այլ զի ի սէր գէթ վերին
 Աղամ գնա սիրեսցէ,
 Եւ վայրակնեալ մեղկ ախտին.
 Ի կուտ զսիրտ մի տացէ:
 «Ընդէր բնաւ ինձ պատուէր
 Կրկնի, ասէ նախահայր,
 Չէ՞ իմ ուխտեալ միշտ ի սէր
 Վերին, ամենակատար.
 Սիրել զԱստուած և զոր ինչ
 Ի նորա կալաւ ձեռաց
 Սկիզբն գոլոյ, և ո՛չինչ
 Գտցի ուխտիս դիմակաց»:
 Այլ սերովբէն, որ գիտէր
 Մարդոյն սրտի զկազմած,
 Եւ ոչ բնաւ վրիպէր
 Բան ի նորա սուր աչաց,
 Ահաբեկեալ ընդ երգումն
 Զգողանի հարկանէր,
 Եւ առ Աղամ, զներումն
 Խնդրել երգմանցն ականարկէր:
 «Ե՛րթ յետս իմ, սերովբէ
 Եւ զի՛ բնաւ ոչ մեկնիս.
 Բան քո ըստ չափ ելանէ,
 Ոչինչ զգամ, համարիս:
 Մխիմ յիրս ձեր դասուն,
 Լուսն յինէն ոք բան մի,
 Ընդ բարս ձեր անկայուն
 Ասել ինչ ո՛չ ունէի»:
 Այսպէս վերսաստէ Աղամ՝
 Խոժոռեալ ընդ զուարթունն,
 Եւ յայս անհամբոյր պատգամ
 Դառնայ սրովբէն ընդ կրունկն,
 Արտօսը արկեալ և անդէն
 Թռչի ի բաց հեռանայ,
 Իսկ հարսնածուն լուեղէն
 Ածէ առ Աղամ զնւայ,
 Այն ինչ յառեալ Աղամայ
 Ի ճակն ըստ իւրոյ ազգի
 Ծղիս ի ի վեր ամբառնայ
 Սիրախառնիլ և թռչի.
 Իսկ ի տեսիլ հեշտալեացն
 Բանդագուշեալ գլխովին,
 «Ոչինչ գտայց ուխտազանց»

Ասէ, առ ինչ տուաւ կին:
 Իմ ուխտեալ է չմեղկիլ
 Եւ յայս մնամ անգողորդ,
 Այլ ի սիրոյ վերջոտնիլ
 Իսպառ, և կալ անհաղորդ,
 Յինչ ուրեմն ինձ տուան
 Սէր, կին, առ ինչ Տէր օրհնեաց,
 Յինչ ականարկէ նորա բան,
 Թէ անեցէք... և լսեաց:
 Աստ զճակատ յօրինեն
 Բնութիւն և հրաման անբուն,
 Ո՞ր ելցէ յաղթ ի մարտէն
 Եւ ում տեղի ճակատուն,
 Է՛ր երբեմն այս՝ խնդիր,
 Բէր ասել նաև կնճիւն
 Այլ գիտութիւն լուսակիր
 Բարձ վաղ ուրեմն զկրճիմն:
 Եւ որոց ոչն հաւատան
 Իսկութեան անշուք բանիս,
 Նօթճեմք, զի չեմք դրուծան,
 Աւասիկ զհաւաստիս:
 Է՛ր, էր Ադամ ուխտաւոր,
 Մի՞ զառածիլ մեղկութեամբ,
 Ուստի ըմպահկեալ յահուր
 Զիսխրոխտ ընթադրութեամբ,
 Զարկուցանէ զանշաղախն
 Յորսայս անդէն առ ետեղք,
 Եւ ընդ գճեալ չեչտ ընդ ակնն
 Նկրտի կոփել եղջերբ:
 Քաջաբար վերելակեալ
 Յընթադրեալն դրախտաճուն,
 Յազի ինչ թերաքամեալ
 Եւ ընձուին դէմք քաջարւոյն:
 Մեղկութիւն ինչ իցէ այս,
 Կամ վայրահար կիրք պղտոր
 Վայելել զճեառն ընծայս
 Յարի սէր սանձակոտոր:
 Զբնութեան ճմլիցէ
 Ոք զկզակ ի պախուց
 Կամ զօրութեան դնիցէ
 Նորա դիմակ զիւր թոյլ կուրծ:
 Եւ յինչ շարժի բնութիւն,
 Զինչ օրէնք, ո՞վ հեղինակ,
 Զիցէ ձոյլ յիմարութիւն
 Յառնել նմա հակառակ:
 Որ յաւակնին զբնութեան
 Բունագրօսել պաշտամունս՝
 Հրեչտակն ասէ բարձր ի ձայն

Զայնպիսին խելակորոյս:
 Այլ ո՞ մեզ բան ի բերան
 Յամբովկ փութացեալ վիպիս
 Ոճով ասել զամենայն
 Զոր ինչ գիպեալ ամօլից:
 Գամ մի յերկրի՝ հարսն քոյր
 Եւ սրսկապան խորանին
 Յանկարկատելի ցելոյր
 Ի պատառուածս, բեկանին
 Բոսորակիր և անօթք
 Մանունք, անտիսք, մազանման,
 Զէ՛ ապաժոյժ այս արգեօք
 Նախկին հեղեալ, սրբագան:
 Թե ի թե հէգ կուսութիւնք
 Սուրան գլին տագնապաւ
 Եւ լուր լինի դատակնիք.
 «Անմեղութիւն, երթ բարեալ».
 — Իսկ զինչ հարսն, իսկ զինչ քոյր՝
 «Ո՛հ, ցնցէին մկանունք,
 Եւ խլրտէր և գելոյր
 Եւ չողային վառ աչկունք,
 Մերթ ի գիրկս կուսական
 Ճնչէր, պրկէր, մերթ թողոյր:
 Մերթ շօշափէր նա զԱղամ,
 Մերթ հինանայր մերթ ուռնոյր,
 Եւ թռչէին ի սրտէն
 Թառանչք հեշտինք, և հոսէր
 Քիրտն ընդ կուրծս գետօրէն»...
 — Իսկ Աղամ.— «Ինչ ո՛չ կասէր,
 Էր երբեմն զի համբոյր
 Կնքէր կուսին ի շրթունս,
 Մերթ հատկէր, զի ծփիւր,
 Ճնչեալ զվարդագեղ պտկունս՝
 Ուռուցելոց ըստ նուանց
 Ստեանց, ի փայլ ի գոյն ձեան,
 Կրծովք իւրով լուսազգեսց
 Եւ բա՛րէ երանութեանն
 Զ՛ի տարուբերս անդ, մարմաջ
 Հեշտին՝ անօթն ընտրութեան
 Զգայ... և ի մեղմ յոյժ աւաշ
 Վարդի արհին բալասան...
 Ամէն. եղև պատարագս
 Բնութեան ի հոտ անուշից,
 Եւ ամալք գոտան արտաքս
 Ըստ գրգարանն հեշտալից,
 Յաշխարհ փշոց, ուր եւայ
 Յարդ իսկ ցաւօք ծնանի,
 Թէ և եկեալ Մեսիայ,
 — Իսկ Աղամ.— «տակաւ քրտնի»:

Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Դ Տ Ա Ր Ի

Լ Ո Ւ Մ Ա Յ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Ներկայ 1904 թուին կհրատարակուի նոյն ծրագրով և հետեւեալ աշխատակիցների մասնակցութեամբ. Պ. Պոռշեան, Շիրվանզադէ, Մուրացան. Վ. Փափազեան, Իս. Յարութիւնեան, Գ. Ենգիբարեան, Ե. Բարամեան, Յարոյ, Բաջբերունի, Ե. Շահագիզ, Մ. Բերբերեան, Մուշէ Վ., Տ. Վ. և ուրիշներ։ Տարեկան բաժանորդագիւնն է Ռուսաստանում 6 ռուբլի ճանապարհաւախով եւ տուն հասցնելով, իսկ արտասահմանում 20 ժրանի։

Բաժանորդագրութիւնն ընդունւում է Թիֆլիսում «Լումայ»ի խմբագրատանը, Պօլիցէյսկի փողոց, 13 և Կենտրոնական գրաւաճառանոցում։

Մեր գաւառական գործակալները

ԲԱԳՈՒ. Արժ. Եղիշէ ա. ք. Գեղամեանց
> Ներսէս ք. Տէր Կարապետեան
պ. Արմենակ Յակոբեան
Գրաւաճառանոց Պրովէթնոս
> Գաբրիէլ Մխիթարեանց
Վ. ԱԳՈՒԼԻՍ. Արժ. Մելքիսեդէկ Բ. Թումանեանց
ՄՕԶԻՕԿ. պ. Սերովրէ Գեանջումեանց
ԶՈՒՂԱՅ. պ. Գէորգ Աղամալեանց
ԵՐԵՒԱՆ. պ. Յովհաննէս Համբարեան
արժ. Վահան ք. Մամիկոնեան
ՆՈՐ ՆԱԽԻՋ. արժ. Պօղոս ք. Իեգելեան
ԳԱՆՁԱԿ. պ. Յովսէփ Խօջայեան
արժ. Յուսիկ ք. Վերդեան.
ԿԱՐՍ. > Մինաս ա. ք. Տէր-Պետրոսեանց
ԱԼԵԲՍԱՆԻՐԱՊՕԼ. պ. Հայկ Սարոյեան
ՀԱՄԱԼԻ արժ. Տաճատ ա. ք. Մարաղեան
ՄՈՍԿՈՒԵ. պ. Ղուկաս Քեմեչէճեան.

Յայտարարութիւնների տողը արժէ 10 կոպէկ։
Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция
журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction
du journal armenien „LOUMA“.

Խմբագիր Հրատարակիչ ԳԻՒՑ Ա. ԳՍԷ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ